

Tartalom

---

107. ÉVF.   2011. NYÁR   2. SZÁM

[Kertész András: Az episztemológiai tolerancia elve az elméleti nyelvészetben](#) 129

[Siptár Péter: Alakváltozatok, allomorfolk, alternációk](#) 147

[Dömötör Adrienne: Egyes és többes számot váltakoztató jelzős szerkezetek a kései ómagyarban, a középmagyarban és az újmagyar kor első felében](#) 160

[Nagy L. János: Énekelt szövegek kiasztikus alakzatainak elemzéséhez](#) 176

• **Kisebbségi közlemények.** [Szentgyörgyi Rudolf: Egy ómagyar magánhangzó-változásról](#) 193

• **Szó- és szólásmagyarázatok.** [Büky László: Kosboros szilva.](#) 198 – [Kicsi Sándor András: Nosztalgia](#) 199

• **Szemle.** [Vörös Ferenc: Hajdú Mihály, Családnevek enciklopédiája. Leggyakoribb mai családneveink.](#) 200 – [Ördög Ferenc: Farkas Tamás – Kozma István szerk., A családnév-változtatások története az időben, térben, társadalomban.](#) 208 – [Gallasy Magdolna: Kontra Miklós – Bakró-Nagy Marianne szerk., A nyelvészetről – egyes szám első személyben II.](#) 213 – [Kövecses Zoltán – Szabó Réka: Czákó Gábor, Beavatás a magyar észjárásba.](#) 220 – [T. Somogyi Magda: Janurik Tamás, Magyar képzőszótár. A mai magyar köznyelv képzőváltatai](#) 227

• **Különművek.** [Andor József: A lexikális szemantika és pragmatika határvonalain: Interjú Kiefer Ferencsel](#) 232

• **Társasági ügyek.** [Nyomárkay István: Bańcerowski Janusz 70 éves.](#) 243 – [C. Vladár Zsuzsa: Éder Zoltán 80 éves.](#) 245 – [É. Kiss Katalin: Kiefer Ferenc 80 éves.](#) 247 – [Kiss Jenő: Péntek János 70 éves](#) 249

• **Nyelvtörténeti adatok.** [Mizser Lajos: Bereg megye 1570. évi személynevei](#) 251

• **Levélszekrény.** [Kovács Apor írja](#) 254

Az episztemológiai tolerancia elve az elméleti nyelvészetben*

1. Bevezetés. – Az elméleti nyelvészet története természetesen nem kizárólag, de meghatározó módon a nyelvészeti elméletek empirikus alapjairól folyó tudományelméleti viták története. Az a kérdés, hogy a nyelvészeti elméletek empirikusak-e, az elméleti nyelvészet huszadik századi kialakulásának kezdete óta a leglényegesebb, legtöbbet tárgyalt és leghevesebben vitatott tudományelméleti kérdések egyike. Noha folyamatosan előtérben áll, súlypontozása és tárgyalásának intenzitása a nyelvtudomány-történet egyes fázisaiban eltérő volt. Jelenleg az empiricitás-probléma egy olyan, egyre szélesebb körben folytatott vitában nyilvánul meg, amelynek tárgya a nyelvészeti adatok szerkezete, megbízhatósága és a hipotézisek alátámasztásában vagy cáfolatában betöltött szerepe (l. pl. BORSLEY ed. 2005; FEATHERSTON–WINKLER eds. 2009; KEPSEK–REIS eds. 2005; PENKE–ROSENBAACH eds. 2007; STEFANOWITSCH–GRIES eds. 2007; STERNEFELD ed. 2007; WINKLER–FEATHERSTON eds. 2009 stb.).

Különösen élesen vetődik fel a nyelvészeti adatok problémája a grammatikalitási ítéletek esetében. Tudjuk, hogy az utóbbi mintegy öt évtizedben a nyelvészeti elméletalkotás domináns adata típusa a grammatikalitási ítélet, és ezen adattípus forrása az anyanyelvi beszélő introspekciója. Ugyanakkor a jelenlegi viták erőteljesen megkérdőjelezték az introspektív adatforrásban gyökerező grammatikalitási ítéletek megbízhatóságát és ennek következtében azoknak a nyelvészeti hipotéziseknek az elfogadhatóságát is, amelyek ezen adattípusra épülnek. Ebben a vitában a valóságban a jellegzetes jelei tapasztalhatók, mert egyes mértékadó vélemények szerint az elméleti nyelvészet fejlődése megrekedni látszik általánosságban a nyelvészeti adatok, speciálisan pedig az introspekcióból származó grammatikalitási ítéletek tisztázatlan státusa miatt (FEATHERSTON 2007, 2009; SCHLESEWSKY 2009; SCHÜTZE 1996 stb.).

Jelen tanulmány az introspektív adatforrás és a grammatikalitási ítéletek megbízhatóságának problémáját egy olyan aspektusból közelíti meg, amelynek fontosságához nem férhet kétség, de amely az eddigi vitában mégsem vetődött fel: az introspekcióból származó grammatikalitási ítéletek és az elméletek hipotézisei között fellelhető ellentmondások értékelésének szempontjából.

---

* A Magyar Tudományos Akadémián 2010. október 18-án elhangzott rendes tagi székfoglaló előadás alapján készült tanulmány. Megírását az MTA-DE-PTE-SZTE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport keretében a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 és az OTKA K 77823 projekt támogatta. Köszönetet mondok É. Kiss Katalinnak, Kiefer Ferencnek, Laczkó Tibornak, Nagy C. Katalinnak és Rákosi Csillának a kéziratához fűzött megjegyzéseikért. A hibákért kizárólag én vagyok felelős. A tanulmány bővített, angol nyelvű változatához l. KERTÉSZ (2011).

2. Problémafelvetés. – Az elméleti nyelvészet történetében az adatok és a hipotézisek közötti ellentmondások két szélsőséges megítélése fogalmazódott meg.

Az egyik szélsőséges álláspontot CHOMSKY vezette be az elméleti nyelvészetbe a 'Galilei stílusú tudomány' alkalmazásának részeként. CHOMSKY értelmezése szerint a 'Galilei stílusú tudomány' három komponensből áll (vö. pl. BOTHA 1983; BOECKX 2006, 2010; FREIDIN 2007; FREIDIN–VERGNAUD 2001; MUKHERJI 2010; RIEMER 2009 stb.). Az első az a meggyőződés, hogy a természet matematikai struktúrákban írható le. A második, hogy a megfigyelt felszíni jelenségektől elvonatkoztatva, absztrakt konstruktumok segítségével juthatunk el a „mély” (CHOMSKY terminusa) magyarázatokhoz. A harmadikat a kommentátorok 'episztemológiai toleranciának' nevezik, és a 'Galilei stílusú tudomány' CHOMSKY-féle interpretációja kulcsának tartják (BOTHA 1983; KLAUSENBURGER 1983; RIEMER 2009 stb.): „A nyilvánvaló ellenpéldákat és megmagyarázatlan jelenségeket gondosan rögzíteni kell, de gyakran racionális félretenni őket későbbi kutatások számára, amennyiben olyan elvek forognak kockán, amelyek rendelkeznek bizonyos mértékű magyarázó erővel” (CHOMSKY 1980a: 2).

CHOMSKY e nézetét – WEINBERG 1976-ra hivatkozva – az 1970-es évek végétől a mai napig többször kifejtette (l. még pl. CHOMSKY 1980b: 9–10, 2002: 98–102, 2004: 25, 170–2). Amennyiben a fenti idézetet nyelvészeti elméletekre vonatkoztatjuk, az episztemológiai tolerancia elvét a következőképpen fogalmazhatjuk meg:

(ETE) Egy nyelvészeti elméletben

- a) az adatok és a hipotézisek közötti ellentmondások ideiglenesen tolerálhatók
- b) abban a reményben, hogy az elmélet későbbi fejlődésének eredményeképpen majd feloldhatóvá válnak, és
- c) annak érdekében, hogy magyarázó erővel rendelkező elveket ne kelljen feladni.

Ugyanakkor néhány évtizeddel korábban a jelenlegi elméleti nyelvészet kialakulásában fontos mérföldkőnek számító, először 1943-ban megjelent híres könyvében LOUIS HJELMSLEV az episztemológiai tolerancia elvének az ellenkezőjét mondja ki, és ezzel a másik szélsőséget képviseli: „A leírásnak ellentmondásmentesnek, teljesnek és a lehető legegyszerűbbnek kell lennie. Az ellentmondásmentesség követelménye első dleges a leírás teljességének követelményéhez képest. A leírás teljességének követelménye elsődleges az egyszerűség követelményéhez képest” (HJELMSLEV 1969: 11; kiemelés: K. A.).

HJELMSLEV ezt a tudományódszertani követelményt „empíriaelv”-nek hívja, hozzátéve, hogy az elnevezés, amennyiben episztemológiai megfontolások indokolják, bármikor másra cserélhető. Az idézetben kifejtett álláspontot jelen írásban – az episztemológiai tolerancia elvének analógiájára – az episztemológiai intolerancia elvének nevezzük és az alábbi formában rögzítjük:

- (EIE) Az ellentmondásmentesség a nyelvészeti elméletalkotás legfontosabb tudományódszertani követelménye, ezért az adatok és a hipotézisek közötti ellentmondások *s o h a s e m t o l e r á l h a t ó k*.

Mindkét esetben a szerző saját elvét az elméleti nyelvészet egészére kiterjeszti. Az (EIE)-t HJELMSLEV (1969: 11) *expressis verbis* „minden elmélet”-re vonatkoztatja. CHOMSKY több helyütt szintén hangsúlyozza az (ETE) általános érvényét. Például CHOMSKY (2002: 101–2) az ellentmondások toleranciáját matematikatörténeti példákkal szemlélteti, majd kijelenti, hogy „ami igaz a matematikára, az igaz lesz mindenre”. A ‘Galilei stílusú tudomány’ metodológiájának implicit alkalmazása az elméleti nyelvészet mindennapos problémamegoldó gyakorlatának szerves része, melyre ugyanakkor a legkülönbözőbb részterületeken *explicite* is reflektálnak; például BOTHÁ (1988) a szóképzés és a szemantika, HALE–REISS (2008) a fonológia, HALE (2007) a nyelvtörténet és a fonológia területén. Ezért jelen tanulmányban – noha a problémafelvetés szemléletes előkészítése érdekében HJELMSLEVTŐL és CHOMSKYTŐL származó idézetekből indultunk ki – nem speciálisan a glosszematika és a generatív nyelvészet, hanem általánosságban a nyelvészeti elméletalkotás tudományelméleti alapjaira kérdezzük rá.

Ugyanis (ETE) és (EIE) ismeretében nyilvánvalóan azonnal felmerül a kérdés: (ETE) vagy (EIE) a nyelvészeti elméletalkotás során követendő elv? Mivel a kérdés metaelméleti, a tudományelmélettől kell várunk, hogy támpontot nyújtson a válaszhoz.

Mindenekelőtt a huszadik század tudományképének kialakításában jelentős szerepet játszó, a fizika módszertanát mintának tekintő analitikus tudományelmélet standard nézete kínálkozik támpontként. E nézet az ellentmondások elutasítását a tudományos racionalitás egyik pillérének tekintette. Az ellentmondások elfogadása azért járna a tudományos megismerés összeomlásával (l. pl. POPPER 1934/1997: 118–9, 1963: 313), mert a klasszikus kétértékű logika szerint egy ellentmondásból bármely tetszőleges állítás levezethető, így az elmélet *l o g i k a i k á o s z b a* torkollna. Egy ellentmondásos elmélet éppen arra válna alkalmatlanná, amire szolgálnia kellene, vagyis a világra vonatkozó ismeretek megfogalmazására és rendszerezésére.

Azonban egészen más támpontot nyújthatnak a tudományelmélet és a logika újabb tendenciái, melyek sorra vetik el az analitikus tudományelmélet tételeit, és az ellentmondásmentesség klasszikus elvét is megkérdőjelezték. Az ellentmondások szerkezetének és szerepének újraértékelése lényeges felismerésekhez vezetett (l. pl. MEHEUS ed. 2002). Mindenekelőtt kiderült, hogy nem minden ellentmondás egyforma. Az ellentmondások szerkezetük alapján *t ö b b t í p u s b a* sorolhatók. Továbbá, *n e m m i n d e n e l l e n t m o n d á s k á r o s*. Különböző típusú ellentmondások különböző funkciókat tölthetnek be az elméletalkotásban. Végül, létrejöttek a *p a r a k o n z i s z t e n s* logikák, amelyek megengedik az ellentmondások bizonyos típusainak fellépését anélkül, hogy az adott rendszer kaotikussá válna (áttekintésükhöz l. pl. PRIEST 2002; PRIEST–BEALL–ARMOUR–GARB eds. 2004).

E kétféle tudományelméleti támpont összevetése azt mutatja, hogy a kérdést nem válaszolhatjuk meg közvetlenül, hanem a következőképpen kell újrafogalmaznunk:

- (P) Az adatok és a hipotézisek közötti ellentmondások mely típusai tolerálhatók az elméleti nyelvészetben, és melyek nem?

Jelen tanulmány alapproblémája (P), célja pedig, hogy (P)-re megoldást kínáljon. (P) összetett és bonyolult probléma, ezért megoldásához úgy juthatunk el, ha több, egyszerűbben kezelhető részproblémára bontjuk, majd a részproblémák megoldásaiból vezetjük le (P) megoldását.

Mivel az 'ellentmondás' logikai kategória, a (P) megoldásához vezető út első lépéseként a hipotézisek és az adatok közötti ellentmondások különböző típusainak modellálására alkalmas logikai rendszert kell találnunk. Az első részprobléma tehát így hangzik:

- (P1) Milyen logikai rendszer alkalmas (P) megoldására?

(P1) megoldásaként a **3.** szakaszban felvázolunk egy olyan logikai rendszert, amely differenciál az ellentmondások két típusa – a gyenge és az erős ellentmondás – között.

Az alkalmazandó logikai rendszer tömör bemutatását követően értelemszerűen azt kell eldöntenünk, hogy újraértelmezhető-e az episztemológiai tolerancia elve a bevezetett két ellentmondás-típus alapján. Tehát a második részprobléma:

- (P2) Újraértelmezhető-e az episztemológiai tolerancia elve az adatok és a hipotézisek közötti gyenge ellentmondás toleranciájaként?

A **4.** szakaszban egy esettanulmány segítségével szemléltetjük a választ, amely így szól: igen.

A harmadik lépésben azt vizsgáljuk meg, hogy az episztemológiai tolerancia hatókörébe vonható-e az erős ellentmondás is:

- (P3) Újraértelmezhető-e az episztemológiai tolerancia elve az adatok és a hipotézisek közötti erős ellentmondás toleranciájaként?

Az **5.** szakaszban szintén egy esettanulmányban mutatjuk be, hogy (P3)-ra a válasz: nem.

A (P1)–(P3) részproblémákra javasolt megoldások a **6.** szakaszban elvezetnek a jelen írás középpontjában álló (P) probléma megoldásához. A megoldás azonban új problémát vet fel, melynek messzemenő tudomány-módszertani következményeit a **7.** szakaszban körvonalazzuk.

Mielőtt e gondolatmenet kifejtését elkezdenénk, a félreértések elkerülése érdekében tisztáznunk kell, hogy milyen értelemben tekintjük adattípusnak a grammatikalitási ítéleteket. Vegyük az alábbi példát:

- (1) a) A
János látta meg Máriát
mondat grammatikailag helyes.

- b) A
Meg János látta Máriát
 mondat grammatikailag helytelen.
 c) *János látta meg Máriát.*

Az (1a) és (1b) alatti állítások olyan adatok, amelyek forrása egy vagy több anyanyelvi informáns introspekciója. Ezen állítások egy mondatról állítják azt, hogy rendelkezik a grammatikai helyesség vagy helytelenség tulajdonsággal. Ebben az értelemben az (1c) alatti mondat nem adat. Annak érdekében, hogy a grammatikalitási ítélet mint adattípus szerkezetét az érvelés során világossá tegyünk, a példákat a szokásos notáció (a grammatikailag helytelen mondatok csillaggal való jelölése, a grammatikailag helyesek jelöletlenül hagyása) helyett – (1a) és (1b) mintájára – egy mondatra és a mondat azon tulajdonságára tagolva explikáljuk, amely szerint a mondat grammatikailag helyes vagy helytelen. Ily módon – mivel az adatok állítások, csakúgy, mint az elmélet hipotézisei, és mivel az 'ellentmondás' állítások közti logikai viszony – az adatok és a hipotézisek közötti ellentmondások logikai eszközökkel vizsgálhatók lesznek.

3. (P1) megoldása. – A (P1) probléma megoldásához RESCHER és BRANDOM parakonzisztens logikáját választjuk.

RESCHER–BRANDOM (1980) egy KRIPKE-szemantika kiegészítéseként bevezeti a szuperpozíció operációját a lehetséges világok halmazán:

- (2) A w_1 és w_2 lehetséges világok szuperpozícióján (jelölése: $w_1 \sqcup w_2 = w$) egy olyan w lehetséges világot értünk, amelyben egy p állítás akkor és csak akkor igaz, ha vagy w_1 -ben, vagy w_2 -ben igaz.

A w_1 -ből és w_2 -ből szuperpozícióval képzett w világban p és $\sim p$ egyaránt igaz lehet – de külön-külön, w két különböző komponens-világában. Ugyanakkor p & $\sim p$ nem igaz w -ben, hiszen sem w_1 -ben, sem w_2 -ben nem igaz ('&' a konjunkció, ' $\sim$ ' a negáció szimbóluma).

A szerzők kikötik továbbá, hogy következtetés csak konjunktíve igaz premisszákból vonható le:

- (3) Ha
 a) $p_1, p_2, \dots, p_n \vdash q$ a klasszikus logika következtetési elve, és
 b) p_1 & p_2 & $\dots$ & p_n igaz w -ben,
 akkor
 c) q igaz w -ben.

Mivel egymásnak ellentmondó premisszák nem lehetnek konjunktíve igazak, (3) alapján nem vonhatók le következtetések ellentmondásos premisszahalmazból.

(1) és (2) együttesen lehetővé teszi az ellentmondások két típusának megkülönböztetését. Gyenge ellentmondás akkor lép fel, ha két kikötés teljesül. Először, egy w_1 -ből és w_2 -ből szuperpozícióval képzett w világban igaz p és $\sim p$, úgy, hogy p igaz w_1 -ben, $\sim p$ pedig igaz w_2 -ben (vagy fordítva). Más szóval, az

egymásnak ellentmondó kijelentések különböző lehetséges világokban – azaz, különböző feltételek közepette, különböző kontextusokban, különböző háttérfeltételekre vonatkoztatva stb. – jelennek meg. Másodsor, mivel p és $\sim p$ nem használható egyidejűleg következtetések premisszájaként, nem áll fenn a logikai kaosz veszélye. Erős ellentmondásról akkor beszélünk, ha e két kikötés nem teljesül. Az erős ellentmondás fogalma megfelel a klasszikus kétértékű logika ellentmondás-fogalmának (l. RESCHER–BRANDOM 1980: 15–26).

Tehát az alábbi megoldást kapjuk (P1)-re:

- (P1M) a) A (2) és (3) alapján jellemzett logikai rendszer alkalmas (P) megoldására, mivel differenciál az ellentmondások erős és gyenge típusa között.
 b) A gyenge ellentmondás értelmetlen, az erős ellentmondás viszont kártékony.

A következő feladat (P1M) alkalmazása az episztemológiai tolerancia elvére. Mivel (ETE) megfogalmazása nem zárja ki eleve sem a gyenge, sem az erős ellentmondás toleranciájaként való értelmezését, egyenként kell megvizsgálunk e két ellentmondás-típus fellépését az elméleti nyelvészetben. (A továbbiakban a jelző nélküli 'ellentmondás' kifejezést azokban az esetekben használjuk, amelyekben még nem dönt el, hogy erős vagy gyenge ellentmondásról van-e szó.)

4. (P2) megoldása. – A 2. szakaszban felvetett (P2) részprobléma megoldását egy szemléletes esettanulmányon mutatjuk be. Az esettanulmány tárgya MARIA LUISA ZUBIZARRETA 1982-ben az MIT-n megvédett, a maga idejében ismert és elismert disszertációja. ZUBIZARRETA a kormányzás és kötés elméletének eszközeivel elemzi többek között olyan igék szintaktikai tulajdonságait, mint például a spanyol *poder* (modális ige; jelentése: *-hat/-het, képes, tud*) az alábbi mondatban:

- (4) *Juan puede visitar a María.*
(János meglátogat-hat-ja Máriát.)

ZUBIZARRETA a következő kérdést teszi fel:

- (5) *A poder főige vagy nem főige a spanyolban?*

Ahhoz, hogy (5)-re válaszolhasson, ZUBIZARRETA (1982: 135–41) egy sor szintaktikai tesztet alkalmaz.

Például az egyik teszt azt vizsgálja, hogy elhagyható-e a *poder* ige igei csoportot (a ZUBIZARRETA disszertációjában alkalmazott formalizmus szerint VP-t) alkotó komplementuma oly módon, hogy a komplementum rekonstruálható az előző tagmondatból. („Null complement anaphora”; meghatározásához l. pl. HUANG 2000: 5). Az alábbiakban A1-gyel jelöljük a teszt végrehajtása során felhasznált adatok azon halmazát, amely többek között a következő grammatikalitási ítéleteket tartalmazza:

A1 = a) A

*Juan podría visitar a María y Pedro también podría [...]
(János meglátogat-hatná Máriát és Péter szintén [...]-hatná [...])*
mondat grammatikailag helyes.

b) A

*Juan ha visitado a María y Pedro también ha [...]
(János meglátogat-ta Máriát és Péter szintén [...]-ta [...])*
mondat grammatikailag helytelen.

Az a) grammatikalitási ítélet helyesnek minősíti azt az összetett mondatot, amelynek mindkét tagmondatában a *poder* szerepel, és amelynek második tagmondatában nem jelenik meg a *poder*-nek az első tagmondatban aláhúzással jelölt komplementuma. Azonban, ha a *poder* helyére az *haber* segédige megfelelő alakja kerül, akkor a mondat a b) grammatikalitási ítélet tanúsága szerint nyelvtanilag helytelenné válik. Ezen adatokból ZUBIZARRETA azt az általánosítást szűri le, hogy a *poder* ige a főigékhez hasonlóan és a segédigéktől eltérően megengedi igei csoportot alkotó komplementumának elhagyását. Tehát A1 alátámasztja a H1 hipotézist:

H1 = A *poder* főige.

Egy másik teszt a klitikumokra vonatkozik. A tesztben a szerző az A2 adathalmazt használta fel:

A2 = a) A

*Pedro le pudo hablar personalmente
(Péter beszél-hetett vele személyesen)*
mondat grammatikailag helyes.

b) A

*Pedro le prometió hablar personalmente
(Péter megígér-te, hogy személyesen beszél vele)*
mondat grammatikailag helytelen.

ZUBIZARRETA általánosítása: A *poder* – a főigéktől eltérően – megengedi, hogy klitikum kapcsolódjon hozzá. Következésképpen A1 alátámasztja a H2 hipotézist:

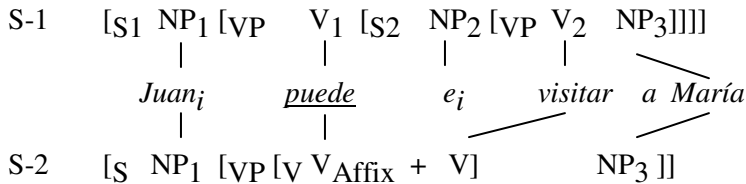
H2 = A *poder* nem főige.

Ha most összevetjük A1-et, A2-t, H1-et és H2-t, akkor azonnal láthatjuk, hogy ZUBIZARRETA érvelésének eredménye ellentmondásos. Ugyanis A1 és A2 diszjunkt halmazt alkotnak, ugyanakkor nincs olyan kritérium, amely alapján a H1-et vagy a H2-t alátámasztó érvelés valamelyikét el lehetne vetni. Ezért három ellentmondásos kijelentéspár jön létre az elméletben. Először, az A1-ben foglalt adatok ellentmondanak a H2 hipotézisnek. Másodszor, az A2-ben foglalt adatok ellentmondanak a H1 hipotézisnek. Harmadszor, H1 és H2 között is ellentmondás áll fenn.

(ETE) és (EIE) ismeretében úgy vélhetnénk, hogy ZUBIZARRETA két lehetőség között választhat, amennyiben helyre kívánja állítani az elmélet konzisztenciáját. Megteheti, hogy (ETE)-t követve kiválasztja H1 vagy H2 egyikét, míg a másiktól lemond. A kiválasztott hipotézist alátámasztó adatokat megtartja, és a neki ellentmondókat regisztrálja ugyan, de nem integrálja az elméletbe. Azonban megteheti azt is, hogy (EIE) szellemében az elméletet működésképtelennek ítéli és elveti. Melyik utat választja a szerző? A válasz: egyiket sem! Egy harmadik lehetőség mellett dönt: ZUBIZARRETA (1982: 161) a (4) alatti mondathoz két párhuzamos struktúrát rendel és ennek megfelelően a mondat kettős szerkezetét kettős ágrajzzal reprezentálja. (6)-ban az egyik szerkezet H1-nek, a másik H2-nek felel meg. (Meggjegyezzük, hogy ZUBIZARRETA 1982: 160–74 a *poder* nem-főigei szerkezetét olyan szintaktikai affixumként határozza meg, amely igei csoportot alkotó komplementumát módosítja – ennek azonban gondolatmenetünk szempontjából nincs jelentősége).

(6)

(6) az (5)-ben feltett kérdésre az alábbi választ adja:

(7) A H1-nek és H2-nek megfelelő két struktúra egyidejűleg, párhuzamosan van jelen, ugyanakkor különböző feltételek szerint érvényesül.

Miután röviden ismertettük ZUBIZARRETA érvelését, a (P2)-ben megfogalmazott részproblémának megfelelően azt kell megvizsgáljunk, hogy (7) hogyan rekonstruálható a 3. szakaszban bevezetett logikai rendszer ellentmondás-típusai segítségével.

Könnyű észrevenni, hogy (7) teljesíti azt a két kikötést, amely alapján a gyenge ellentmondást meghatároztuk. Először, H1 és H2 két különböző feltételrendszeren alapszik. A *poder* bizonyos esetekben – például ha nincs klitikum – H1-nek megfelelően viselkedik, más esetekben – például ha van klitikum – H2-nek megfelelően; de azonos feltételek alapján sohasem viselkedhet kétféleképpen. Másodszor, H1 és H2 konjunkciója nem igaz sem A1-re, sem A2-re vonatkoztatva. Ily módon nem lép fel logikai káosz.

Következésképpen H1 és H2 (7)-ben megfogalmazott viszonyának alábbi logikai rekonstrukcióját kapjuk:

- (8) a) Legyen adott H1 és H2.
 b) H1 és H2 kizárja egymást.
 c) Legyen továbbá $w_1 \cup w_2 = w$, ahol w ZUBIZARRETA elméletének egésze.

- d) A w_1 lehetséges világ tartalmazza A1-et, w_2 pedig A2-t.
- e) Mivel H1 konzisztens A1-gyel, de ellentmond A2-nek, H1 igaz lesz w_1 -ben, és hamis w_2 -ben. Mivel H2 konzisztens A2-vel, de ellentmond A1-nek, H2 igaz lesz w_2 -ben és hamis w_1 -ben.
- f) H1 és H2 egyaránt igaz w -ben, mivel mindegyik igaz w egyik komponens világában. Azonban H1 & H2 egyaránt hamis w_1 -ben és w_2 -ben, és így w -ben is, hiszen sem w_1 , sem w_2 nem tartalmazza mind H1-et, mind H2-t.

Tehát megállapíthatjuk, hogy ZUBIZARRETA elmélete *parakonzisztens rendszer*. Mi következik ebből a (P2) részprobléma megoldására nézve?

Mivel (P1M)-ből tudjuk, hogy a gyenge ellentmondás ártalmatlan, és azt is láttuk, hogy (8) ZUBIZARRETA elméletét a gyenge ellentmondást megengedő parakonzisztens rendszerként rekonstruálja, a (P2) részprobléma következő megoldásához jutunk:

(P2M) Az episztemológiai tolerancia elve fenntartható, ha a gyenge ellentmondás toleranciájaként értelmezzük újra.

Mennyiben lép túl az újraértelmezés az episztemológiai tolerancia elvének a 2. szakaszban (ETE)-vel jelölt kifejtésén? Az újraértelmezés (ETE) minden releváns elemét érinti:

(ETE) első eleme az elmélet hipotéziseinek ellentmondó adatok kezelésének módjára vonatkozik. (ETE a) szerint az ellentmondások toleranciája azt jelenti, hogy a hipotéziseknek ellentmondó adatokat gondosan regisztrálni kell ugyan, de „racionális félretenni” (CHOMSKY 1980a: 2), azaz ideiglenesen kizárni az elméletből. Ezzel szemben az ellentmondás fogalmának gyenge ellentmondásként való értelmezése megengedi, hogy a hipotéziseknek (gyengén) ellentmondó adatok az elmélet *integráns részei* maradjanak.

(ETE) második eleme az elmélet továbbfejlesztése és az ellentmondás feloldása közötti viszony. Egyfelől, mint (7) példáján láttuk, (P2M) összhangban van (ETE b)-vel abban a tekintetben, hogy az erős ellentmondás következményei az *elmélet továbbfejlesztésével* válhatnak elkerülhetővé. Másfelől viszont az újraértelmezés szerint az elmélet továbbfejlesztése, (ETE)-től eltérően, nem a klasszikus kétértékű logika értelmében vett konzisztenciához, hanem *gyenge ellentmondáshoz* vezet.

(ETE) harmadik eleme az elmélet magyarázó erejének védelme. Egyfelől (ETE c) szerint a magyarázó elvek védelme azt jelenti, hogy az ellentmondás fellépése ellenére nem adjuk fel az elmélet egészét, hanem megtartjuk az egymásnak ellentmondó adat- és hipotézispár egyik tagját, miközben a másikat „félretesszük”. Ebből következően azonban a „félretett” adat azon hipotézis elvetése miatt, amely magyarázhatná, (legalábbis ideiglenesen) *magyarázat nélkül marad*. Másfelől, mint (7) tanúsítja, az újraértelmezés az elmélet magyarázó elveit másképp védi: mivel az ellentmondó hipotézisek viszonyát gyenge ellentmondásként értel-

mezi és ily módon mind H1-et, mind H2-t megtartja, mindkét adathalmazt magyarázni tudja.

A negyedik elem az episztemológiai tolerancia elvének progresszivitása. Egyfelől CHOMSKY (2002: 102) az adatok és a hipotézisek közötti ellentmondások toleranciáját „meglehetősen nagy előrelépésnek” tartja. (ETE) valóban termékenyebb, mint (EIE) naiv falszifikacionizmusa, amely az ellentmondás fellépésének következtében az elmélet működőképes részének elvetését is megkövetelné. Másfelől az „előrelépés” az esettanulmány tükrében úgy explikálható, hogy ZUBIZARRETA elméletében a gyenge ellentmondás toleranciája hatékony heurisztikus eszközként működött, mivel lehetővé tette az (5)-ben feltett kérdés megválaszolását, ami (ETE) alapján nem lett volna lehetséges. Azért ZUBIZARRETA értekezését választottuk az esettanulmány tárgyául, mert elsőként alkalmazta a gyenge ellentmondás paradigmatis példájának tekinthető kettős ágrajzot, melynek heurisztikus hatékonyságát az elméletfejlődés későbbi stádiumai igazolták. Eredményesen építették be eszköztárukba részben vagy jelentősen eltérő elméleti keretek (vö. pl. BALTIN 1987; É. KISS 1987; SADDOCK 1991; ZUBIZARRETA 1987; l. még MORAVCSIK 2006: 45–61, 2010). Ugyanakkor a gyenge ellentmondás toleranciája heurisztikus hatékonysága ellenére sem sugallhatja a konzisztencia kívánalmának feladását.

5. (P3) megoldása. – A harmadik részprobléma megoldását szintén egy esettanulmányon szemléltetjük, melynek tárgya HAIDER 2009.

CHOMSKY (1973) óta a szakirodalom folyamatosan, különböző technikákat alkalmazva tárgyalta azt a kérdést, hogy egyes nyelvekben az alanyi kérdőszó milyen feltételek mellett maradhat *in situ* – azaz eredeti pozíciójában –, és milyen feltételek mellett kötelező transzformációval való kimozgatása. A nyelvészeti adatokról folyó, az 1. szakaszban röviden körvonalazott vitához hozzászólva HAIDER (2009: 80) az alábbi adatokat említi:

- (9) a) Az
It is unclear what shocked whom
(Nem világos, hogy mi sokkolt kit)
 mondat grammatikailag helyes.
- b) Az
It is unclear whom what shocked
(Nem világos, hogy kit mi sokkolt)
 mondat grammatikailag helytelen.

HAIDER (2009: 80) a (9) által alátámasztott hipotézist nagyon leegyszerűsítve a következőképpen fogalmazza meg (a hipotézisek minimalista keretben való formális tárgyalásához l. HAIDER 2004-et, valamint az ott hivatkozott irodalmat; l. még KERTÉSZ 2011):

- (10) Az angolban az alanyi kérdőszó nem maradhat *in situ*.

Viszont a németre vonatkozó adatok eltérnek (9)-től:

- (11) a) Az
Es ist unklar, was wen schockierte
 (Nem világos, hogy mi kit sokkolt)
 mondat grammatikailag helyes.
- b) Az
Es ist unklar, wen was schockierte
 (Nem világos, hogy kit mi sokkolt)
 mondat grammatikailag helyes.

A hipotézis:

(12) A németben az alanyi kérdőszó maradhat in situ.

Az általánosítás:

(13) Az angolban az alanyi és a tárgyi kérdőszó in situ pozíciójának viszonya aszimmetrikus, míg a németben szimmetrikus.

A (13)-ban megfogalmazott általánosítás magyarázatára a szakirodalomban számos kísérlet történt. HAIDER javaslata összefüggést vél felfedezni (13) és a nyelvek szintaktikai típusai között. Kiindulva abból, hogy az angol alapszórendje ige-tárgy és a németé tárgy-ige, a következő feltevést fogalmazza meg (HAIDER 2004, 2009: 79):

(14) Az alanyi és a tárgyi kérdőszó in situ pozíciójának aszimmetrikus viszonya azon nyelvek sajátossága, amelyeknek alapszórendje ige-tárgy, szimmetrikus viszonya pedig a tárgy-ige alapszórendű nyelvek tulajdonsága.

(14)-ből egyebek mellett az is következik, hogy további tárgy-ige alapszórendű nyelvek, és köztük a holland is, a német analógiájára megengedik, hogy az alanyi kérdőszó in situ maradjon. Azonban GISBERT FANSELOW vitatta (14)-et, ezért 22 holland anyanyelvű informánsnal íteltette meg 10 különböző szerkezetű, alanyi és tárgyi kérdőszót tartalmazó holland mondat grammatikalitását (HAIDER 2009: 79). Azt az eredményt kapta, hogy bizonyos releváns esetekben a grammatikalitási ítéletek eltérők. Az eltérő grammatikalitási ítéleteket a (15)–(16) alatti példákön szemléltetjük.

Az 'alanyi kérdőszó – tárgyi kérdőszó' sorrend a hollandban minden grammatikalitási ítélet szerint helyes:

- (15) Az
Ik weet niet wie wat gekocht heeft
 (Nem tudom, hogy ki mit vett)
 mondat grammatikailag helyes.

Viszont a 'tárgyi kérdőszó – alanyi kérdőszó' sorrend egyes informánsok szerint helyes, mások szerint helytelen:

(16) a) Az

Ik weet niet wat wie gekocht heeft
(Nem tudom, hogy mit ki vett)
 mondat grammatikailag helyes.

b) Az

Ik weet niet wat wie gekocht heeft
(Nem tudom, hogy mit ki vett)
 mondat grammatikailag helytelen.

A (16a) és b) közötti ellentmondás látszólag triviális, mivel „csak” azt a gyakorló nyelvész számára magától értetődő tapasztalatot szemlélteti, hogy a megkérdezett informánsok a mondatok grammatikalitását eltérően ítélik meg. Azonban HAIDER (2009: 80) ebből a triviálisnak látszó tapasztalatból nem-triviális következtetéseket von le: a kétféle ítélet egyazon grammatikán belül nem tartható fenn egyidejűleg; ugyanakkor az elmélet sem tud dönteni közöttük; ez pedig alapjában kérdőjelezi meg a nyelvészeti elméletalkotás működőképességét.

Mi lehet az oka annak, hogy a (16)-ból származó, egyszerűnek látszó probléma HAIDER értelmezésében súlyos következményekhez vezet? E kérdésre a 3. szakaszban bevezetett logikai modell alkalmazásával adjuk meg a választ.

Tegyük fel, hogy az A1 adathalmaz tartalmazza a (15) és a (16a) alatti adatokat, azaz $A1 = \{(15), (16a)\}$. Ekkor azt kapjuk, hogy A1 alátámasztja a H1 hipotézist:

$H1 =$ A hollandban az alanyi kérdőszó maradhat in situ.

Azonban dönthetünk úgy is, hogy a (16)-ban ugyanazon mondatra vonatkozó, de egymásnak ellentmondó két grammatikalitási ítélet közül (16b)-t párosítjuk (15)-tel. Tehát legyen $A2 = \{(15), (16b)\}$. Ebben az esetben az A2 adathalmazban foglalt grammatikalitási ítéletek alátámasztják H2-t:

$H2 =$ A hollandban az alanyi kérdőszó nem maradhat in situ.

Azonnal látszik, hogy három ellentmondás lép fel. A1 adatai ellentmondanak H2-nek; A2 adatai ellentmondanak H1-nek; és ellentmondás áll fenn H1 és H2 között is. A helyzet látszólag hasonló az első esettanulmányéhoz. A hasonlóság azonban az alábbi okból csupán látszólagos.

Az első esettanulmányban a bemutatott két, egymásnak ellentmondó hipotézis nem a vizsgált mondatok grammatikalitásának ellentmondásos megítéléséből következett, hanem ott két külön b ö z ö feltételrendszert meghatározó tesztek eredménye támasztotta alá a két hipotézist. A vizsgált spanyol mondatok grammatikalitásának megítélése e l e v e e l l e n t m o n d á s m e n t e s volt.

Ezzel szemben a holland példában az egymásnak ellentmondó grammatikalitási ítéletek u g y a n a z o n mondatra vonatkoznak, és u g y a n a b b ó l az adatforrásból – azaz introspekcióból – származnak. Ezért az említett három ellentmondáson túl A1 és A2 között is ellentmondás lép fel. A H1 és H2 közötti ellentmondás gyenge ellentmondásként való rekonstrukciója nem lehetséges, mert a két hipotézis nem rendelhető hozzá két, egymással szuperpozíciót alkotó, különböző feltételrendszerrel reprezentálható lehetséges világhoz. Tehát – az erős ellentmondás fogalmának definíciójából következően – H1 és H2 viszonya is e r ő s e n e l l e n t m o n d á s o s (önellentmondásos).

Ily módon a bemutatott példa logikai rekonstrukciója a következő:

- (17) a) Legyen adott H1, H2, A1 és A2.
 b) H1 és H2, valamint A1 és A2 kizárja egymást.
 c) Legyen w a HAIDER elméletének megfelelő lehetséges világ.
 d) w -ben az A1-ben foglalt grammatikalitási ítéletek és az A2-ben foglalt grammatikalitási ítéletek egyaránt igazak.
 e) w -ben igaz H1, mert konzisztens A1-gyel, és igaz H2, mert konzisztens A2-vel.
 f) Tehát H1 és H2 konjunkciója is levezethető w -ben.
 g) Tehát w erősen ellentmondásos.

Következésképpen arra a kérdésre, hogy miért vezet a (16)-tal illusztrált probléma súlyos következményekhez, a 3. szakaszban bemutatott logikai rendszer alkalmazásával azt a választ kapjuk, hogy HAIDER következtetései az erős ellentmondásból származó l o g i k a i k á o s z r a utalnak, melyet az elmélet apparátusa nem tud kezelni! Ezért a harmadik részproblémára az esettanulmány alapján a következő megoldást kapjuk:

- (P3M) Az episztemológiai tolerancia elve nem tartható fenn, ha az erős ellentmondás toleranciájaként értelmezzük újra.

Ha HAIDER elméletét a hollandra vonatkozó adatok és a hipotézisek viszonya erősen ellentmondásossá teszi, és ez a viszony az említett destruktív következtetésekhöz vezet, akkor fel kell tennünk azt a kérdést, hogy mi a felelős az erős ellentmondás fellépéséért. Noha HAIDER természetesen nem használja a parakonzisztens logikai modell fogalmait, és ezt a kérdést nem teszi fel, tanulmányában megtalálható a válasz: „Az elméleti nyelvészeknek el kell ismerniük, hogy az a gyakorlat, amely az utóbbi évtizedek úttörő szakaszában sikeresnek bizonyult, vagyis az introspekció és az informánsoktól kapott eklektikus visszajelzés, e l é r k e z e t t h a t á r a i h o z” (HAIDER 2009: 97; kiemelés: K. A.).

Ez a megfogalmazás nyilvánvaló válságretorika és legalább két szempontból fontos s z e m l é l e t v á l t á s t tükröz. Először, HAIDERnek az elméleti nyelvészet eddigi metodológiájával és az episztemológiai tolerancia elvével összhangban azt kellene mondania, hogy az elmélet apparátusa dönti el, hogy (16a)-t vagy b)-t fogadjuk-e el, a kiválasztott hipotézisnek ellentmondó adat magyarázatával pedig meg

kell várunk az elmélet későbbi fejlődését. Ezzel szemben a fenti idézetben HAIDER élesen megkérdőjelezi azon adatforrás és azon adattípus adekvát voltát, amelyre az elméleti nyelvészet eddigi eredményeit alapozta. Másodszor, az elméleti nyelvészetben a (16)-hoz hasonló problémák nap mint nap felmerülnek anélkül, hogy eltántorítanák a nyelvészt az alkalmazott elmélet további, (legalábbis e tekintetben) reflektálatlan alkalmazásától. HAIDER reflexiója egy a napi kutatói gyakorlatban reflektálatlanul triviálisnak tekintett problémára azért jelez jelentős szemléletváltást, mert e reflexió azonnal kimutatta, hogy a probléma valójában a nyelvészeti elméletalkotás hatékonyságát veszélyeztető módon és mértékben nem-triviális.

HAIDER ezen álláspontjának fényében a következő kérdés, amelyet fel kell tennünk, az, hogy hogyan kerülhető el az erős ellentmondás. A válasz: Ha az erős ellentmondás nem tolerálható, és az erős ellentmondás fellépésének oka az introspekció mint adatforrás, valamint a grammatikalitási ítélet mint adattípus bizonytalansága, akkor ezt az adatforrást és ezt az adattípust kell megváltoztatni ahhoz, hogy az erős ellentmondást elkerülhessük. Az újabb kérdés: Hogyan?

Az egyik lehetőség az introspekció felváltása egy másik adatforrással. HAIDER szerint ez az új adatforrás, amelynek fel kell váltania az introspekciót, csakis a műszeres kísérlet lehet. Azonban HAIDER válasza hibás. Az introspekció egyszerű felváltása egy másik adatforrással, például a műszeres kísérletekkel, nem fogadható el. Először is, kétségtelen ugyan, hogy az introspekcióból származó adatokra épülő elméleti nyelvészet elérkezett határaihoz, azonban ezen adatforrás teljes elutasítása az utóbbi évtizedek kutatási eredményeinek elvetésével járna. Másodszor, a műszeres kísérletek eredményei is többféleképpen értelmezhetők, továbbá ugyanúgy erős ellentmondáshoz vezethetnek, mint az anyanyelvi intuíció kizárólagos adatforrásként való alkalmazása. Harmadszor, a nyelvészeti adatok szerkezetéről és funkciójáról folyó jelenlegi viták egyik nagyon fontos tanulsága az a felismerés, hogy noha az introspekció bizonytalan és megbízhatatlan adatforrás, egyéb adatforrások – például kísérletek és elektronikus korpuszok – nem működőképesek az anyanyelvi intuíció legalább részleges felhasználása nélkül. Az introspekció mint adatforrás nem iktatható ki teljesen sem a korpusznyelvészeti, sem a kísérleti nyelvészeti vizsgálatokból (l. az 1. szakaszban idézett irodalmat).

Mindebből az következik, hogy a kínálkozó másik lehetőséget kell komolyan mérlegelnünk: T ö b b eltérő adatforrás – pl. introspekció, kísérletek, korpusz – felhasználását és t ö b b adattípus – például keresési eredmények, kísérleti eredmények és grammatikalitási ítéletek – integrálását. Az adat-/evidenciavitában felvetett, fenti érvelésünktől független érvek is alátámasztják e következtetést. Például SCHLESEWSKY (2009: 177) arra az eredményre jut, hogy „csakis a[z adatfeldolgozási] módszerek i n t e r a k c i ó j á b a n , ö s s z e k a p c s o l á s á b a n rejlik a kulcs ahhoz, hogy a jövőben új felismerésekhez jussunk és reményünk legyen a nyelv a d e k v á t a b b m o d e l l j e i n e k megtalálására” (kiemelés: K. A.).

Ez is válságretorika, de más jellegű, mint HAIDERÉ. Szintén felhívja a figyelmet arra, hogy az elméleti nyelvészet jelenlegi teljesítménye nem kielégítő, ugyanakkor megfogalmazza azt a felismerést, hogy hatékonyságának javításához a különböző módszerekkel nyert adatok integrációjára van szükség.

6. (P) megoldása. – A (P3) részprobléma fenti megoldásával érvelésünkben lényeges fordulóponthoz érkeztünk. Az episztemológiai tolerancia elvének logikai rekonstrukciójából származó következmények végiggondolása ugyanis két olyan felismeréshez vezetett, amelyek jelentősen eltérnek attól, amit az episztemológiai tolerancia elve a 2. szakaszban (ETE)-vel jelölt megfogalmazásban állít. (ETE) többek között azt állította, hogy az elméleti apparátus jövőbeni finomításaival lesz elkerülhető az adatok és a hipotézisek közötti ellentmondás. Ezzel szemben az első esettanulmány azt szemléltette, hogy egyes esetekben az adatok és a hipotézisek viszonya az elméleti apparátus azonnali finomításával és a rendelkezésünkre álló összes adat felhasználásával gyenge ellentmondásként reprezentálható. A második esettanulmány pedig azt mutatta meg, hogy az erős ellentmondás bizonyos esetekben az adatforrások és -típusok kiterjesztésével kerülhető el. Fel kell ismernünk, hogy az erős ellentmondás destruktív következményeinek elkerüléséhez immár nem csupán az elméleti apparátus további finomítására lesz szükség, hanem arra is, hogy a többféle adatforrásban gyökerező, különböző adattípusok integrációjával túllépjünk az introspektív forrásból származó grammatikalitási ítéletek korlátain. Ily módon a következő helyzetkép bontakozik ki.

Jelenleg az elméleti nyelvészetben erőteljes hangsúlyáthelyezés figyelhető meg. Míg az utóbbi mintegy fél évszázad elméletcentrikus volt abban az értelemben, hogy az elmélet technikai részleteinek folyamatos revíziója állt az érdeklődés homlokterében, és nem kapott kellő figyelmet az az adatstruktúra, amelyre a nyelvészeti elméletek hipotézisei épültek, addig jelenleg egy adatorientált jövőkép körvonalazódik. E jövőkép középpontjában a nyelvészeti elméletekben felhasznált adatforrások újradefiniálása és az adattípusok integrációja áll.

Érvelésünknek ezen a pontján (P1M)–(P3M)-ből megkapjuk (P) alábbi megoldását:

(PM) Az elméleti nyelvészet

- a) tolerálhatja az adatok és a hipotézisek viszonyából származó gyenge ellentmondást, de nem tolerálhatja az erős ellentmondást; egyúttal
- b) szükségessé teszi új adatforrások bevonását és különböző adatforrásokból származó adattípusok integrációját.

7. Befejezés. – Tekintsünk vissza eddigi érvelésünkre! Felvetettük (P)-t, mely az elméleti nyelvészet tudományelméleti alapvetését érintő, releváns probléma. E problémát három részproblémára bontottuk, a részproblémákat sorban megoldottuk, és megoldásaikból levezettük a kiinduló probléma megoldását. Ily módon látszólag teljesítettük a 2. szakaszban vállalt feladatot. Azonban a látszat csal: (PM), bármily meggyőzően következik is gondolatmenetünk lépéseiből, fenti formájában nem fogadható el. Ugyanis kívánalomként megfogalmazza ugyan többféle adatforrás felhasználásának és különböző adattípusok integrációjának szükségességét, de nem tisztázza, hogy milyen módon valósítható meg ez a kívánalom. Márpedig az elméleti nyelvészet jelenlegi tudománymetodológiája, amely abból indult ki,

hogyan az anyanyelvi beszélő intuíciója a domináns adatforrás és a grammatikalitási ítélet a domináns adattípus az elméleti nyelvészet számára, nyilvánvalón nem teszi lehetővé a kívánalom elérését. Az elméleti nyelvészet jelenlegi tudományódszertana nem ismeri azokat a heurisztikákat – azaz problémamegoldó stratégiákat –, amelyek választ adhatnának többek között az (PM)(b) által nyitva hagyott alábbi kérdésekre:

- (18) a) Hogyan kezelhetők az eltérő adatforrásokból származó, különböző adattípusok által alátámasztott hipotézisek közötti ellentmondások?
 b) Milyen érvelési stratégiák alkalmazásával hozhatók meg az eltérő adatforrásokból származó adatokkal alátámasztott, alternatív hipotézisek közötti döntések?
 c) Később bevonott adatforrások fényében milyen érvelési stratégiák alapján értékelhetők újra a korábbi döntések?
 d) Milyen hatással jár az adatforrások újradefiniálása és az adattípusok integrációja az elméleti apparátusra?

E nyitott kérdések felvetésével elérkeztünk gondolatmenetünk végkonklúziójához: Ha végig gondoljuk az episztemológiai tolerancia elvének következményeit, akkor be kell látnunk, hogy a nyelvészeti elméletalkotás hatékonyságának javításához új tudományódszertanra van szükség. Az adatorientált szemlélet megköveteli az elméletalkotás új stratégiáinak feltárását is. (PM)-et ezért így kell módosítanunk:

(PM') Az elméleti nyelvészet

- a) tolerálhatja az adatok és a hipotézisek viszonyából származó gyenge ellentmondást, de nem tolerálhatja az erős ellentmondást; egyúttal
 b) szükségessé teszi új adatforrások bevonását és különböző adatforrásokból származó adattípusok integrációját, valamint
 c) szintén szükségessé teszi egy, a)-val és b)-vel kompatibilis tudományódszertan kidolgozását.

Tegyük fel tehát az utolsó kérdést: Milyen legyen az elméleti nyelvészet új tudományódszertana? SCHLESEWSKY (2009: 177) szerint jelenleg nem létezik olyan tudományódszertan, amely lehetővé tenné többféle adatforrás felhasználását és több adattípus integrációját. Ezzel szemben KERTÉSZ–RÁKOSI (megj. e.) a nyelvészeti adatok és velük összefüggésben a nyelvészeti elméletalkotás tulajdonságainak radikálisan új megközelítése, és alkalmas lehet a (18)-ban felsorolt kérdések megválaszolására. Célja, hogy feltárja a nyelvészeti adatfeldolgozás új típusú heurisztikáit, amelyek közvetlenül alkalmazhatók a nyelvészeti problémamegoldásban. De az, hogy a nyelvtudomány történetét oly mélyen átható tudományódszertani versengésben milyen szerepet játszik majd, csak a jövőben dőlhet el.

Kulcsszók: Chomsky, episztemológiai tolerancia, nyelvészeti adat, parakonzisztens logika, tudományfilozófia.

A hivatkozott irodalom

- BALTIN, MARK R. 1987. Degree Complements. In: HUCK, GEOFFREY J. – OJEDA, ALMERINDO E. eds., *Discontinuous Constituency*. Academic Press, Orlando, 11–26.
- BOECKX, CEDRIC 2006. *Linguistic Minimalism: Origins, Concepts, Methods and Aims*. Oxford University Press, Oxford.
- BOECKX, CEDRIC 2010. Linguistic Minimalism. In: HEINE, BERND – NARROG, HEIKO eds., *The Oxford Handbook of Linguistic Analysis*. Oxford University Press, Oxford, 485–505.
- BORSLEY, ROBERT D. ed. 2005. Data in Theoretical Linguistics. *Lingua* 115: 1475–665.
- BOTHA, RUDOLPH P. 1983. On the 'Galilean Style' of Linguistic Inquiry. *Lingua* 58: 1–50.
- BOTHA, RUDOLPH P. 1988. *Form and Meaning in Word Formation: A Study of Afrikaans Reduplication*. Cambridge University Press, Cambridge.
- CHOMSKY, NOAM 1973. Conditions on Transformations. In: ANDERSON, STEVEN – KIPARSKY, PAUL eds., *A Festschrift for Morris Halle*. Academic Press, New York, 232–86.
- CHOMSKY, NOAM 1980a. On Binding. *Linguistic Inquiry* 11: 1–46.
- CHOMSKY, NOAM 1980b. *Rules and Representations*. Blackwell, Oxford.
- CHOMSKY, NOAM 2002. *On Nature and Language*. Cambridge University Press, Cambridge.
- CHOMSKY, NOAM 2004. *The Generative Enterprise Revisited*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- FEATHERSTON, SAM 2007. Data in Generative Grammar: The Stick and the Carrot. In: STERNEFELD, WOLFGANG ed. 2007: 269–318.
- FEATHERSTON, SAM 2009. A Scale for Measuring Well-Formedness: Why Syntax Needs Boiling and Freezing Points. In: FEATHERSTON, SAM – WINKLER, SUSANNE eds. 2009: 47–73.
- FEATHERSTON, SAM – WINKLER, SUSANNE eds. 2009. *The Fruits of Empirical Linguistics. Vol. 1: Process*. De Gruyter, Berlin – New York.
- FREIDIN, ROBERT 2007. *Generative Grammar: Theory and its History*. Routledge, London.
- FREIDIN, ROBERT – VERGNAUD, JEAN-ROGER 2001. *Excquisite Connections: Some Remarks on the Evolution of Linguistic Theory*. *Lingua* 111: 639–66.
- HAIDER, HUBERT 2004. The Superiority Conspiracy. In: STEPANOV, ARTHUR – FANSELOW, GIBERT – VOGEL, R. eds., *The Minimal Link Condition*. Mouton de Gruyter, Berlin, 167–75.
- HAIDER, HUBERT 2009. The Thin Line Between Facts and Fiction. In: FEATHERSTON, SAM – WINKLER, SUSANNE eds. 2009: 75–102.
- HALE, MARK 2007. *Historical Linguistics: Theory and Method*. Wiley-Blackwell, Oxford.
- HALE, MARK – REISS, CHARLES 2008. *The Phonological Enterprise*. Oxford University Press, Oxford.
- HJELMSLEV, LOUIS 1969. *Prolegomena to a Theory of Language*. The University of Wisconsin Press, Madison.
- HUANG, YAN 2000. *Anaphora. A Cross-Linguistic Study*. Oxford University Press, Oxford.
- KEPSEK, STEPHAN – REIS, MARGA eds. 2005. *Linguistic Evidence. Empirical, Theoretical and Computational Perspectives*. De Gruyter, Berlin – New York.

- KERTÉSZ, ANDRÁS 2011. The ‚Galilean style in science‘ and the inconsistency of linguistic theorising. *Foundations of Science* 16 (megj.e.; DOI 10.1007/s10699-011-9234-y).
- KERTÉSZ, ANDRÁS – RÁKOSI, CSILLA megj. e. *Data and Evidence in Linguistics. A Plausible Argumentation Model*. Cambridge University Press, Cambridge.
- É. KISS, KATALIN 1987. Configurationality in Hungarian. *Akadémiai Kiadó*, Bp.
- KLAUSENBURGER, JÜRGEN 1983. Review of Botha, R., ‚On the ‚Galilean Style‘ of Linguistic Inquiry‘. *Language* 59: 434.
- MEHEUS, JOKE ed. 2002. *Inconsistency in Science*. Kluwer, Dordrecht.
- MORAVCSIK, EDITH 2006. *An Introduction to Syntactic Theory*. Continuum, London – New York.
- MORAVCSIK, EDITH 2010. Conflict Resolution in Syntactic Theory. *Studies in Language* 34: 636–69.
- MUKHERJI, NIRMALANGSHU 2010. *The Primacy of Grammar*. MIT Press, New York.
- PENKE, MARTINA – ROSENBAACH, ANETTE eds. 2007. *What Counts as Evidence in Linguistics?* Benjamins, Amsterdam (Philadelphia).
- POPPER, KARL R. 1963. *Conjectures and Refutations: The Growth of Scientific Knowledge*. Routledge & Kegan Paul, London.
- POPPER, KARL R. 1934/1997. *A tudományos kutatás logikája*. Európa, Bp.
- PRIEST, GRAHAM 2002. Paraconsistent Logic. In: GABBAY, DOV. M. – GUENTHNER, FRANZ eds., *Handbook of Philosophical Logic*. Kluwer, Dordrecht, 287–393.
- PRIEST, GRAHAM – BEALL, J. C. – ARMOUR-GARB, BRADLEY eds. 2004. *The Law of Non-Contradiction*. Clarendon Press, Oxford.
- RESCHER, NICHOLAS – BRANDOM, ROBERT 1980. *The Logic of Inconsistency. A Study in Non-Standard Possible-World Semantics and Ontology*. Blackwell, Oxford.
- RIEMER, NICK 2009. Grammaticality as Evidence and as Prediction in a Galilean Linguistics. *Language Sciences* 31: 612–33.
- SADDOCK, JERROLD M. 1991. *Autolexical Syntax. A Theory of Parallel Grammatical Representations*. The University of Chicago Press, Chicago–London.
- SCHLESEWSKY, MATTHIAS 2009. Linguistische Daten aus experimentellen Umgebungen: Eine multiexperimentelle und multimodale Perspektive. *Zeitschrift für Sprachwissenschaft* 28: 169–78.
- STEFANOWITSCH, ANATOL – GRIES, STEPHAN TH. eds. 2007. Grammar without Grammaticality. *Corpus Linguistics and Linguistic Theory* 3/1: 1–129.
- STERNEFELD, WOLFGANG ed. 2007. Data in Generative Grammar. *Theoretical Linguistics* 33/3: 269–413.
- SCHÜTZE, CARSON T. 1996. *The Empirical Base of Linguistics. Grammaticality Judgments and Linguistic Methodology*. The University of Chicago Press, Chicago–London.
- WEINBERG, STEVEN 1976. The Forces of Nature. *Bulletin of the American Academy of Arts and Sciences* 29: 13–29.
- WINKLER, SUSANNE – FEATHERSTON, SAM eds. 2009. *The Fruits of Empirical Linguistics. Vol. 2: Product*. De Gruyter, Berlin – New York.
- ZUBIZARRETA, MARIA LUISA 1982. *On the Relationship of the Lexicon to Syntax*. Ph.D. Diss. MIT, Cambridge (Massachusetts).
- ZUBIZARRETA, MARIA LUISA 1987. *Levels of Representation in the Lexicon and in the Syntax*. Foris, Dordrecht.

The principle of epistemological tolerance in theoretical linguistics

The paper tackles the problem of what kinds of contradiction may be tolerated between the data and the hypotheses in theoretical linguistics. The author introduces a particular version of paraconsistent logic that distinguishes between weak and strong contradiction. This logic is applied to two case studies the result of which is that in theoretical linguistics weak contradiction between the data and the hypotheses may be tolerated, whereas strong contradiction between them is unacceptable. The final conclusion of the paper is that in order to avoid strong contradiction, a renewal of the methodological foundations of theoretical linguistics is needed.

Keywords: Chomsky, epistemological tolerance, linguistic data, paraconsistent logic, philosophy of science.

KERTÉSZ ANDRÁS

Alakváltozatok, allomorfok, alternációk*

Ismeretes, hogy a főnévi igenév toldaléka nyolc különböző változatban fordul elő a különféle morfológiai és fonológiai környezetekben. Ezek a változatok – a személyragos főnévi igenevekkel kapcsolatos szintaktikai dilemmáktól eltekintve is (l. É. KISS 1986, 1989, 2001; TÓTH 2000, 2002; RÁKOSI–LACZKÓ 2008 és az ott hivatkozott irodalmat) – számos különféle problémát vetnek fel. Cikkem célja e problémák számbavétele és a rájuk adható megoldások keresése. Mint látni fogjuk, a megoldás többnyire azon múlik, hogy a szóban forgó jelenség morfológiai vagy fonológiai természetű-e.

- (1) a) **-ni-** vár-ni, vár-ni-a, vár-ni-uk
- b) **-n-** vár-n-om, vár-n-od, vár-n-unk, vár-n-otok
- c) **-ani-** tart-ani, tart-ani-a, tart-ani-uk
- d) **-an-** tart-an-om, tart-an-od, tart-an-unk, tart-an-otok
- e) **-eni-** kezd-eni, kezd-eni-e, kezd-eni-ük
- f) **-en-** kezd-en-em, kezd-en-ed, kezd-en-ünk, kezd-en-etek
- g) **-nni-** ve-nni, ve-nni-e, ve-nni-ük
- h) **-nn-** ve-nn-em, ve-nn-ed, ve-nn-ünk, venn-etek

A fenti adatcsokor legegyszerűbb része az (1g–h) esete: a toldalék *n*-je hosszú változatban fordul elő az *eszik*, *iszik*, *vesz*, *visz*, *tesz*, *hisz*, *lesz* igék főnévi igenévi alakjában, vagyis mindazon igék esetében, amelyeknek az itt szereplő főallomorfa

---

* A Magyar Nyelvtudományi Társaság 2010. október 13-i felolvasó ülésén elhangzott előadás szerkesztett változata. Az előadás különféle korábbi változatai elhangzottak „Morfológia és fonológia határán” címmel az MTA I. Osztálya felkérésére, az MTA Elnöki Tanácstermében, 2006. december 4-én; „Morphology or phonology? The case of Hungarian *-ni*” címmel meghívott előadásként az Eighth International Conference on the Structure of Hungarian (ICSH-8) konferencián, New Yorkban, 2007. május 25-én; és „Ad infinitivum” címmel a Budapest Phonology Circle and Linguistics Discussion Group (BuPhoC) ülésén, 2009. március 18-án.

rövid magánhangzóra végződik. (Egy nyolcadik ige, a *jön* esetében nem dönthető el, hogy főnévi igenévi alakjának *jön-ni* vagy *jö-nni* a helyes elemzése, hiszen ennek az igenek *jön-* és *jö-* tőallomorfja egyaránt létezik, vö. *jön-nek*, de *jö-het*, *jö-tt*.) Erről a váltakozásról látszólag könnyűszerrel számot adhatnánk a következő morfológiai szabállyal:

(2) $n \rightarrow [+ \text{hosszú}] / [V, - \text{hosszú}] \text{ \_\_\_ } (i)_{\text{inf}}$

Azonban az *eszik*, *iszik*, *vesz*, *visz*, *tesz*, *hisz*, *lesz* igékből álló igeosztály meglehetősen összetett mintát alkot, *-sz*, *-v* végű, valamint rövid és hosszú magánhangzós tőallomorfokkal, *-gy/-ggy-* tartalmú felszólító alakokkal és az osztály tagjai közötti számos további egyedi különbséggel (l. REBRUS 2000: 879–80). Sőt, mint cikkem egyik névtelen lektora megjegyzi, még az sem biztos, hogy valóban a főnévi igenév toldalékának alakja speciális, azaz *-nn(i)* ezekben az esetekben: az sem lehetetlen, hogy ezeknek az igeeknek van egy *-n* végű tőallomorfjuk is a számos egyéb változat mellett: *en-*, *in-*, *ven-* stb. Ebben az esetben a toldalék az (1a–b) allomorfjával lenne képviselve bennük. Ennek ellentmond azonban, hogy ezek a tőallomorfok, ha léteznének, egyedül a főnévi igenévi alakokban jelennének meg. Ezért fenntartom, hogy itt a toldalék hosszú *n*-es allomorfjáról van szó; mindazonáltal a *-nni* osztály leírására a fentiek miatt inkább valamilyen morfológiai (allomorfkiválasztáson alapuló vagy paradigma-alapú) megoldás lenne megfelelő. – Az *iszik* ige, azon kívül, hogy a *-nni* osztály tagja, ráadásul antiharmonikus (elől képzett magánhangzója ellenére hátul képzett toldalékokat felvevő) ige is. (L. SIPTÁR 2008b-ben az antiharmonikus tövek viselkedésének részletes tárgyalását és KIS 2005-ben a kérdés történeti aspektusainak friss szemléletű megközelítését; l. még BENUS–GAFOS 2007-ben az ilyen tövek – és általában a semleges magánhangzók – részletes eszközfontikai vizsgálatát, izgalmas és meglepő eredményekkel.)

Az (1c–f) esetek már érdekesebbek: három dolog vethető fel velük kapcsolatban. Egyrészt: milyen környezetben jelennek meg ezek az „előhangzós” változatok, másrészt: mi indokolja bennük a magánhangzó elől/hátulképzettségi váltakozását, harmadrészt: mi magyarázza a magánhangzó nyelvvállását (tehát azt, hogy alsó, nem pedig középső magánhangzóról van szó)? A válasz mindhárom kérdésre kézenfekvő és közismert: a környezetet (túlnyomórészt) a *-CC* végű ige-tövek alkotják, az *a/e* váltakozás a magánhangzó-harmónia körébe tartozik (l. pl. SIPTÁR 2006a-t és az ott hivatkozott terjedelmes irodalmat, illetve legújabban HAYES–CZIRÁKY 2006-ot és HAYES–ZURAW–SIPTÁR–LONDE 2009-et), az előhangzó alsó nyelvvállása pedig ezúttal nem a tő (mint az úgynevezett „nyitótövek” esetében), hanem a toldalék tulajdonsága. (Ez már csak azért is így van, mivel az inflexió morfémát nem tartalmazó ige-tövek között egyetlen nyitótövet sem találunk: csak főnévi, melléknévi, illetve idő- vagy módjeles igei tövek lehetnek nyitótövek.) SIPTÁR–TÖRKENCZY (2000: 228–9) az ilyen toldalékokat „önnyitó” toldalékoknak nevezi, és (a főnévi igenév toldalékán kívül) a következő igei toldalékokat sorolja ide: *-sz/-asz/-esz* (pl. *tart-asz*, *kezd-esz*), *-lak/-lek/-alak/-elek* (pl. *tart-(a)lak*, *kezd-(e)lek*), *-nak/-nek/-anak/-enek* (pl. *tart-anak*, *kezd-enek*) és *-na/-ne/-ana/-ene* (pl. *tart-ana*, *kezd-ene*).

Erre az esetre is könnyű lenne morfofonológiai szabályt felírni (az alábbi szabály csak a főnévi igenév alakjaira vonatkozik, de hasonló szabály adhatna számot a többi önnyitó toldalékról is):

(3) $\emptyset \rightarrow [V, + \text{alsó}] / CC \text{ \_\_\_ } n(i)_{\text{inf}}$

Egy olyan (levezetés-alapú és szabályrendezéses) fonológiai leírásban, amely a (2) és (3) szabályt egyaránt tartalmazná, gondoskodnunk kéne még arról is, hogy a (3) szabály ne táplálhassa a (2) szabályt, azaz ne állíthasson elő újabb bemeneteket a számára, hiszen ekkor **tartanni*, **kezdeni* típusú helytelen alakok jönnének létre, azaz a nyelvtanunk túlgenerálna. Ezt a két szabály ún. e l l e n t á p s o r r e n d ű rendezésével érhetnénk el, azaz a nyelvtanunknak ki kéne kötnie, hogy a (2) szabály a szabályok rendezett sorában szigorúan előzze meg a (3) szabályt, vagyis az utóbbi kimenetére már ne legyen alkalmazható. (Köszönöm cikkem egyik névtelen lektorának, hogy erre felhívta a figyelmemet.)

Ne feledjük azonban, hogy e toldalékok viselkedése távolról sem egységes. Egyes esetekben váratlanul fakultatív a magánhangzó megjelenése: *mond(a)sz*, de: *sértesz* (**sértsz*); a *-lak/-lek* esetében ez az ingadozás talán minden igére jellemző. Egyes hosszú mássalhangzóra végződő igék esetében a magánhangzó nem jelenik meg: *varr-ni*, *forr-ni*, *áll-ni*, *száll-ni*, de: *hall-ani*, *hull-ani*, *vall-ani*, *kell-eni*. (A több szótagú, *sokall* típusú esetekben pedig gyakran fakultatív a magánhangzó megjelenése.) Másrészt a *bocsát*, *fűt*, *hűt*, *műt*, *szít*, *tát*, *vét*, valamint az *-ít* képzős igék esetében hosszú magánhangzó + rövid mássalhangzó után is felbukkan a magánhangzó: *tanít-anak*, *bocsát-anak*, de: *lát-nak*. (Ezek az igék – a *bocsát* kivételével – a felszólitó alak tekintetében is úgy viselkednek, mintha két mássalhangzóra végződnének: *taníts*, mint *hajts*, *tarts*, *önts*; de: *bocsáss*, mint *láss*, *fuss*, *üss*.) Mindezek miatt az önnyitó toldalékok viselkedését morfológiai (tehát allomorf-kiválasztási) alapon célszerű elemezni, míg a nyitótövek viselkedéséről fonológiai (azaz: általános) leírást is lehet adni (bár vö. SZENTGYÖRGYI 1989).

Másfelől azonban azt is megtehetjük – ha az előző bekezdésben említett bonyodalmakat egy könnyed mozdulattal a szőnyeg alá söpörjük –, hogy az önnyitó toldalékok viselkedését írjuk le általános fonológiai eszközökkel (a többszörös toldalékolás eseteivel együtt, amelyekben ugyancsak alsó nyelvválású kötőhangzó jelenik meg, pl. *hall-om*, de *hall-ott-am*, *hall-j-am*, stb.), és minden mást a morfológiába és/vagy a lexikális (mögöttes) ábrázolásokba utalunk. Például REBRUS–POLGÁRDI (1997) elemzésében az önnyitó toldalékok – és az olyan toldalékok, amelyek egy másik inflexió toldalék után állnak – magánhangzó-betoldás révén, mégpedig egy default *a* betoldásával tesznek szert kötőhangzójukra, míg minden más kötőhangzó mögöttesen is jelen van, mint tartományvégi *o*, illetve *a* (a nemnyitó és a nyitótövekben, ebben a sorrendben). Az ilyen „tővéghangzók” azután egyszerűen törölődnek, amikor nincs rájuk szükség, vagyis abszolút szóvégen és egyéb olyan esetekben, amikor nem jelennek meg a felszínen. Ez a megoldás – legalábbis az önnyitó toldalékok kezelése tekintetében – távolról emlékeztet VAGO (1980) klasszikus generatív elemzésére: ebben betoldó szabályok egész serege áll

az elemző rendelkezésére, amelyek némelyike *o*-t, némelyike pedig *a*-t illeszt be a megfelelő helyekre, majd az így beillesztett magánhangzók szükség szerint további folyamatokon: törlésen, nyúláson, záródáson vagy nyitódáson esnek át. Persze ha mindezek az eszközök szabadon a rendelkezésünkre állnának, az egész jelenség-csoport leírható volna tisztán fonológiai eszközökkel is. (E megoldástípus további részletes tárgyalása megtalálható VAGO 2005, 2007, 2009-ben.)

A főnévi igenév toldalékának cikkünk elején felsorolt változatai közül az (1a–b)-beli kettősség a legérdekesebb (ugyanaz a kettősség természetesen fennáll (1c) és (1d), (1e) és (1f), illetve (1g) és (1h) között is). Első ránézésre úgy tűnik, a hiátushelyzetnek az első magánhangzó törlésével történő feloldásával állunk szemben az (1b, d, f, h) eseteiben (SIPTÁR 2002, 2005, 2007, 2008a; l. még CASALI 1997, 1998). Csakhogy két probléma is van ezzel a kézenfekvőnek tűnő feltételezéssel. Egyrészt: ha már hiányoznia kell valaminek, miért nem az *-om*, *-od*, *-unk*, *-otok* kötőhangzója hiányzik (vö. *masni-m*, *masni-d*, *masni-nk*, *masni-tok*, de: *mosn-om*, *mosn-od*, *mosn-unk*, *mosn-otok*)? Másrészt: miért nem hiányzik az *-i*- a *várnia*, *várniuk* típusú alakokból is? Nézzük ezt a két kérdést egyenként.

Tehát: a *várnom* stb. alakokban miért az *i* hiányzik, miért nem az *o*? Másképp szólva, miért van az, hogy a főnévi igenevek mássalhangzó végűnek számítanak az első/második személyű személyragok szempontjából? Elvben háromféle választ adhatunk erre a kérdésre, mégpedig a főnévi igenév toldalékának szótári ábrázolását illető háromféle lehetőség alapján (az egyszerűség kedvéért figyelmünket most és a továbbiakban az (1a) és (1b)-beli két változatra korlátozva). A toldalék szótári (mögöttes) ábrázolása lehet *-ni* (ebben az esetben az *i* törléséről kell számot adnunk az első és második személyű alakokban), vagy *-n* (ebben az esetben a személyragozatlan, illetve harmadik személyű alakokban megjelenő *i* forrását kell valahogyan megtalálnunk), vagy pedig *-ni ~ -n* (azaz mindkét alak része a toldalék szótári ábrázolásának, és mindössze arról kell gondoskodnunk, hogy mindig a megfelelő allomorf kiválasztására kerüljön sor).

Az első lehetőség választása esetén a „rendezési paradoxon” néven ismert bökkenő klasszikus esetével találunk magunkat szemben. Ha egy olyasféle *i*-törlési szabály lépne itt működésbe, mint (4), a kötőhangzónak még a szabály alkalmazása előtt a *t* színre kellene lépnie, hiszen az *i*-törlés alkalmazási környezetének részét alkotja; ugyanakkor viszont a személyrag megjelenésére csak az *i*-törlés lezajlása után kerülhet sor, hiszen különben (tehát magánhangzó végű *tő* esetében) a személyrag előtt/elején egyáltalán nem állhatna kötőhangzó.

$$(4) \quad i \rightarrow \emptyset / n \text{ \_\_\_ }]_{\text{inf}} V$$

A második lehetőség, illetve valami ahhoz hasonló bukkan fel REBRUS–POLGÁRDI már említett elemzésében (1997: 272). Náluk a főnévi igenév toldalékának szótári alakja *-n* (illetve pontosabban *-no/-ne/-nő*, az ingatag magánhangzónak tartományvégi mögöttes szegmentumként való értelmezésével). Ez automatikusan megoldja az első/második személyű alakok kérdését; de mi lesz az *i*-t tartalmazó alakokkal? Erre egy lábjegyzetben azt a kissé homályos megfogalmazást találjuk, hogy „Az *i* megjelenése itt egy, a fentiektől független morfológiai folyamatnak kö-

szönhető” (uo.). A „morfológiai” jelző itt arra utalhat, hogy talán mégsem valamilyen *i*-betoldásra gondolhattak a szerzők, hanem a fentebb harmadikként említett megoldásra: az allomorf-kiválasztásra.

Ennek a harmadik típusú megoldásnak – optimalitáselméleti keretben (l. REBRUS 2001b) megfogalmazott – részletes leírása megtalálható SIPTÁR 2006b, 2009-ben. Az elemzés részleteitől ezúttal eltekintve, a végkövetkeztetés ott a következő: a főnévi igenév toldalékának alakjai közötti alternáció – fonológiailag meghatározható környezetben lezajló, de – morfológiai természetű jelenség. Tehát nem arról van szó, hogy az első/második személyű alakokban *t ö r l ő d i k* az *-i*, míg a harmadik személyű és a nem személyragos alakokban *nem*. A helyes általánosítás így szól: a főnévi igenév toldalékának *a l l o m o r f j a i* közül az *-i* nélküliek egyikét *v á l a s z t j u k* magánhangzó előtt, míg egyéb esetekben az *-i*-re végződők egyikét (a baloldali környezettől függ, hogy melyiket).

Fentebb azt mondtuk, hogy három lehetőség van: vagy *-ni*, vagy *-n*, vagy pedig *-ni ~ -n* a főnévi igenév toldalékának mögöttes alakja. Van azonban egy negyedik lehetőség is: semmilyen mögöttes alak nem létezik, sem ennek a morfémának, sem semmi másnak nincs (a felszíni alakjától eltérő) mögöttes/szótári alakja. Erre a talán meglepő feltételezésre épül REBRUS–KÁLMÁN (2009) alternatív elemzése. SIPTÁR (2006b)-re írt válaszcikkükben a szerzők kifejtik, hogy elgondolásuk szerint az emberi nyelv egész rendszerét, koherenciáját egyetlen elv szabályozza (REBRUS–KÁLMÁN 2009: 155):

(5) A funkcionális optimalizálás elve

A természetes nyelvek törekszenek arra, hogy a hasonló funkciókat betöltő alakok formailag is minél hasonlóbbak legyenek, és megfordítva, hogy az eltérő funkciójú alakok minél eltérőbb formájúak legyenek.

Az elv megfogalmazása némiképp megszemélyesítőnek tűnik ugyan (mintha a természetes nyelveknek önálló akaratuk lenne, és törekedhetnének valamire), de a lényeg az, hogy benne „a *minél hasonlóbb*, *minél eltérőbb* kifejezések, valamint a *törekszik* kifejezés a *m e n y i s é g i* szempontok fontosságára utal[nak]. Nemcsak a hasonlóságoknak és a különbségeknek van mértékük, de az is számít, mekkora számú alakra jellemző a hasonló forma és/vagy funkció, és hogy ezek az alakok mennyire gyakoriak” (uo.).

A szerzők tehát semmit sem feltételeznek a személyragozott főnévi igenevek mögöttes alakjáról. Csak azt állítják, hogy ezeknek a felszíni alakoknak a lehető legjobban *h a s o n l í t a n i u k* kell a többi főnévi igenévi alakra, valamint a magyar nyelv más személyragozott alakjaira. Ehhez azonban nem elég az *-n*- és a birtokos személyére utaló sajátos végzések egyidejű jelenléte: az is fontos, hogy az egész szóalak hasonlítson más magyar szóalakokhoz. De miért van az, hogy egy részük a *-ni* végű névszók (pl. *póni*, *néni*, *kölni*) megfelelő alakjaira hasonlít, míg más részük – az első/második személyűek – az *-n* végűekéire (pl. *trón*, *mén*, *Köln*)?

Ahhoz, hogy erre a kérdésre válaszolni tudjanak, a szerzők megszámozták a BME MOKK 589 millió szövegszót tartalmazó korpuszában előforduló, ideillő

szóalakokat (<http://mokk.bme.hu/resources/webcorpus>). A következő számadatokat találták (az összes szóalak százalékában, kerekítve):

(6)	típus	-nOm, -nOd, -nOtOk	-nim, -nid, -nitek	-nUnk	-nink
	gyakoriság	0,1506	0,0010	0,0068	0,0000

Mint látható, azok a szóalakok, amelyeknél a személyragozott névszó a személyragozott főnévi igenévhez hasonló végződésű (első és harmadik oszlop), legalább két nagyságrenddel nagyobb gyakoriságúak, mint azok, amelyeknél eltérő a végződés (második és negyedik oszlop). A szerzők szerint ez a gyakorisági különbség teszi érthetővé a személyragozott főnévi igenevek alakjait, vagyis ezért nem találkoznak **várnim*, **várnid* stb. típusú alakokkal, még nyelvbtlásként sem.

Térjünk most át a korábban felvetett másik kérdésre: ha az *-i-* nélküli allomorfort *m a g á n h a n g z ó e l ő t t i* környezetben választjuk (*várn-om*, *várn-od*, *várn-unk*, *várn-otok*), miért nem hiányzik az *-i-* a *várnia*, *várniuk* típusú (azaz a harmadik személyű) alakokból is? (OLSSON 1992: 138) erre vonatkozó ötletes, de tarthatatlan elgondolásának cáfolatát l. SIPTÁR 2005: 285–6.) Figyeljük meg először is, hogy a *várnia*, *várniuk* alakok pontos kiejtése [varnijo], [varnijuk]. Ez a [j] lehet ugyan a szokványos hiátustöltő is, mint mondjuk a *dia* [dijo] szóban, de nem kell feltétlenül annak lennie: lehet a személyrag része is.

A harmadik személyű *b i r t o k o s* személyragok ugyanis egyes főnevek esetében *j*-kezdetűek, pl. *pár-ja*, míg mások esetében *j* nélküliek, pl. *vár-a* (a *j-s* és *j* nélküli változatok eloszlásáról l. RITTER 2002-t és az ott idézett irodalmat); de magánhangzóra végződő főnevek esetében kivétel nélkül mindig *j*-kezdetűek: *zokni-ja*. Ha mármost feltesszük, hogy a főnévi igenévhez járuló harmadik személyű személyragok is *-ja*, *-juk* (nem *-a*, *-uk*) alakúak, teljesen érthetővé válik, hogy miért nem hiányzik az ilyen alakokban a *-ni-* magánhangzója: hiszen nem magánhangzó, hanem mássalhangzó előtt áll.

Jegyezzük meg azonban, hogy a hiátustöltés (l. SIPTÁR 2008a) a magyar fonológiának olyan területe, amelynek eszközfonetikai vizsgálata még csak az első lépéseknél tart. MENYHÁRT (2006) kezdeti eredményei arra utalnak, hogy a valóságban lezajló fonetikai események nem teljesen vágnak egybe a hallás utáni adatgyűjtésen és/vagy önmegfigyelésen alapuló korábbi adatokkal, amelyekre fonológiai megállapításainkat alapozni szoktuk. Az anyanyelvi beszélők intuíciója ugyanis nem teljesen megbízható ezen a téren (sem). Például RÁKOSI–LACZKÓ (2008) felveti, hogy a *zoknija* és a (*meg kell*) *szokni[j]a* [j]-je az ő anyanyelvi intuíciójuk szerint minőségileg kissé eltér egymástól. Azonban ők is sietve hozzátesszik, hogy gondos fonetikai vizsgálódás lenne szükséges ahhoz, hogy intuíciójukat perdöntő bizonyítékokkal támaszthassák alá. Addig is, amíg erre sor kerülhet, Google-keresés segítségével próbálták meg más anyanyelvi beszélők intuíciójáról képet alkotni (2005. december 28.). Az eredményt (7)-ben foglalhatjuk össze (RÁKOSI–LACZKÓ 2008: 166, 1. táblázat), ahol az árnyékolt mezők a sztenderd helyesírásban talált példákat, míg a fehér mezők a nem-sztenderd helyesírású (azaz az interneten helyesírási hibával felbukkanó) alakokat tartalmazzák.

(7)	3sg: -ja/-je		3sg: -a/-e		3pl: -juk/-jüik		3pl: -uk/-ük	
	zokni-ja	484	zokni-a	62	zokni-juk	64	zokni-uk	9
	szok-ni-ja	5	szok-ni-a	518	szok-ni-juk	1	szok-ni-uk	310
	kölni-je	150	kölni-e	12	kölni-jük	2	kölni-ük	2
	öl-ni-je	0	öl-ni-e	311	öl-ni-jük	0	öl-ni-ük	123
	hakni-ja	53	hakni-a	2	hakni-juk	6	hakni-uk	1
	rak-ni-ja	9	rak-ni-a	304	rak-ni-juk	5	rak-ni-uk	191

RÁKOSI és LACZKÓ a következőket fűzi hozzá ezekhez az eredményekhez: „A nem-sztenderd helyesírású alakok felbukkanása sokkal gyakoribb a főnévi, mint a főnévi igenévi alakokban. Ráadásul a *j* betű (nem-sztenderd) használata a főnévi igenévi paradigmában majdnem mindig olyan szöveggörnyezetben bukkan fel, amely arra utal, hogy ezt a helyesírási furcsaságot stilisztikai hatás elérése érdekében, szándékosan használják, például nagy fokú informalitás érzékeltetésére. Ezzel szemben a főnévi alakokban előforduló nem-sztenderd helyesírású példák rendszeresen bukkan fel, a szöveg stílusától függetlenül. Mindez arra utal, hogy az efféle helyesírás hibák nem teljesen véletlenszerűek, hanem az anyanyelvi beszélők bizonytalanságát jelzik a *j*-nek a főnévi paradigmában betöltött szerepével kapcsolatban, míg a főnévi igenévi paradigmában ugyanezen fonéma hiányáról sokkal szilárdabb intuícióik vannak” (uo.).

Ez a következtetés lehet, hogy helytálló, lehet, hogy nem. Mindenesetre a morfológiai bizonyíték (vagyis az *i* megjelenése a harmadik személyű todalékok előtt) viszont éppen arra utal, hogy ezek a todalékok igenis mássalhangzóval kezdődnek, akárcsak – magánhangzóra végződő tövek után – a főnévi (birtokos személyragos) paradigmában.

Ráadásul mindez talán akusztikai vizsgálatokkal is alátámasztható. OLASZY (2010) először is leszögezi, hogy a hiátustöltő „frekvenciaszerkezete hasonló a [j], illetve az [i] hang szerkezetéhez, ezért a két hang [mármint a hiátustöltő és a lexikális [j] – S. P.] közötti spektrális különbségek kimutatása nehéz”. Ezért méréseit a hangidőtartamokra alapozza, és úgy találja, hogy általában véve a lexikális [j] intervokális előfordulásainak (pl. *golyó*, *bója*) átlagos időtartama szignifikánsan hosszabb ugyan a hasonló helyzetben álló hiátustöltőkénél (pl. *dió*, *fia*), de – amint OLASZY 2006-ból tudjuk – az [i] mellett álló intervokális [j]-k (*kijárat*) eleve átlagosan mintegy fele olyan hosszúak, mint az egyéb magánhangzó mellett állók (*bejárat*); másfelől a szóvégi helyzetben álló hiátusok (*stúdió*) esetében a hangátmenet jóval hosszabb, mint a szó belsejében állók esetében (*dióda*). Mindebből arra következtethetünk – bár efféle szópárokat közvetlenül senki nem vizsgálta akusztikailag –, hogy a *zokni-ja-szoknia*, *kölni-je-ölnie*, *hakni-ja-raknia* típusú szópárok utolsó két szótagja akusztikai természetét tekintve akár megkülönböztethetetlen is lehet egymástól. (Minderről l. még NÉMETH–OLASZY 2010: 136–8.)

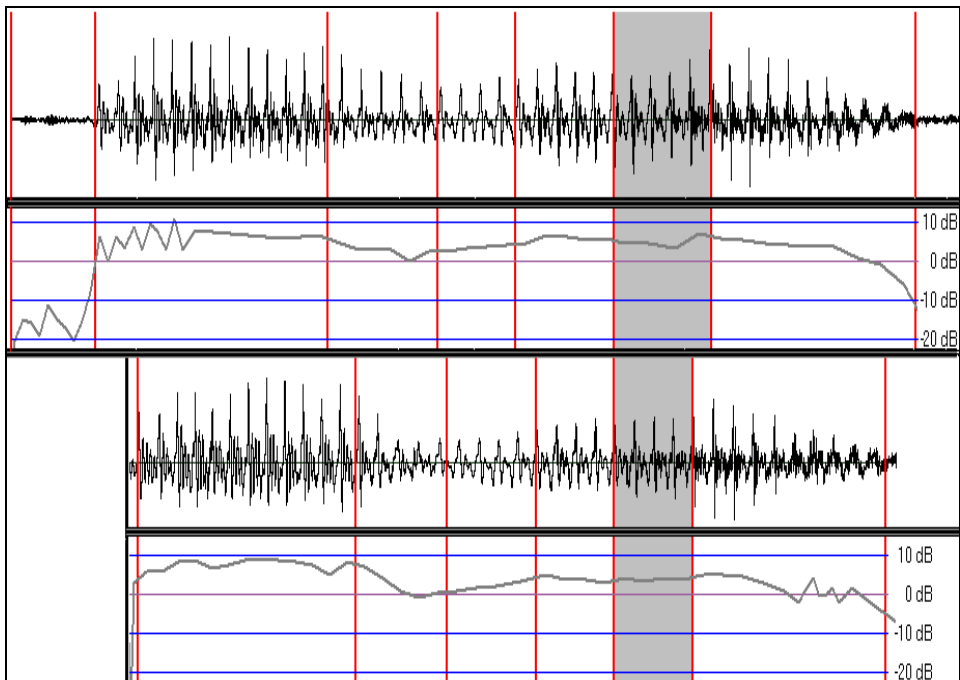
Ennek a feltevésnek a tesztelése céljából elvégeztem a következő minivizsgálatot. Öt középkorú férfi beszélővel felolvastattam hét megfelelően megfogalmazott mondatot, amelyekben egyöntetűen a mondat utolsó szavaként szerepelt a vizsgálni kívánt tesztszó. A kapott eredmények természetesen nem számítanak tu-

dományos bizonyítéknak, elsősorban a minta mérete miatt (sem a kísérleti személyek létszámát, összetételét, sem a vizsgált anyag mennyiségét tekintve). Illusztrációképpen mégis érdemes néhány ábrán összefoglalni a szóban forgó szótípusokra kapott jellegzetes eredményeket. (Ezúton is köszönöm Olaszky Gábor segítőkész közreműködését a kísérlet lefolytatásában és az ábrák elkészítésében.)

Az 1. ábrán azt láthatjuk, hogy a *kölnije*–*ölnie* szópárban a [j] elem a hagyományos elvárásnak – valamint RÁKOSI és LACZKÓ intuíciónak – megfelelően valamivel hosszabb a *kölnije*, mint az *ölnie* esetében.

1. ábra

Az *Element a boltba, mert elfogyott a kölnije* és az *Attól tartott, hogy valakit meg kell ölnie* mondatok utolsó szavának rezgése és intenzitásgörbéje (középkorú férfi ejtésében). A *kölnije* szó [j] szegmentumának (felül, 59 ms) és az *ölnie* szó [j] szegmentumának (alul, 47 ms) időtartamát az ábrán árnyékolás jelzi

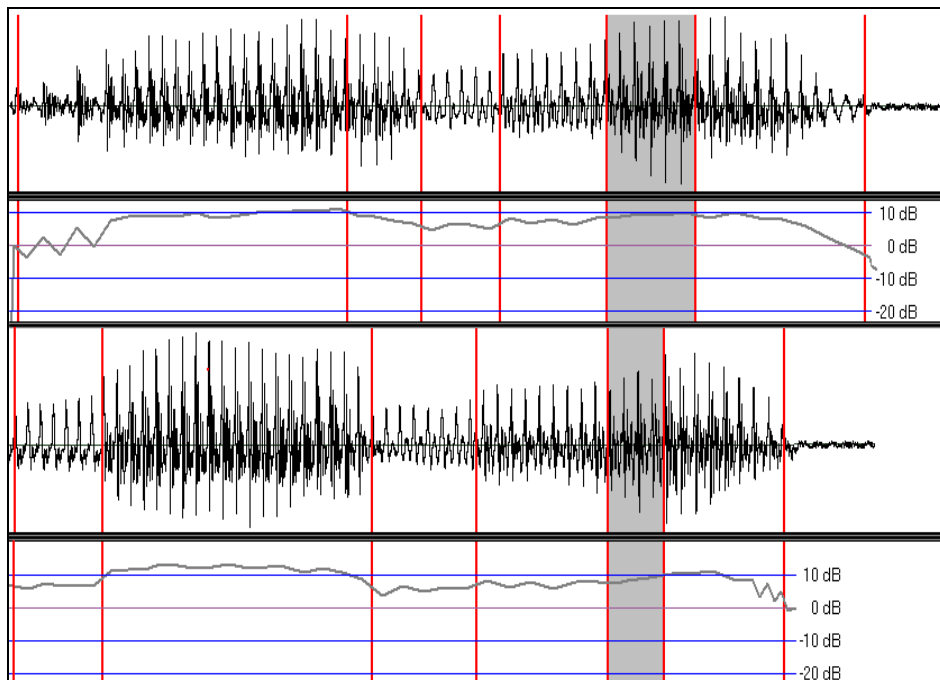

Ezzel szemben a 2. ábra azt mutatja, hogy az *állnia* szóban található [j] elem jóval hosszabb, mint a *mánia* szó hiátustöltője. Vagyis a két ábrát együttesen tekintve arra következtethetünk, hogy a személyragozott főnévi igenevek [j]-jének hosszúsága valahol a nyilvánvalóan lexikális [j] (*kölnije*) és a nyilvánvalóan hiátustöltő [j] (*mánia*) hosszúsága közötti érték lehet. (A teljes vizsgálat átlagadatai is ezt a következtetést sugallják, bár – mint említettem – sem reprezentatív, sem szignifikánsnak nem tekinthetők.)

2. ábra

A *Felesleges volt a kapu előtt állnia* és az *Ez nála már egyenesen mánia* mondatok utolsó szavának rezgésképe és intenzitásgörbéje (középkorú férfi ejtésében).

Az *állnia* szó [j] szegmentumának (felül, 53 ms) és a *mánia* szó [j] szegmentumának (alul, 34 ms) időtartamát az ábrán árnyékolás jelzi

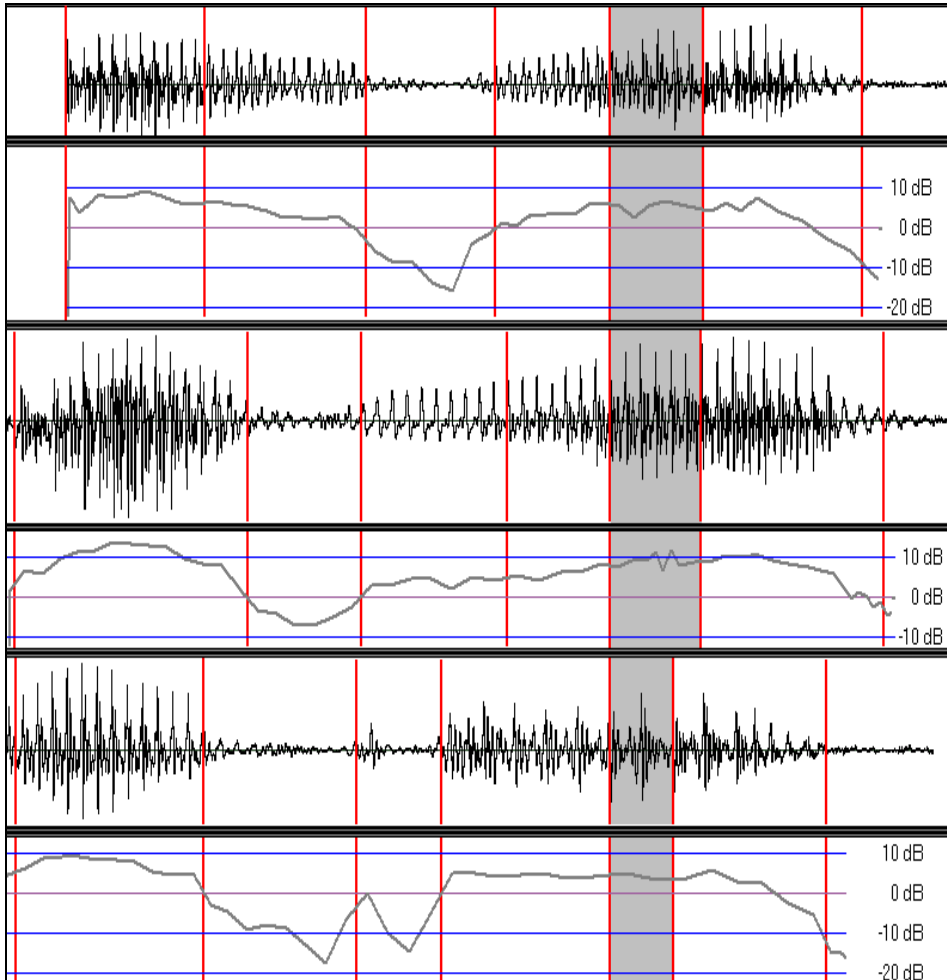
Ha azonban a 3. ábra szóhármására pillantunk (*Audija–adnia–Adria*), azt láthatjuk, hogy ebben az esetben a kapott értékek pontosan azt mutatják, amit fentebb a hipotézisben megfogalmaztam: az *adnia* [j] elemének hosszúsága az *Audija* [j]-jének hosszúságával egyezik meg, nem pedig az *Adria* hiátustöltőjének hosszúságával. Más szóval: az *adnia* típusú szavakban a toldalék eszerint is *-ja* alakú (mássalhangzós kezdetű), nem pedig *-a* alakú (hiátustöltéssel).

Arra jutottunk tehát, hogy a főnévi igenév toldalékának két allomorfja van: *-ni* és *-n*, viszont az egyes szám harmadik személyű személyragnak is kettő (mély hangrendű környezetben): *-a* és *-ja*. Ezt a négy elemet elvben négyféle módon kombinálhatnánk: *ni + a*, *ni + ja*, *n + a*, *n + ja*. Az első kettő egyaránt [soknijo] kiemenetet produkál a *szoknia* alakra; de vajon hogyan zárható ki a *-na*, illetve a *-nja* kombináció kiválasztódása?

Az első esettel (*szokn-a) kapcsolatban ne feledjük, hogy *-CC* végű főnévi tövekhez rendszerint a birtokos személyrag *-ja/-je* allomorfja járul, de egyáltalán nem kivétel nélkül: pl. *test-e*, *cikk-e*, *ing-e*, *orr-a*; valamint *-a/-e* áll minden olyan esetben, ahol a második mássalhangzó *v* – kivéve: *konzerv-je* – és/vagy ahol a főnév

3. ábra

A *Lerobbant a nagybátyátok Audija*, az *A tartozását most már meg kell adnia* és az *A legkedveltebb úti cél az Adria* mondatok utolsó szavának rezgésképe és intenzitásgörbéje (középkorú férfi ejtésében). Az *Audija* szó [j] szegmentumának (felül, 54 ms), az *adnia* szó [j] szegmentumának (középen, 51 ms) és az *Adria* szó [j] szegmentumának (alul, 35 ms) időtartamát az ábrán árnyékolás jelzi

nyitótó, pl. *terv-e*, *szarv-a*, *ölyv-e*, *könyv-e*, *nyelv-e*; *talp-a*, *térd-e*, *áll-a* (I. RITTER 2002). Esetünkben a *-v* végű és nyitótói példák nem jönnek ugyan számításba, hiszen például a *szokn-* se nem *-v* végű, se nem nyitótó, de akkor sem intézhetjük el a dolgot annyival, hogy „CC-végű tövek után nem választható az *-a/-e* allomorf”. Mármost, ha a {ni, n} és a {jo, o} pároknak egyaránt a második tagját választjuk, a fonotaktikailag feddhetetlen [soknɔ] alakhoz jutunk; igaz, ez az alak „foglalt”

a feltételes *szokna* számára. Vajon elég ez ahhoz, hogy kizárja a *szoknia* [soknɔ] alakú megvalósítását? Feltehetőleg igen. (Az efféle p a r a d i g m á n b e l ü l i homonímia elkerülésével kapcsolatos optimalitáselméleti megoldásokról részletesen l. REBRUS 2001a elemzését és az ott idézett irodalmat.)

A második esetben (*szokn-ja) viszont azt mondhatnánk, hogy a magyar nyelv fonotaktikája nem teszi lehetővé a *[soknɔ] kimenetet, vagyis a szó belseji *-knj-*mássalhangzó-kapcsolatot. Egy ilyen kapcsolat ugyanis nem lenne szótagolható, hiszen a *-kn* nem lehetséges elágazó szótagzárlat, a *nj-* viszont nem lehetséges elágazó szótagkezdet (l. TÖRKENCZY–SIPTÁR 1999). – De vajon miért nem lehet a *-knj-* kombináció nazális-hasonulással [soknɔ] alakúra igazított megvalósítását választani? Összefügg-e vajon ez azzal, hogy így a *szoknia* és a *szoknya* homofónná (azonos alakúvá) válna? Ez nem túl valószínű, hiszen ilyen p a r a d i g m á n k í v ü l i (paradigmák közötti) homonímia-elkerülés nemigen van a magyarban, vö. pl. (ti) *ér-tek* vs. (én) *ért-ek*. Ráadásul ez a potenciális homofónia egyszerű véletlen, és nem terjed ki a további esetekre, mint *várnia*, *adnia*, *futnia*, *mosnia* stb. Tehát: miért nem kapunk *[soknɔ], *[var:ɲɔ], *[ɔɲɲɔ], *[fucɲɔ], *[moɲɲɔ] stb. alakokat?

REBRUS és KÁLMÁN fentebb idézett cikkében nem tér ki a harmadik személyű alakok elemzésére, de könnyen kitalálhatjuk, mit válaszolnának erre az esetre. Egyszerűen túl kevés más szóalak van a magyarban (és még kevesebb, szinte semennyi egyes szám harmadik személyű birtokos alak), amelyeknek végződése *-nya*, *-rnya*, *-dnya* [-ɲɲɔ], *-mnya* [-cɲɲɔ] vagy *-snya* [-ʃɲɲɔ] volna. (Bár szórványos példák azért akadnak: ilyen maga a *szoknya*, valamint a *kaszárnya*, *satnya*, *rusnya*, *tarisznya*; sőt néhány ilyen végű birtokos alak is létezik: *véknya*, *szárnya*, *tornya* stb.) Másrésztől a főnévi igenevek viszonylagos tömegessége (a személyragozatlan és a harmadik személyű alakoké egyaránt) alapot ad minden egyes főnévi igenév számára, hogy az összes többihez való hasonlóságra „törekedjék”.

Nehéz megmondani, hogyan egyeztethetnénk össze REBRUS és KÁLMÁN elemzését a magunkéval, különösen annak optimalitáselméleti, kifejtett verziójával (SIPTÁR 2009); mindazonáltal a jelen elemzés által nyitva hagyott kérdésekre a helyes válasz feltehetőleg valahol arrafelé keresendő, amerre REBRUS és KÁLMÁN próbálja őket megtalálni. A statisztikai, gyakorisági, fokozatosági és valószínűségi tényezők egyébként lassan a formális optimalitáselméleti elemzésekben is megtalálják a maguk helyét (l. pl. HAYES–ZURAW–SIPTÁR–LONDE 2009). De a jelen gondolatmenet mélyebb következtetését, azt tudniillik, hogy az egész kérdéskör morfológiai, nem pedig fonológiai természetű, REBRUS és KÁLMÁN alternatív elemzése sem rengeti meg: az ő elgondolásuk sem olyan (morfo)fonológiai szabályokon vagy folyamatokon alapul, mint a törlés vagy a betoldás, hanem paradigmákon, analógián, szótári statisztikán és szöveggyakoriságon.

Ö s s z e f o g l a l v a : Ebben a rövid cikkben arról gondolkodtunk, hogy a főnévi igenév toldalékának változatai közül a *-ni-* és a *-n-* eloszlását (pontosabban és általánosabban: az *i-t* tartalmazó és az *i-t* nem tartalmazó változatok eloszlását) fonológiai vagy morfológiai eszközökkel célszerűbb-e leírni. Arra jutottunk, hogy a harmadik személyű alakokban az magyarázza a *-ni-* (*-ani-*, *-eni-*, *-nni-*) allomorf kiválasztását, hogy a két érintett személyrag ezekben az esetekben nem magánhangzóval, hanem mássalhangzóval (*j*-vel) kezdődik. Az első és második személyű

alakokban pedig azért nem a személyrag kötőhangzója hiányzik, hanem a főnévi igenév toldalékának *-i*-je, mert itt nem az *-i*- törléséről, hanem az (egyik) *-i*- nélküli allomorf (*-n*-, *-an*-, *-en*-, *-nn*-) kiválasztásáról van szó. Ez egyben arra is utal, hogy ezekben a személyragokban a kötőhangzó jelenléte és hiánya közötti különbség nem betoldáson, hanem törlésen alapul, vagyis szótári alakjuk magánhangzóval kezdődik.

Kulcsszók: főnévi igenév, birtokos személyragok, magánhangzó-harmónia, önnyitó toldalékok, hiátus, optimalitáselmélet.

A hivatkozott irodalom

- BAKRÓ-NAGY MARIANNE – BÁNRÉTI ZOLTÁN – É. KISS KATALIN szerk. 2001. Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből. Kiefer Ferenc tiszteletére barátai és tanítványai. Osiris Kiadó, Bp.
- BENUS, STEFAN – GAFOS, ADAMANTIOS 2007. Articulatory characteristics of Hungarian transparent vowels. *Journal of Phonetics* 35: 271–300.
- CASALI, RODERIC F. 1997. Vowel elision in hiatus contexts: Which vowel goes? *Language* 73: 493–533.
- CASALI, RODERIC F. 1998. Resolving Hiatus. Garland, New York – London.
- HAYES, BRUCE – CZIRÁKY LONDE, ZSUZSA 2006. Stochastic phonological knowledge: The case of Hungarian vowel harmony. *Phonology* 23: 59–104.
- HAYES, BRUCE – ZURAW, KIE – SIPTÁR, PÉTER – LONDE, ZSUZSA 2009. Natural and unnatural constraints in Hungarian vowel harmony. *Language* 85: 821–62.
- KENESEI, ISTVÁN – SIPTÁR, PÉTER eds. 2002. Approaches to Hungarian 8. Papers from the Budapest Conference. Akadémiai Kiadó, Bp.
- É. KISS KATALIN 1986. A személyragos főnévi igeneves szerkezetekről. *Magyar Nyelv* 393–408.
- É. KISS KATALIN 1989. Egy főnévi igeneves szerkezetéről. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 17: 153–69.
- É. KISS KATALIN 2001. A főnévi igenév személyragozásának kérdéséről. In: BAKRÓ-NAGY et al. szerk. 2001: 42–58.
- KIS TAMÁS 2005. A veláris *j* a magyarban. *Magyar Nyelvjárások* 43: 5–26.
- MENYHÁRT KRISZTINA 2006. Koartikulációs folyamatok két magánhangzó kapcsolatában. In: GÓSY MÁRIA szerk., *Beszéd kutatás 2006*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp., 44–56.
- NÉMETH GÉZA – OLASZY GÁBOR szerk. 2010. A magyar beszéd. Beszédkutatás, beszédtechnológia, beszédinformációs rendszerek. Akadémiai Kiadó, Bp.
- OLASZY GÁBOR 2006. Hangidőtartamok és időszerkezeti elemek a magyar beszédben. *Nyelvtudományi Értekezések* 155. Akadémiai Kiadó, Bp.
- OLASZY GÁBOR 2010. Az [i] + V és V + [i] hangkapcsolódások akusztikai elemzése a hiátustöltés magyarázatához. In: GÓSY MÁRIA szerk., *Beszéd kutatás 2010*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp., 76–81.
- OLSSON, MAGNUS 1992. *Hungarian Phonology and Morphology*. Lund University Press, Lund.
- PIÑÓN, CHRISTOPHER – SZENTGYÖRGYI, SZILÁRD – SIPTÁR, PÉTER eds. 2008. Approaches to Hungarian 10: Papers from the Veszprém Conference. Akadémiai Kiadó, Bp.
- RÁKOSI, GYÖRGY – LACZKÓ, TIBOR 2008. On the categorial status of agreement-marked infinitives in Hungarian. In: PIÑÓN et al. eds. 2008: 145–72.

- REBRUS PÉTER 2000. Morfofonológiai jelenségek In: KIEFER FERENC szerk., Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia. Akadémiai Kiadó, Bp., 763–947.
- REBRUS PÉTER 2001a. A magyar igei paradigma kivételeiről. In: BAKRÓ-NAGY et al. szerk. 2001: 249–73.
- REBRUS PÉTER 2001b. Optimalitáselmélet. In: SIPTÁR PÉTER szerk., Szabálytalan fonológia. Tinta Könyvkiadó, Bp., 77–116.
- REBRUS PÉTER – KÁLMÁN LÁSZLÓ 2009. Valóban megmagyarázhatatlanok a magyar infinitívusz toldalékai? In: MALECZKI MÁRTA – NÉMETH T. ENIKŐ szerk., A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VII. Modellek, elméletek és elvek érvényessége nyelvi adatok tükrében. Szegedi Tudományegyetem Általános Nyelvészeti és Magyar Nyelvészeti Tanszéke, Szeged, 153–6.
- REBRUS, PÉTER – POLGÁRDI, KRISZTINA 1997. What is the default vowel in Hungarian? In: BOOIJ, GEERT – VAN DE WEIJER, JEROEN eds., Phonology in Progress – Progress in Phonology. Holland Academic Graphics, The Hague, 257–75.
- RITTER, NANCY A. 2002. The Hungarian personal possessive suffix revisited. In: KENESEI-SIPTÁR eds. 2002: 283–307.
- SIPTÁR PÉTER 2002. Hiátus. In: HUNYADI LÁSZLÓ szerk., Kísérleti fonetika, laboratóriumi fonológia. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 85–97.
- SIPTÁR PÉTER 2005. A magánhangzó-kapcsolatok fonológiájából. Magyar Nyelv 282–304.
- SIPTÁR PÉTER 2006a. A magánhangzó-harmóniáról. In: SIPŐCZ KATALIN – SZEVEÉNYI SÁNDOR szerk., Elmélkedések nyelvekről, népekről, és a profán medvéről. Írások Bakró-Nagy Marianne tiszteletére. SzTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszék, Szeged, 153–80.
- SIPTÁR PÉTER 2006b. Töprengések a *ni*-allomorfiáról. In: KÁLMÁN LÁSZLÓ szerk., KB 120: A titkos kötet. Nyelvészeti tanulmányok Bánréti Zoltán és Komlósy András tiszteletére. MTA Nyelvtudományi Intézet – Tinta Könyvkiadó, Bp., 179–92.
- SIPTÁR, PÉTER 2007. How to get rid of hiatuses. In: SHEOREY, RAVI – KISS-GULYÁS, JUDIT eds., Studies in Applied and Theoretical Linguistics. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 189–207.
- SIPTÁR, PÉTER 2008a. Hiatus resolution in Hungarian: An optimality theoretic account. In: PIÑÓN et al. eds. 2008: 187–208.
- SIPTÁR PÉTER 2008b. *Híd*-típusú meglepetések. Előadás a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében, 2008. szeptember 9-én.
- SIPTÁR, PÉTER 2009. Morphology or phonology? The case of Hungarian *-ni*. In: DEN DIKKEN, MARCEL – VAGO, ROBERT M. eds., Approaches to Hungarian 11: Papers from the 2007 New York Conference. John Benjamins, Amsterdam (Philadelphia), 197–215.
- SIPTÁR, PÉTER – TÖRKENCZY, MIKLÓS 2000. The Phonology of Hungarian. Oxford University Press, Oxford.
- SZENTGYÖRGYI, SZILÁRD 1998. Lowering: The interaction of phonology and morphology in Hungarian. PhD-értekezés. Szegedi Tudományegyetem.
- TÓTH, ILDIKÓ 2000. Inflected infinitives in Hungarian. PhD-értekezés. Tilburg University.
- TÓTH, ILDIKÓ 2002. Can the Hungarian infinitive be possessed? In: KENESEI-SIPTÁR eds. 2002: 133–60.
- TÖRKENCZY, MIKLÓS – SIPTÁR, PÉTER 1999. Hungarian syllable structure: Arguments for/against complex constituents. In: VAN DER HULST, HARRY – RITTER, NANCY eds., The Syllable: Views and Facts. Mouton de Gruyter, Berlin – New York, 249–84.
- VAGO, ROBERT M. 1980. The Sound Pattern of Hungarian. Georgetown University Press, Washington.

- VAGO, ROBERT M. 2005. Hungarian: Phonology. In: BROWN, KEITH ed., *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, Second Edition. Vol. 5. Elsevier, Oxford, 433–40.
- VAGO, ROBERT M. 2007. On the analysis of lowering in Hungarian. *Előadás az Eighth International Conference on the Structure of Hungarian konferencián* (2007. május 24–27). CUNY Graduate Center and New York University, New York.
- VAGO, ROBERT M. 2008. On the phonology of Hungarian inflections. *Előadás az MTA Nyelvtudományi Intézetében*, 2008. április 22-én.

Allomorphs and alternations

This paper discusses the issue of the Hungarian infinitive suffix that has as many as eight surface shapes occurring in the various inflected forms of the infinitive. The final conclusion is that the issue is best treated in terms of morphology (allomorph selection) and not in terms of morphophonological rules/constraints involving segment insertion and deletion, respectively. An alternative treatment by REBRUS and KÁLMÁN (2009) is also summarized and tentatively accepted. However, their alternative solution only serves to fill in the gaps left by the specific treatment proposed here: the general conclusion reached in this paper is not thereby undermined.

Keywords: infinitive, possessive suffixes, vowel harmony, self-lowering suffixes, hiatus resolution, Optimality Theory

SIPTÁR PÉTER

Egyes és többes számot váltakoztató jelzős szerkezetek a kései ómagyarban, a középmagyarban és az újmagyar kor első felében

1. B e v e z e t é s . – Köztudott, hogy a mennyiségjelzőt követő egyes szám a magyar nyelv alapnyelvi örökségei közé tartozik. (A szakirodalom ezt a tipológiai jegyet az uráli nyelvcsalád jellemzésekor rendszeresen meg is említi; pl. HAJDÚ 1976: 83; BERECSKI 1998: 95–6; SIPŐCZ 2008: 38; vö. továbbá pl. HONTI 1995.) Emellett az is ismeretes, hogy a kései ómagyar kortól kezdve bőséggel adathatók többes számú alaptagok is a mennyiség kifejezésével kapcsolatos jelzős szerkezetekben.

A többes számú formák megjelenése a határozott és határozatlan számnevek után azok közé a grammatikai kontaktushatások közé tartozik, amelyeket a fordítás-irodalom ómagyar kori forrásnyelve, a latin váltott ki. A jelenséget a későbbi századokban – a latin közvetlen és közvetett hatása mellett – más nyelvek, mindenekelőtt a német befolyása erősíthette: végig a középmagyar korban, és jó darabig az újmagyarban is. Más szófajú jelzők esetében még bonyolultabb is lehet a kép, mint a nyelvi hagyomány / kontaktushatás alternatívája (részletesen l. lentebb); nem egy jelző után az egyes számú forma mellett mind a mai napig elfogadott a többes számú alak is.

Az egyes számú és a többes számú szerkesztésmód tehát az idők során valamilyen módon megküzdött egymással. A küzdelem milyen állapotai rajzolódnak ki az egyes nyelvtörténeti korokban? Jelen vizsgálatom középpontjában a középmagyar

kor és az újmagyar kor első mintegy nyolc évtizedének nyelvi anyaga áll. A jelentőség kb. 1530 és 1850 közötti életrajzának értékeléséhez azonban elengedhetetlennek látszott a vizsgálatot kiterjeszteni a megelőző korszakra, azaz a kései ómagyarrá is. (Ennek okairól l. lentebb.)

2. A vizsgált szerkezetek mibenléte; a vizsgálat előzményei és új szempontja; a korpusz. – A) A címben jelzett szerkezetek meghatározása. – Egyes szám / többes szám váltakozást mutató jelzős szerkezeteken azokat a jelző-jelzett szó kapcsolatokat értem, amelyekben a kétféle forma nem az egy entitás / több entitás tartalmi megkülönböztetésének nyelvhasználói szándékát mutatja (pl. *jó könyv / jó könyvek*), hanem tipikusan a jelző függvényében, tehát formai alapon alakul (pl. angol: *one book / two books*; német: *ein Buch / zwei Bücher*; régi magyar *egy könyv / két könyvek*).¹ A szerkezetek sorában – mint már a bevezető részben is utaltam erre – nemcsak a határozott és határozatlan számnévi mennyiségjelzők és alaptagjaik kapnak helyet. Mindazon jelzők szerkezetei vizsgálandók, amelyek alaptagja a magyarban az ilyen formai alapú váltakozásban részt vesz, illetve korábban részt vett, még akkor is, ha adott esetben a megkülönböztetésnek valamiféle tartalmi mozzanata is felmerülhet (pl. *minden* – l. lentebb).

Számba véve a típusokat, a vizsgálat szempontjából két csoport különül el: a határozott számnévi jelzős szerkezeteké, illetve a többi szerkezeté, amelyek a nem határozott számnévi jelzős szerkezetek csoportját adják. Az utóbbiba a következő szófajú és felépítésű jelzők tartoznak: a) határozatlan számnév (pl. *sok* állat, *kevés* könyv, *számos* példa); b) névmás (pl. *ennyi* virág, *hány* bokor, *mindenféle* orvosság, *némely* esemény, *néhány* alma, *minden* edény); c) melléknév (pl. *az összes* résztvevő, *a többi* dolog, *sokféle* alkalom); d) számnévvél bővített főnév/melléknév (pl. *három kosár/-nyi* szőlő, *néhány csomag/-nyi* papír, *több ágyás/-nyi* káposzta).

A nem határozott számnévi jelzős szerkezetek között vannak olyanok is, amelyekben a többes szám használata a mai köznyelvben is elfogadottnak minősül. *Ez nem azt jelenti, hogy nem érdeklik őket a többi gyerekek; Némely országok – így például Románia és az NDK – görcsösen ragaszkodnak a központi állami tervgazdálkodáshoz; A válságról szólva sokféle érzések kavarnak bennem; Mi a szabadságot akarjuk, beleértve a vallási szabadságot is az összes emberek számára; Rejtő összes művei is helyet kaptak a memóriakártyán; Minden események legrangosabbika hamarosan egy újabb megasztárt avat;*

¹ Egy átfogó tipológiai csoportosítás (GIL 2001: 1284–7) a különböző nyelvekben a mennyiségjelzős szerkezetek formáját a többifajta jelzős szerkezettel állítja szembe, illetve párhuzamba, azaz a főnévi, melléknévi és igei módosítót tartalmazó konstrukciókkal veti össze (pl. angol *three apples / John's apple – red apple – apple that John bought*). Az eredmény a következő: bizonyos nyelvekben a mennyiségjelzős szerkezet alaptagjának formája különbözik a másik három szerkezetétől (mint pl. az angolban), más nyelvekben a forma azonos – vagy közel azonos – a többi három szerkezet közül egyével, kettővel vagy mindhárommal. (A magyarral kapcsolatos megállapítása egyébként pontatlan: csak a *három alma – piros alma* egyezését tartja számon, míg az *alma, amelyet János vásárolt* ugyancsak egyező formájú alaptagjáról nem vesz tudomást.)

Jönnék ide mindenféle emberek az egész országból – idézhetjük a példákat taláalomra a Google internetes kereső gyűjteményéből (tisztában léve vele, hogy a többszám-használat motivációját illetően az adatsor meglehetősen heterogén). Ha megnézzük az egyes számú / többes számú forma előfordulási arányát az itt idézett szókapcsolatokra vonatkozóan, azt találjuk, hogy a következőknél a leggyakoribb a többes szám használata (a szerkezeteket követő szám azt mutatja, az egyes szám előfordulása hányszorosa a többesének): *összes művei*: 1,1; *mindenféle emberek*: 1,2; *némely országok*: 2,6; *többi gyerekek*: 5,4. (Az internetes kereső adatgyűjteményének ellentmondásai miatt a számok természetesen csak megközelítő értéknek tekintendők, mindenképp az ismétlődések és régebbi szövegek bekerülése okán.) Több nyelvjárásnak is jellemzője a nem határozott számnév utáni többszám-használat: palócság, Mátraalja, észak-keleti nyelvjárás-terület, Hajdúság, Szerémség, Kiskunfélegyháza, Szeged stb. (vö. pl. RÁCZ 1980: 263, 1991: 58; nyelvjárásokban egyébként ritkábban a határozott számnév + többes szám is előfordul).

B) Szakirodalmi előzmények és új vizsgálati szempont. – Az elemzendő jelenséggel, annak magyar nyelvtörténeti vonatkozásaival – a grammatikák, mondatnak összefoglalóin túlmenően – a szakirodalom keveset foglalkozott. Korábban fontos szempontokat említett ELEKFILÁSZLÓ (1955) és E. ABAFFY ERZSÉBET (1967), az utóbbi szerző történeti adatokat elemzett a XVI. századból. RÁCZ ENDRE (1980, 1991: 56–68) a kérdés kortárs köznyelvi és nyelvjárási példáira is kitért, amikor a predikatív szerkezetekben való egyeztetést vizsgálta. S. HÁMORI ANTÓNIA (1995) a kései ómagyar kor anyagát tekintette át, legújabban pedig NÉMETH MIKLÓS (2008) elemezte a XVIII. századból származó adatait.

Mivel az utóbbi két tanulmány statisztikai eredményeket is közöl, kínálkoznak rá, hogy saját vizsgálatomban összehasonlításul hasznosítsam őket, illetve S. HÁMORI ANTÓNIA egész korszakot felölelő áttekintését kiindulásul vegyem a középmagyar kori statisztikáim mellé állítva. Hogy ezt mégsem tettem meg – s hogy mégis létre kellett hoznom saját kései ómagyar kori korpuszomat is – annak az az oka, hogy az említett vizsgálatokban statisztikai eredményeiket a szerzők a teljes adatállományukra alapozták. Nem voltak tehát tekintettel arra, hogy az egyes szám / többes szám váltakozás nem valósulhat meg mechanikusan mindenféle szerkezetben, hiszen vannak olyan típusok, amelyekben csakis egyes számú lehet az alaptag. Ha a váltakozás valós arányaira vagyunk kíváncsiak, az ilyen adatok nyilvánvalóan nem keverhetők be a kétesélyesek közé.

A következőkben összefoglalt esetekről van szó:

1. Az *egy* számnévvvel és az 'egy egész'-nél kisebb mennyiséget jelentő tört-számnévvvel alkotott mennyiségjelzős szerkezetek.

2. A [-] megszámlálható jelentsjegygyel rendelkező főnévi alaptagok, pl.: *kevés idő*, *sok figyelem*, [egy pohár] *víz*, [egy mérő] *liszt*, [sok csepp] *vér* (megjegyzendő, hogy a [+]/[-] megszámlálhatóság szétválasztása számos esetben nehézséget okoz, illetve a tévedés veszélyét rejti; így adataik megítélésében mindig fog némi bizonytalanság maradni).²

² A kérdés külön tanulmány tárgya lehetne. Szemléltetésére azonban néhány kiragadott példa is elegendő: *hajáidnak zaggatasival* (KrizaK. 14); *Halakat* ['hálakat'] *adok neked vram* (LázK. 38).

3. Ha a vizsgált jelző alaptagja maga is jelző:

a) főnévként (mértéket jelölve), pl.: [két *rőf*] vászon, [hús*z liter*] bor, [öt *kiló*] kenyér, [két *zászlóalj*] katona;

b) melléknévként, pl.: [több *napi*] várakozás, [tíz *éves*] gyerek, [hét *mázsányi*] szén, [három *lábú*] szék;

c) határozott számnévként, pl.: [több *száz*] birtok, [néhány *ezer*] levél, [több *tízezer*] ember, [pár *millió*] forint.

4. Bizonyos megszilárdult szerkezetek, szerkezettypusok:

a) az alaptag: mértékeljelő főnév, pl.: négy *litert* küldött, hús*z kilót* vesz, három *méterrel* több, öt *singgel* hosszabb;

b) az alaptag: időt jelölő főnév (bizonyos szerkezettypusokban), pl.: hét *hónapja*, két *perc* alatt, tizenkét *óra* után öt *perccel*, minden *nap/hétén/kedden*;

c) egyéb alaptag: minden *kétség* nélkül, tíz *parancsolat* (> *tízparancsolat*).

C) A v i z s g á l a t a n y a g a. – A középnyelvi korpusz megegyezik a TNYt. középnyelvi korpusz törzsanyagával (tétéles felsorolását l. a Nyelvtudományi Intézet honlapján: <http://www.nytud.hu>): századonkénti (XVI., XVII., XVIII.) válogatás ugyanazokból a műfajokból: elbeszélő próza, vallásos próza, világi próza, bibliafordítás, verses epika, dráma, lírai vers, jogi szöveg, levél – összesen 1 800 000 betűhelynyi terjedelemben.

Az újnyelvi korpusz műfajai, művei a következők: szépirodalmi próza (Kazinczy Ferenc, 1789–1831) és prózafordítás (Kazinczy Ferenc, 1785–1789); dráma (Bolyai Farkas, 1818); ponyvatörténetek (100 új csuda, 1836); útleírás (Kászonyi András, 1797); napló (Egressy Gábor, 1849; Kölcsey Antónia, 1838–1839); értekezés (Széchenyi István, 1830; Berzsényi Dániel, 1836); beszédek (Széchenyi István, 1842–1848); nyelvtani munkák folyószövege (Magyar helyesírás..., 1832; Fogarasi János, 1843; A magyar nyelv rendszere, 1846; Magyar grammatika, 1795); hivatalos iratok (szőlőhegyi szabályzatok, 1767–1804; mezővárosi jegyzőkönyv, 1803–1804); levelek (Kazinczy Ferenc, 1775–1793). Terjedelme 1 000 000 betűhely, ami művenként és/vagy műfajonként hosszabb – 50 000, 100 000 vagy 150 000 betűhelynyi – szöveg(részlet)ekből áll össze.³

³ Tétélesen felsorolva: A magyar nyelv rendszere. Magyar Királyi Egyetem, Buda. 1847. III–VI, 31–65; Berzeviczy Albert szerk., Gróf Széchenyi István munkáiból. Franklin, Bp., 1907. 2: 137–50, 193–206; Berzsényi Dániel, A magyarországi mezei szorgalom némely akadályairól. 1836. <http://www.mek.oszk.hu>; Bolyai Farkas, A párisi per. <http://www.mek.oszk.hu> (az első 100 ezer n); Egressy Gábor törökországi naplója. Terebess Kiadó, Bp., 1997. <http://www.mek.oszk.hu> (az első 100 ezer n); Égető Melinda szerk., Szőlőhegyi szabályzatok és hegyközségi törvények a 17–19. századból. MTA Könyvtára, Bp., 1985. 110–31, 159–70; Fogarasi János, Művelt magyar nyelvtan elemi része. Heckenast Gusztáv, Pest, 1843. VII–XII, 1–11, 76–9; Gábor Júlia szerk., Kölcsey Antónia naplója. Magvető, Bp., 1982. 7–45; Kászonyi András, Velencei utazás. <http://www.mek.oszk.hu> (az első 100 ezer n); Király László szerk., Misztótfalu mezővárosi jegyzőkönyve 1596–1803. Európa, Bp., 1985. 109–28; Magyar grammatika, melyet készített Debreczenbenn egy magyar társaság. Alberti, Bécs, 1795. XIII–XXX, 1–3; Magyar helyesírás és szóragasztás főbb szabályai. Petrózai Trattner J. M. – Károlyi István, Pest, 1832; Szauder Mária szerk., Kazinczy Ferenc: Bácsmegeyei. Gessner Salamon, Idyllek. (Prózafordítások.) <http://www.mek.oszk.hu> (részl.); Szauder Mária szerk., Kazinczy Ferenc: Levelek. <http://www.mek.oszk.hu> (részl.); Szauder Mária szerk., Kazinczy Ferenc: Pályám emlékeze-

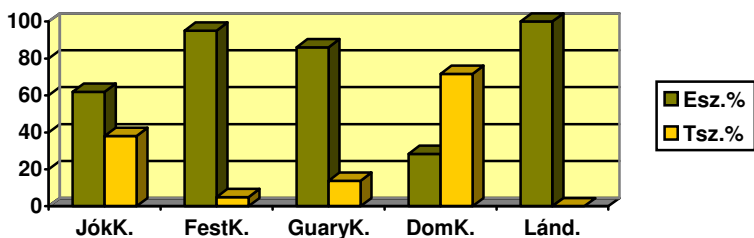
Az eddigiek mellé összehasonlítási alapul feldolgozott kései ómagyar – illetve az azt szorosan követő évek kéziratos irodalmából való – korpusz a következő művek teljes szöveganyagát öleli fel: JókK. (1370 u./1448 k.), FestK. (1494 e.), GuaryK. (1495 e.), DomK. (1517) és Zay Ferenc: Az Lándorfejevárv elveszésének oka... címmel számon tartott alkotása (1535 k.) – összesen kb. 820 ezer betűhelynyi terjedelemben. Ahol rendelkezésre állt, az anyaggyűjtésben a szövegek mellett a belőlük készült adatgyűjteményeket is használtam (JAKAB 2002; JAKAB–KISS 1994, 2001; JAKAB–BÖLCSKEI 2003.)

Az anyaggal kapcsolatban érdemes még megemlíteni, hogy vizsgálatom szempontjából a TNYt. korpusza az egyes részletek rövidségének következtében (10 ezer betűhely) és adataim viszonylag ritka volta miatt nem alkalmas arra, hogy összehasonlításokat tehessek az egyes műfajok, művek, alkotók között. Az újmagyar és az ómagyar kori korpuszt már ennek a tapasztalatnak a birtokában állítottam össze.

3. Számhasználat határozott számnevek után. – A) A kései ómagyar kor. – A korszak latinból fordított szövegeiben a nyelvi kontaktus hatására nem kivételes a többes szám, míg a magyarul íródott műben, a Lánd.-ban kizárólag az egyes szám használatos. (A diagram 276 adat alapján készült.)

1. ábra

A határozott számnevek utáni egyes szám / többes szám váltakozás a kései ómagyar korban

Nagy valószínűséggel a fordítók (sokkal kisebb eséllyel: a másolók) egyéni nyelvi ízlésén alapul az a váratlanul nagy különbség, amelyet a GuaryK. és a DomK. mutat. (A JókK. és a FestK. adatai csak tájékoztató jellegűek, tekintettel a példák kis számára.) A négy kódex együttesében 41,6%-os a többes szám részesedése.

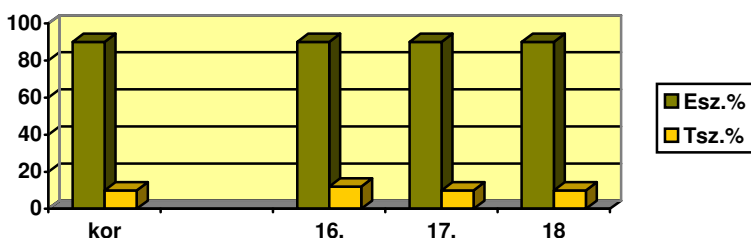
A váltakozás leggyakrabban ugyanazon szövegen belül is megmutatkozik, pl.: „adatanak [...] segejtsegre *harom cardinalisok*” (DomK. 99) ~ *harom cardinalis* akaratyabol (DomK. 104); akár a legközelebbi szöveggörnyezetben is felbukkanhat: „*ket* feketü zornü kígo | az v nácat altal tekertec [...] | es *ket* zornü buffo | az v *ket* zomein ilnec [...] | es *ket* feketü meg dihüt ebec | az v *ket* cariat | es *ket* kezet ragiac | es az v *ket* filebe tüzes nílacat louoðoðz nec vala” (GuaryK. 93). Párhuzamos szöve-

gekben ugyanilyen – a fordító döntésétől függő – kettősségekre akadhunk, pl.: hazmic napocban (BécsiK.15) ~ harmýncz Napon (SzékK.10).

B) A középmagyar kor. – Ebben a korszakban a vizsgált szerkezetekben a többes szám használata feltűnően visszaszorul a kódexirodalom alkotásaihoz képest (annak ellenére, hogy továbbra is fennáll a latin befolyás, ha jóval kisebb mértékben is, és számolni kell többek között a német kontaktushatással is). Az arányok feltűnően kiegyensúlyozottak a korszakon belüli századokban. (A diagram 373 adat alapján készült.)

2. ábra

A határozott számnevek utáni egyes szám / többes szám váltakozás a középmagyar korban

Korábbi vizsgálatok megfigyelései is arra vallanak, hogy – miként fentebb az ómagyar kori fordítások és a magyarul írt mű különbségét láttuk – a közvetlen latin hatásnak ki nem tett műfajokban ritka a határozott számnevek utáni többes szám. A XVI. század második feléből származó Sopron környéki levelekben (és néhány más magyarul született műben) szinte egyeduralmúak az egyes számú formák (E. ABAFFY 1964: 160); egy XVIII. századi szegedi per – gyakorlatlan írású kéz megörökítette – iratanyagában szintén kivételesek a többes számú alakok (NÉMETH 2007: 148; a vegyes forrású kérvényanyag már más képet mutat (uo. 149), ami nyilván a közvetett latin befolyás különböző fokozataira is utal).

A középmagyar kor grammatikusai közül többen is kitértek a vizsgált kérdésre. SYLVESTER JÁNOS 1539-ben igen határozottan állást foglal az egyes szám használatának egyedüli helyes volta mellett: „Ha ezekkel a kifejezésekkel a latin nyelv sajátja szerint élsz [határozott számnév + többes szám] [...], anyanyelvünk ellen vétesz”; „Minden egyes nyelvnek megvan a maga kifejezésmódja, s ha valaki ezt szorgalmasan meg nem figyeli a nyelvekben, míg valamit fordítani vállalkozik, bizony mindjárt a küszöb szegélyében elbotlik, ahogy a szólás tartja, és valami szörnyhöz hasonlót szül” (VLADÁR 1989: 30). Ennek ellenére bibliafordításában olykor nem a tudatos nyelvtanító, hanem a gyakorló fordító nyelvhasználata győzedelmeskedik, pl.: Mt. 10, 2: *Az tizenket apostoloknak kediglñ newek ez* (Sylvester 1: 14b); Mt. 21, 1: *el boczātā Jesus két tanýtuānit* (Sylvester 1: 32a).

A korszak további nyelvtanítói közül az egyes és a többes számot is számon tartja SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1610-ben (VLADÁR 2004: 359) és KÖVESDI PÁL 1686-ban (TOLDY 1866: 576). PERESZLÉNYI PÁL 1682-ben és BÉL MÁTYÁS 1729-

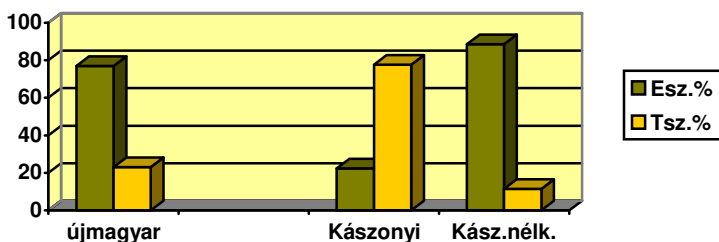

ben az egyes számot adja meg (VLADÁR 2006: 115–6; BÉL 1729/1809: 141). Mindezekkel szemben GELEJI KATONA ISTVÁN 1645-ben viszont csak a többes számot fogadja el: „*két emberek* [...]. Nem: *két ember* [...], amint hallom, hogy a község szól, mely egy igen nagy vétkeesség a mi nyelvünkben” (TOLDY 1866: 314).

C) Az új magyar kor első fele. – A vizsgált anyag átlaga arra vall, hogy a többes szám részesedése jelentősen megnőtt a középmagyarhoz képest. Ez a kép azonban nem teljesen helytálló. A számhasználati arányokat részleteiben szemügyre véve ugyanis kitűnik az egyik szöveg, amely az anyag egytizedét teszi ki: Kászonyi András XVIII. század végi útleírása. A mű kiugróan nagy többszám-részesedést – a kor átlagához képest éppen fordított egyes szám / többes szám arányt – mutat. Mivel Kászonyi nem szépíró, hanem magas rangú tisztviselő – királyi tanácsos és udvarnok –, gyanakodni lehetne rá, hogy a szerzőnek a hivatalos latinon iskolázott grammatikaeszménye tükröződik vissza ebben. Az összefüggés azonban ennél közvetlenebb is lehet: az irodalomtörténet-íráson tartja, hogy a mű – egy évvel a magyar nyelvű kiadást megelőzően – latinul is megjelent. Így vélhetőleg a latinul már elkészült változat hathatott ekként a magyar szövegre. Ennek a műnek a figyelmen kívül hagyásával az újmagyar korpusz átlagában lényegesen szerényebbnek látszik a többes számú formák arányának növekedése a középmagyarhoz képest. (A diagram 440 adat alapján készült.)

3. ábra

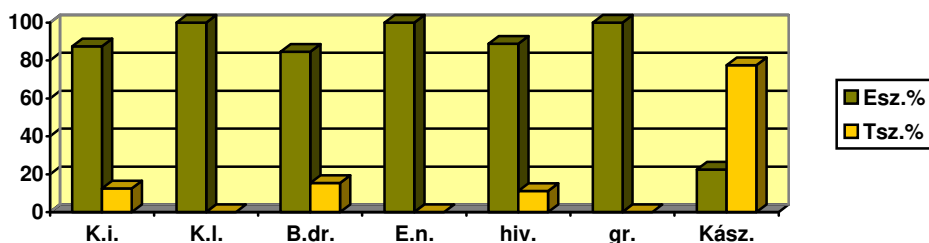
A határozott számnevek utáni egyes szám / többes szám váltakozás az újmagyar kor első felében

Az átlag mögött meghúzódó különbségekről vall az alábbi diagram, amely azon szövegek, szövegcsoportok adatait mutatja, amelyek nemcsak elvéve tartalmaztak egy-egy határozott számneves szerkezetet (minimálisan 25 adat szerepel bennük). Az oszloppárok sorrendjében: Kazinczy irodalmi művei; Kazinczy levelei; Bolyai drámája; Egressy naplója; hivatalos iratok; nyelvtani munkák szöveges részei; Kászonyi útleírása (ismét).

4. ábra

A határozott számnevek utáni egyes szám / többes szám váltakozás az újmagyar kor első felében (részletesen)

Feltűnő, hogy egyes szövegekben, szövegcsoportokban nem szerepel többes számú forma, így a Kazinczy-levelekben, az Egressy-naplóban és a grammatikákban (függetlenül attól, elvben hogyan vélekednek a kérdésről a nyelvtanírók). Szemben a levélíró Kazinczyval a szépíró Kazinczy többes számot is használ, ahogyan ezt teszik a drámát író Bolyai és a hivatalos iratok megszövegezői is. Elsősorban Kazinczy műfajfüggően eltérő adatsorai utalnak arra, hogy számválasztás tekintetében a szépirodalmi és a magánéleti nyelvhasználatban más-más eszmény érvényesülhetett (finomkodóbb, az idegen nyelvi mintát olykor hatni engedő / puritánabb, az alaphagyománytól el nem térő használat).

A kor nyelvtanai és nyelvtanírói közül az egyes számot tartja helyénvalónak az 1795-ben megjelent ún. Debreceni grammatika (Magyar grammatika 1795: 157–8), majd VERSEGHY FERENC (1818: 149–50), nevetségessé téve a „deák többes számnak majmozását”, és RIEDL SZENDE (1858: 226).

RÉVAI MIKLÓS ugyanakkor a többes szám pártjára áll (1803–1806: 279; idézi: RÁCZ 1980: 260), mivel szerinte ez elégíti ki a világos és nyomatékos közlést.

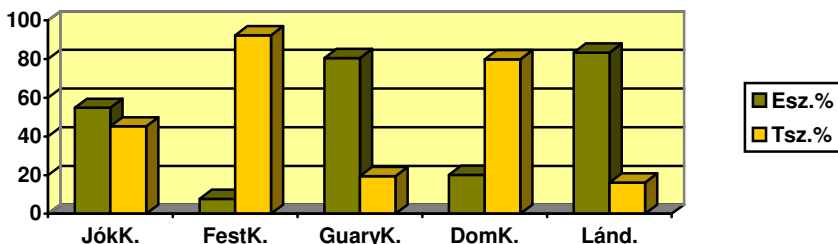
Más munkák, bár elsősorban az egyes számot fogadják el – „a sokaságot jelentő szó már egyszer kifejezvé a többséget” – hozzáfűzik: a nyomatékosítás, esetleg egyszerűen az érthetőség érdekében a többes szám is szóba jöhető forma: „Azonban nemcsak nincs nyelvünk ellenére, sőt szellemében alapszik, hogy szabatosság, súlyosbítás stb. kívánatához képest többest is használjunk”. (Mindkét idézet: FOGARASI 1843: 142.) FOGARASI JÁNOSon kívül így vélekedik 1861-ben SZVORÉNYI JÓZSEF (1861/1866: 266) és 1846-ban „A magyar nyelv rendszere” (1846/1847: 269) is.

4. Számhasználat nem határozott számnevek után. –

A) A kései ómagyar kor. – A többes szám részeseződése mind az öt vizsgált műben nagyobb, mint a határozott számnevek esetében; ez a későbbi korszakokra is jellemző lesz. (A diagram 489 adat alapján készült.)

5. ábra

A nem határozott számnevek utáni egyes szám / többes szám váltakozás a kései ómagyar korban

Meglepően nagy a többes szám használatának aránya a DomK.-ben, ahogyan ezt a határozott számnevekkel kapcsolatban is láthattuk. (A FestK. kiugró adatának nagy jelentőséget nem tulajdoníthatunk, lévén az adatok száma csekély.) A JókK. adatai szintén erős latin befolyásra vallanak; ugyanakkor feltűnő, hogy az egyébként latinizmusoktól hemzsegő szöveg a vizsgált kérdés vonatkozásában mennyivel kevésbé „latinos”, mint az amúgy magyarul sokkalta gördülékenyebben megszólaló DomK. Talán nem túlzás feltételezni: a DomK. fordítója a többes számot tarthatta követendő mintának, csak a megvalósításban nem volt elég következetes. (Fentebb a fordítottjára láttunk analógiát Sylvester Jánosnál.) A Lánd.-ban kisebb ugyan a többes szám aránya, mint a latinból fordított szövegekben, de a részesedés így, a közvetlen latin hatás nélkül is jelentős. A négy kódex fele-fele közeli megoszlást mutat (az egyes szám / többes szám aránya 51,3% / 48,7%).

Megjegyzendő azonban, hogy a többesszám-használat háttérében ennél a kategóriánál nemcsak az idegen nyelvi befolyás állhat. A nem határozott számneves szerkezetek között vannak olyan típusok, amelyekben belső fejlemény is lehet a többes számú forma: jellemzően ott, ahol a melléknévi jelentésmozzanat az uralkodó; így a *minden* 'mindenféle, bármiféle', de akár a *sok* 'sokféle', a *több* 'többféle' használatokban (E. ABAFFY 1964: 161; vö. ELEKFI 1955: 353). Az elemzéskor azonban nem valószínűsíthető meg maradéktalanul a pontos elkülönítés, hiszen ezek a jelentések sokszor nem válnak el egymástól. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy a 'mindenféle', 'sokféle' típusú jelentés nem jár kötelezően többes számmal, mint ahogyan a hiánya sem kötelező egyes számmal.

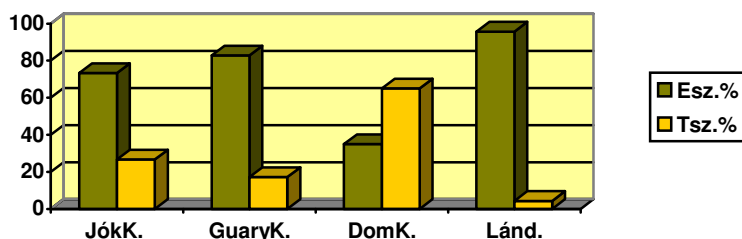
Az, ha a magyarul íródott művekben jelentősebb számban képviseltetné magát a nem határozott számnév + többes szám, mint a fordításirodalomban (vö. E. ABAFFY 1964: 160–1), a belső indíttatású változás feltételezését erősíthetné. Anyagom azonban ezt nem látszik támogatni. Ha a kérdést külön is megvizsgáljuk a *minden* esetére, azt látni, hogy a magyarul írt szövegben, a Lánd.-ban a *minden* mellett alig-alig bukkan fel többes számú forma – amint az alábbi diagram is mutatja. A latinból való fordításokban sokkal nagyobb számban van jelen, különösen a többes számot a többifajta szerkezetben is kedvelő DomK.-ben (a FestK.-et az adatok csekély száma miatt nem érdemes külön vizsgálni).

A *minden* + egyes szám / többes szám eltérése ezenkívül belső fejleményként a 'minden egyes' / 'összes' jelentés megkülönböztetését is jelezheti, mint a magyar nyelvtanírói hagyományban FOGARASI JÁNOS (1843: 142) óta többen is megjegyzik. Sokszor azonban ezt a kétféle jelentést sem lehet pontosan szétválasztani. Továbbá – ha nem is tükörszerkezetet kínálva, de szemléletmódként – erre a váltakozásra is hathatott analogikusan a latin (ahogyan majd a továbbiakban egyre erősebben a német is, a *jeder* + egyes szám, *alle* + többes szám váltakozáson keresztül).

Mindazonáltal a *minden* melletti többesszám-használat gyakorisága mindenütt elmarad a nem határozott számneves szerkezetek összességére kapott értékektől – s alapjában véve nem lesz ez másképp a későbbi korszakokban sem (l. lentebb); a kategória többi tagjának esetében a latinban is, németben is egyértelmű a többes szám, míg a *minden* esetében a fentebbiekben vázolt kettősséggel is számolni kell. (A diagram 194 adat alapján készült.)

6. ábra

A *minden* utáni egyes szám / többes szám váltakozás a kései ómagyar korban

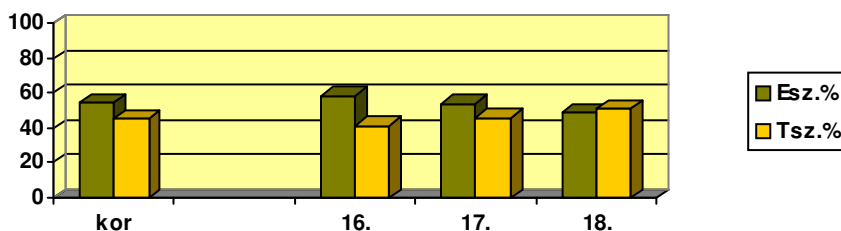

A *minden*-nel kapcsolatos kérdéseket az eddigieknél alaposabban csak egy további, kiterjedtebb, a nyelvhasználati rétegeket és az időbeli vonatkozásokat különösen körültekintően érvényesítő vizsgálat segíthetne tisztázni.

B) A k ö z é p m a g y a r k o r . – A kor átlagát jellemző értékek eléggé emlékeztetnek a kódexekre kapott arányra; itt nagyobb a különbség a két forma között (kisebb a többes szám aránya). (A diagram 522 adat alapján készült.)

7. ábra

A nem határozott számnevek utáni egyes szám / többes szám váltakozás a középmagyar korban

A többes szám használata a korszakon belül századról századra növekszik; a XVIII. században már gyakoribb, mint az egyes szám. Akár az is esélyesnek tűnhet, hogy ebben a szerkezettípusban a továbbiakban a többesszám-választás váljon győztes tendenciává.

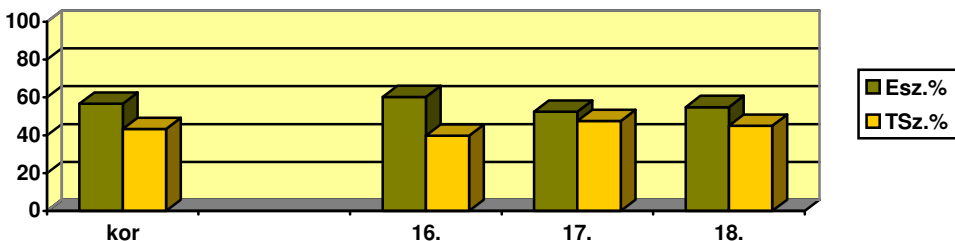
A szövegfordítási párhuzamokban megfigyelhető, melyik fordító ragaszkodik inkább a latin mintához, és melyikük vált át egyes számra: Jn. 3, 23: *aquae multae*: ott *fok wzek* walanak (Pesti 188a) ~ *fok viz* wala ott (Sylvester 1: 129b) ~ ott *foc víz* wala (Károlyi 2/2: 83a) ~ *fok vízek* walanak ott (Káldi 987); Mt. 11, 20: *plurimae virtutes eius*: *fok chodakat* tewt wala (Pesti 21b) ~ *foc ifteni tehfighít* ielentette wala (Sylvester 1: 17a) ~ *foc czodatételi* lőttenec wala (Heltai C5b) ~ igen *fok chodái* lőttek (Káldi 910).

A középmagyar kori nyelvtanok csak ritkán tesznek említést a nem határozott számnevek utáni számhasználatról. PERESZLÉNYI PÁL és BÉL MÁTYÁS a kivételek – mindketten az egyes számot pártolják, párhuzamban a határozott számneves szerkezetekkel (i. h.).

A *minden* utáni számválasztás a kor átlagában valamivel kisebb arányban mutat többes számot, mint a kategória egésze. (A diagram 212 adat alapján készült.)

8. ábra

A *minden* utáni egyes szám / többes szám váltakozás
a középmagyar korban

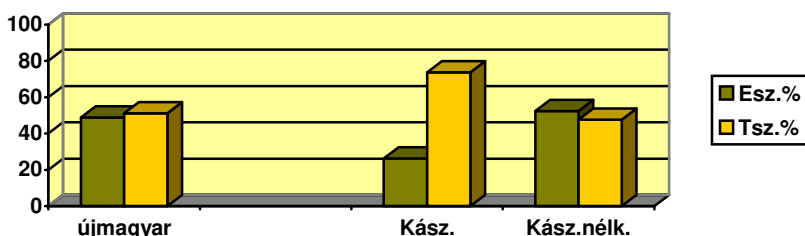

C) Az új magyar kor első fele. – Az újmagyar kori korpusz átlaga első megközelítésre pontosan ugyanazt a képet mutatja, amelyet a középmagyar kor utolsó százada kirajzolt. Ismét leválasztva azonban a Kászonyi-szöveg adatait, az egyes szám / többes szám aránya a középmagyar kor átlagára emlékeztet. A többes szám előretörése tehát nem folytatódott, de nagy aránya megmaradt. (A diagram 1118 adat alapján készült.)

Az átlag mögötti eltéréseket mutatja az alábbi diagram, amely egyesével veszi sorra a szövegeket, illetve szövegcsoportokat. Ezek a következők (az oszloppárok sorrendjében haladva): Kazinczy irodalmi művei, fordításai, levelei; Bolyai drámája; Egressy naplója; Kölcsey Antónia naplója; Berzsenyi értekezése; Széchenyi értekezése, beszédei; hivatalos iratok; nyelvtani munkák szöveges részei; Kászonyi útleírása (ismét). A ponyvatörténetek a csekély adatszám miatt itt nem szerepelnek.

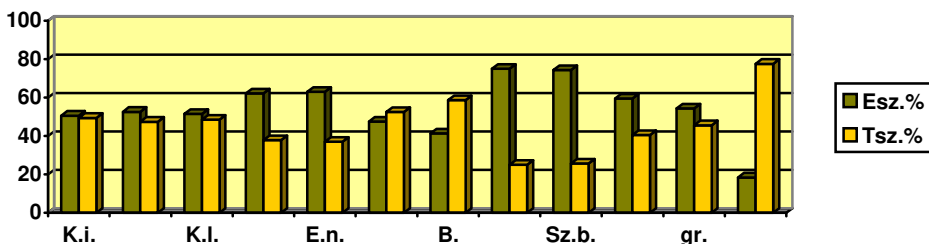
9. ábra

A nem határozott számnevek utáni egyes szám / többes szám váltakozás az újmagyar kor első felében

10. ábra

A nem határozott számnevek utáni egyes szám / többes szám váltakozás az újmagyar kor első felében (részletesen)

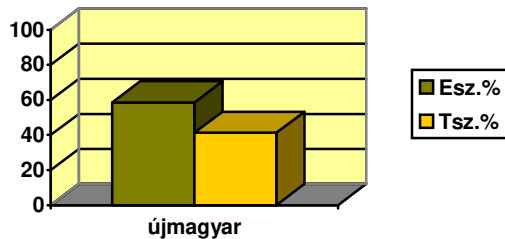
A bontásban látható, hogy Kászonyin kívül – és nála jóval kisebb mértékben – Berzsenyi értekezését és Kölcsey Antónia naplóját jellemzi a többes szám túlsúlya, a legkevesebb többes szám ezzel szemben Széchenyinél mutatkozik: értekezésében és beszédeiben szinte pontosan egyformán. Ezúttal Kazinczy műfajai is egymással csaknem teljesen azonos képet mutatnak, amely egyúttal a kor – fentebb bemutatott, a Kászonyi-szöveg nélkül számolt – átlagával is megközelítőleg egyezik. A többi hat tételben jelentőse(bbe)n nagyobb arányú az egyes szám használata. Elenyészőnek azonban a többesszám-használat sem mondható egyik szövegben és szövegcsoporthoz sem. Az adatsor alapján nyelvhasználati rétegek közötti különbségek nem ragadhatók meg, sokkal inkább a nyelvhasználók egyéni ízlése állhat az eltérések háttérében.

Az újmagyar korszakban a nyelvtanok rendszeresen foglalkoznak a határozatlan számnevek (és névmások) utáni számhasználattal is. A határozott számnevek kapcsán idézett egyes számot pártoló szerzők, miközben itt is az egyes számot támogatják, rendre megjegyzik: a szabatosság és a nyomaték érdekében a többesszám-használat is helyénvaló. A példák többsége a *minden*-hez kapcsolódik, pl.: *az ország minden megyéje* (egyenként) / *az ország minden megyéi* (összességükben) (FOGARASI i. h.).

A *minden* után ebben a korszakban is ritkább a többes szám, mint a kategória összes szerkezetében. (A diagram 310 adat alapján készült.)

11. ábra

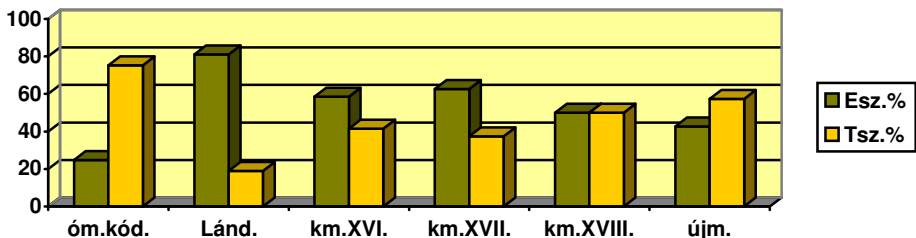
A *minden* utáni egyes szám / többes szám váltakozás az újmagyar kor első felében

Eddig a *minden* szerkezeteire kapott adatok az összes nem határozott számneves szerkezet adataival mérették össze (tehát a *minden* ez utóbbiakban is benne foglaltatott). Indokolt azonban a *minden*-t opozícióban is látni: mindenképp a többi jelző közül messze leggyakoribb *sok/több* adatai mellett. (Az első diagram 938, a második 716 adat alapján készült.)

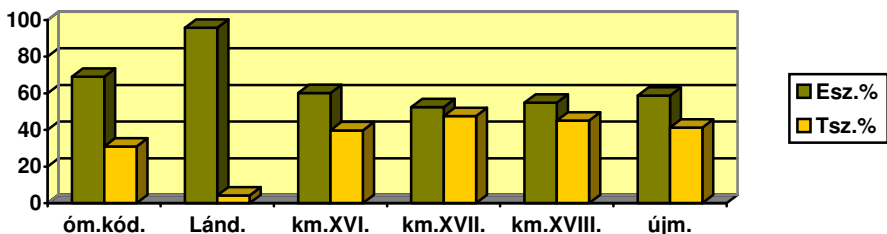
12. ábra

Összevetés: a számhasználat alakulása a *sok/több* után

13. ábra

A számhasználat alakulása a *minden* után (áttekintés)

Az ó- és az újmagyar mutatja a legnagyobb különbséget (a többes számnak a *minden* melletti kisebb részesedését); de a jelenség – egy kivétellel – minden oszloppárban megfigyelhető.

5. Összegzés. – A) A határozott számnevek utáni számválasztás. – Már az ómagyar korban is kisebb mértékű a többes számú formák használata, mint a nem határozott számneves szerkezetek esetében, és elsősorban a latinból fordított műveket jellemzi. A középmagyarra a többesszám-választás jelentősen visszább szorul, majd az újmagyar kor első felében ehhez képest némileg gyakoribb lesz. Bár – különböző okokból – nem vagy csak alig jelenik meg bizonyos művekben (Lánd., Sylvester, Kazinczy-levelek, grammatika-szövegek, Egressy-napló), az eltűnéshez nem közelít.

Ami fenntartja: a kontaktushatások. A közvetlen latin befolyás mellett közvetett hatásként mintát szolgáltathatnak maguk a lefordított művek is, mindenekelőtt a bibliaiszövegek; majd a német nyelv is a többes szám irányába jelent befolyásoló erőt (de számításba jöhetnek egyéb idegen nyelvi hatások is). A kialakuló úzus is segítségére van a többes szám választási lehetőségének fennmaradásában: a kortárs nyelvtanírók egy része nem utasítja el, sőt kifejezett pártolói is akadnak.

B) A nem határozott számnevek utáni számválasztás. – A kései ómagyar kortól kezdve nemcsak a latinból fordított művek jellemzője, hogy jelentősen gyakoribb a többes szám előfordulása, mint a határozott számnevek után. A középmagyar korban meglepően nagy a többes számú formák részesedése, ami az újmagyar kor első felében még tovább növekszik.

Tulajdonítható ez annak, hogy a bátrabb többesszám-választás tekintetében a középmagyar kori nyelvhasználat már támaszkodhat a kései ómagyar korból kiinduló hagyományra, s így a későbbi idegen nyelvi hatások is könnyebben érvényesülhetnek benne. A „hagyomány”-t ezen a téren többféle tényező együttese jelentheti; a főként latin, majd német kontaktushatás mellett belső indítatású változás is feltételezhető – még ha ezt a jelen vizsgálat nem tudta is megerősíteni. (Ugyanakkor nehéz lenne fenntartani a szakirodalomban több helyen hangoztatott vélekedést, miszerint ebben az esetben az értelmi egyeztetésre való törekvés szaporítja a többes számú formákat, hiszen erre hivatkozva ugyanezt a tendenciát kellene elvárnunk a határozott számneves szerkezetek esetében is.) A középmagyar korban alig fogalmazódnak meg a kategóriával kapcsolatos elvek: a nyelvtanírók kevésbé foglalkoznak a nem határozott számneves szerkezetekkel, a többes számmal kapcsolatos kifejezett tiltást pedig egyáltalán nem tesznek; míg az újmagyar kor első felében az elterjedt grammatikairói vélemény szerint – az egyes szám elsődlegessége mellett – a többes számnak is helye van a nyelvhasználatban.

6. Kitekintés. – A vizsgált korszakokból kapott eredmények egyértelművé teszik: csak az újmagyar korszak közepe utántól várható válasz arra a kérdésre, hogy mikor zökkent vissza – a mai magyar köznyelvre jellemzően – kizárólagos egyes számba a határozott számnevek jelzett szava. Ahogyan arra is, hogyan alakult ki a nem határozott számnevek mellett mára szintén uralkodó egyes szám és a néhány típusban elfogadott egyes szám / többes szám váltakozás (*összes, többi, minden, némely, sokféle, összesfajta* stb.).

A nem határozott számneves szerkezetekkel kapcsolatban az itt vizsgált korszakokra vonatkozóan is tisztázandó a „kontaktushatás és/vagy belső fejlődés” kérdése. Ez a vizsgálat szociolingvisztikai tanulságokkal is kecsegtet, mivel az egyes

nyelvhasználói rétegek különböző mértékben vannak kitéve az idegen nyelvi befolyásnak – tehát a bennük megjelenő többes számú formák adott esetben inkább belső indíttatású változás eredményei lehetnek. Bár a fentebb hivatkozott korábbi tanulmányok között vannak olyanok, melyek tartalmaznak részadatokat, kiterjedt méretű korpuszon alapuló eredmények azonban egyelőre nem állnak rendelkezésre. Annak feltérképezése is hiányzik – „A magyar nyelvjárások atlaszá”-ban idevonatkozó grammatikai kérdés nem szerepelt –, milyen hatásoknak tulajdonítható a nyelvjárásokban a mai napig felbukkanó többeszám-használat: megőrződött régiségnek és/vagy a területileg érintkező idegen nyelvek befolyásának.

Kulcsszók: jelzős szerkezet, számnév, egyes szám és többes szám váltakozása, nyelvi hagyomány, kontaktushatás.

A hivatkozott irodalom

- A magyar nyelv rendszere 1846/1847. Magyar Királyi Egyetem, Buda.
- E. ABAFFY ERZSÉBET 1964. Mondattani problémák a XVI. században. Magyar Nyelv 155–61.
- BÉL MÁTYÁS 1729/1809. Ungarischer Sprachmeister 1729. Landerer, Pressburg–Pest.
- BERECZKI GÁBOR 1998. A magyar nyelv finnugor alapjai. Universitas, Bp.
- ELEKFI LÁSZLÓ 1955. Az *összes* mint jelző. Magyar Nyelv 349–54.
- FOGARASI JÁNOS 1843. Művelt magyar nyelvtan elemi része. Heckenast Gusztáv, Pest.
- GIL, DAVID 2001. Quantifiers. In: KONIG, EKKEHARD – HASPELMATH, MARTIN – RAIBLE, WOLFGANG – OESTERREICHER, WULFeds., Language Typology and Language Universals 2. Walter De Gruyter, Berlin – New York, 1275–94.
- HAJDÚ PÉTER 1976. Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Bp.
- S. HÁMORI ANTÓNIA 1995. A mennyiségjelzős szerkezetek. In: TNyt. II/2: 351–8.
- HONTI, LÁSZLÓ 1995. Der uralische Numerus absolutus – was ist er eigentlich? Linguistica Uralica 31: 61–9.
- JAKAB LÁSZLÓ 2002. A Jókai-kódex mint nyelvi emlék. DE Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- JAKAB LÁSZLÓ – BÖLCSKEI ANDRÁS 2003. Egy XVI. századi emlékirat szókinctára. DE Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- JAKAB LÁSZLÓ – KISS ANTAL 1994. A Guary-kódex ábécérendes adattára. KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- JAKAB LÁSZLÓ – KISS ANTAL 2001. A Festetics-kódex ábécérendes adattára. DE Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- Magyar grammatika 1795. Magyar grammatika, mellyet készített Debreczenbenn egy magyar társaság. Alberti, Bécs.
- NÉMETH MIKLÓS 2007. Egy szintaktikai váltakozás tipológiája és szociális terjedése. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS – SINKOVICS BALÁZS szerk., A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V. SzTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 141–55.
- RÁCZ ENDRE 1980. Az állítmány egyeztetése a mennyiségjelzős alannal a mondat egységen belül. Magyar Nyelvőr 257–73.
- RÁCZ ENDRE 1991. Az egyeztetés a magyar nyelvben. Akadémiai Kiadó, Bp.
- RÉVAI MIKLÓS 1803–1805. Elaboratior Grammatica Hungarica 1–2. Pest.

- RIEDL, ANSELM MANSVET [Riedl Szende] 1858. Magyarische Grammatik. Braumüller, Wien.
- SIPŐCZ KATALIN 2008. A számjelölés. In: KOZMÁCS ISTVÁN–SIPŐCZ KATALIN szerk., *Uralisztika. Fejezetek az uráli nyelvészetből*. SzTE Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 36–40.
- SZVORÉNYI JÓZSEF 1861/1866. Magyar nyelvtan tanodai s magánhasználatra. Heckenast Gusztáv, Pest.
- TOLDY FERENC szerk. 1866. *Corpus grammaticorum*. Eggenberger, Pest, 291–329, 549–84. [Geleji Katona István *Magyar Grammatikája*; Pauli Kövesdi *Elementa Linguae Hungaricae*.]
- VERSEGHY FERENC 1818. *Magyar grammatika*. Egyetemi Nyomda, Buda.
- VLADÁR ZSUZSA 1989. *Sylvester János latin–magyar nyelvtana*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.
- VLADÁR ZSUZSA 2004. *Szenci Molnár Albert: Új magyar grammatika*. Magyar Nyelvtudományi Társaság Bp.
- VLADÁR ZSUZSA 2006. *Pereszlényi Pál: A magyar nyelv grammatikája*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.

**Attributive constructions with singular/plural alternation in
Late Old Hungarian, in Middle Hungarian,
and in Early Modern Hungarian**

As it is widely known, the cooccurrence of attributive numerals with singular head nouns is a feature of Hungarian inherited from Proto-Finno-Ugric. Nevertheless, plural head nouns can be profusely attested from Late Old Hungarian onwards; the appearance of these can be attributed to Latin, the source language of the translation literature of the Old Hungarian period. Later on, in addition to the direct and indirect influence of Latin, that of other languages, especially German, helped this practice to survive. (With non-numeral quantifiers, the issue may be even more complex, beyond the alternative of linguistic tradition vs. contact effects.) Singular and plural forms, therefore, struggled with each other for centuries. The focus of the present investigation is the linguistic material of Late Old Hungarian, Middle Hungarian, and the first eight decades of Modern Hungarian, that is, the almost half a millennium prior to the middle of the nineteenth century. The results suggest that an absolute victory of singular forms only took place after the first half of the Modern Hungarian period had elapsed. The details of that final victory will constitute the subject matter of further study.

Keywords: attributive construction, numeral, singular/plural alternation, linguistic tradition, contact effect.

DÖMÖTÖR ADRIENNE

Énekelt szövegek kiasztikus alakzatainak elemzéséhez

Kardos Pál emlékének¹

1. A folklórszöveg és variánsai feltételezik egymást, ezt az alábbi mondóka példája szemlélteti.

a) <i>Szeret – nem szeret, szívből – színből, egy kicsit – egy cseppet sem.</i>	b) <i>любим – не любим, плюнет – поцелует, к сердцу прижмёт – к чьей-то пошлёт.</i>

A gyermekkori mondóka három változata mintája annak, hogy a folklórszövegek alapvonása a variációkban való létezésük. CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN (2009) a *szövegcsalád* terminust alkalmazza. A dallamváltozatok és a (szűkebb értelemben vett) verbális textusvariánsok együttese a szövegcsalád fogalmában a népdalcsalád. Az orosz nyelvű változat magyar nyelven: 'szeret' – 'nem szeret', 'köp (rád)' – 'csókol', 'a szívéhez szorít' – 'az ördögbe/pokolba küld'.

A magyar nyelvű a) változat a pozitív és a negatív tartalmú részek párhuzamára épül (retorikai-stilisztikai alakzata a paralelizmus); mindhárom lépésében elől áll a pozitív jelentésű szó, s ez után következik a vele ellentétes negatív kifejezés. Ezzel szemben az orosz nyelvű változat a *любим – не любим* pozitív – negatív szembeállítás után a második lépésben a *плюнет – поцелует* negatív – pozitív sorrendű ellentétpárját hozza. A harmadik lépésben az orosz nyelvű mondóka visszatér a pozitív – negatív sorrendhez, s ezzel le is zárja a sort. Nem részletezzük a többi tényező konnotációját, például a rímekét, az alliterációkét.

A két mondóka második lépésében a *szívből – színből* és a *плюнет – поцелует* következik: a párhuzammal kereszteződés áll szemben. Mi a különbség oka?

A lépésenként két részből álló szembeállítás lényege az, hogy a két rész mindig ellentétes legyen (ez nem függ a nyelvek eltéréseitől). Az ellentét minden lépésben érvényes, így az orosz nyelvű mondóka kereszteződésének más oka kell legyen. Feltűnő a mindenkori második tag nagyobb szótagszáma. Az első lépésben a második tag a tagadószóval hosszabb: *любим – не любим*; a másodikban két szótaggal hosszabb a folytatás: *плюнет – поцелует*. Eszerint tehát poétikai szempontból fontos, hogy a két rész közül a második elem mindkét lépésben hosszabb legyen. Hogy ez a sorrendi megfordítás az élet gyakori bizonytalanságára utal-e (mert többször valós a „nem szeret”, mint a „szeret”), vagy a második sor igyekszik pozitív befejezését adni az első sor negatívuma után, a további gondolatmenet szempontjából talán nem igényel tisztázást.

A harmadik lépés a pozitív – negatív sorrendet hozza újra: *к сердцу прижмёт – к чьей-то пошлёт*; a tagok szótagszáma azonos, s ez megfelelhet a mondóka lezárásának is.

¹ Kardos Pál Liszt-díjas karnagy (1927–1978): sokan tanulhattunk tőle a zenei nyelvről általában, a népdalokról mint esztétikumokról különösen.

2. Kiasztikusnak nevezzük a továbbiakban a retorika és a stilisztika kereszteződő alakzatait. A kiazmus neve a görög *khí* betűjének egymást keresztező vonalaitól ered (χ). Kiasztikusak a sorrendi megfordítást tartalmazó alakzatok; rendre az antimetabolé, az epanodosz, a kiazmus, a kommutáció és a permutáció (I. NAGY L. 2008). Ezeknek az alakzatoknak a sémája magában foglal legalább két tagot és megismétlésüket, s az ismétléskor sorrendi fordításukat.

Az alakzatok kutatásában a verbális megformáltságon kívül jelentős teret nyert a nonverbális konstrukciók, fordulatok elemzése, például események, személyek, művészeti alkotások sorrendi cseréinek, szimmetriáinak, az élő és az élettelen természetben érvényesülő sorrendi megfordításoknak a vizsgálata. UEDING (1992–2009) monográfiája vagy BURTON (1996–2007) munkája a verbális alakzatokat elemzi; LAUSBERG alapműve viszont (1960, 1973) például a kiazmus fogalmának leírásában feltünteti az események, a vagyon, a személyek, a díszítések sorrendi cseréjét. FÓNAGY IVÁN írásaiban (1990, 1999) ugyancsak *kiazmus*-nak nevezi a ruhacserét, a szerepcserét stb.

A népdalok mint szövegek elemzésére alkalmazandó elmélet és metodika az alábbiakban PETŐFI S. JÁNOS (2004, 2007, 2009) szemiotikai textológiai megközelítése. A verbális jelentések pontosabban; a zenei összetevők hangvételükben, dinamikájukban, hangulatukban hozzávetőleges(ebb)en, tendenciáikban, a dallamok, ritmusok, kádenciák részleteinek viszonyában ragadhatóak meg. PETŐFI S. JÁNOS modellje a szövegnek mint komplex jelnek, verbális és nonverbális összetevőinek jelentésében a komponensek között elemzi a konfigurációs (a jelek sorrendjével kapcsolatos) jelentés-összetevőket. A Szemiotikai Szövegtan több tanulmánya foglalkozott a zenei kód elemzésével; pl. BENCZE LÓRÁNT (1991), NYÉKI LAJOS (1994), ORDASI PÉTER (2001) stb. Minthogy magyar népdalok anyagát vizsgáljuk, BARTÓK BÉLA, KODÁLY ZOLTÁN, VARGYAS LAJOS írásaik gondolatait tekintjük alapvetőeknek. Fontosak WACHA IMRE idevágó megállapításai is (2010: 273–6). Figyelemreméltó eredményeket ért el a folklórkutatás a népdalok vizsgálatában; l. pl. a „Magyar néprajz” 5. kötetét (főszerk. VARGYAS Lajos) vagy KATONA IMRE kétkötetes munkáját (ORTUTAY–KATONA 1975). Erre a megközelítésre itt nem vállalkozhattunk.

3. A magyar népdalok kiasztikus alakzataiban mint komplex jelegyüttesekben sorrendi kereszteződések érvényesek, ezeknek a sorrendi megfordításoknak a jelentés-összetevőit tekinti át ez a gondolatmenet. A strófaszervezet az igen gyakori négysoros versszak, s ez a sorpáron alapszik. KODÁLY (2007: 16) szavaival: „A legősibb, legegyszerűbb, a ritmuserzéklet leginkább kielégítő sor a 4-es, egyúttal a leggyakoribb. Mindenben uralkodik, táncban, énekben, zenében. A többi forma jóval kisebb számban van és mind visszavezethető a 4-esre és 2-esre. Ezek az elsődleges sorok. Elsődlegesnek nevezhetünk általában minden páros ritmuskapcsolatot, páros ütemet, kétsoros periódust, kéttagú strófát; a többi, másodlagos forma mind ezekből keletkezett.” A négysoros versszak dallamai között (főként az új típusú népdalokban) tipikusak a kiasztikus/kommutatív felépítésűek: „Az **A B B A** szerkezet kétségkívül magyar földön termett, jellemzően magyar alakulat” (BARTÓK 1924/1990: 46).

A magyar népdal strófaszervezetének kutatásában figyelmet érdemel KODÁLY ZOLTÁN bölcsészdoktori értekezésének (1906/2007), majd VARGYAS LAJOS példatárával közölt munkájának (KODÁLY–VARGYAS 1952/2000) elméleti és gyakorlati fontossága. A zenei nyelv elemzői (pl. BERNSTEIN 1973/1979) vizsgálták a párhuzam és az ellentét szemiotikáját, analógiákkal a verbális és a zenei eszközök alkalmazásában. A népdalok mint szövegek sajátos típust képviselnek: „dallam és szöveg egymástól el nem választható, osztatlan egység. A népdal műfaját éppen a szöveg és dallam szerves kapcsolata teszi” (KODÁLY–VARGYAS 1952/2000: 5). KODÁLY ZOLTÁN idézett véleménye alapján az alábbiakban a népdalokról mint verbális-zenei szövegegyüttesekről lesz szó.

4. Az alábbi magyar népdalok kiasztikusak, tehát a) verbális fölépítésükben szerepe van a kiasztikus elvnek; b) a zenei strófaszervezetük **A B B A**. Ez az új típusú népdalok olyan négysoros versszakait jelenti, amelyeknek a dallamvezetésében az első és az utolsó sor, valamint a második és a harmadik sor rendre megegyezik egymással. Ezt a dallamegyezést fejezik ki az azonos **A** és **B** betűjelek. Az **A** és **B** sorok szembeállítása megvalósulhat a dallam irányában, a hangfekvésben, a dallamív nagyságában, a ritmusban, a sor zenei tartalmának jelentőségében; jellegzetesek a kádenciatípusok, szótagszámcsoportok stb. (Az adott tényezők rendezhetik típusokba a népdalokat, ezért tér el egymástól a BARTÓK-rend, a KODÁLY-rend, a JÁRDÁNYI-rend, VARGYAS LAJOS osztályozása, KOVÁCS SÁNDOR és SEBŐ FERENC tipológiája, l. az utóbbira BARTÓK 2007 típuszámait.) A folklórszövegek változataikban élnek: lehetségesek az alapvető megegyezések mellett kisebb eltérések is. Az **A B B A** szerkezetű versszakok fölépítéséhez hasonlít az **A A⁵ A⁵ A** strófaszervezet, hiszen az **A⁵** a kvintváltást jelzi **A**-hoz képest: az **A⁵** jelű dallamsor az **A** dallamsornak öt hanggal magasabb megismétlése. Ez felfogható olyan **A B B A** strófának, ahol **B** sor kvinttel magasabb ismétlődése **A**-nak.

Az új típusú magyar népdalok **A B B A** és **A A⁵ A⁵ A** fölépítésű strófáinak mennyisége jelentős: „Az új stílus dallamainak száma kb. 770 (variánsokat nem számítva). Ezekre elsősorban és kizárólag ez a 4 zárt architektonikus szerkezet jellemző: **A A⁵ B A**, **A A⁵ A⁵ A** (régibb), **A B B A** (újabb), **A A B A** (legújabb), melyek közül kétséget kizárólag sajátos magyar alakulat az **A B B A** forma” (BARTÓK 1924/1990: 46). Az izometrikus strófák gyakoriságára utalva a következőket írja: „az új stílusú népdalainkban az izometrikus versszakok 667 dallamából **A A⁵ A⁵ A** és **A B B A** szerkezetű 404 dallam, ez is mutatja ennek az architektonikának az uralkodó pozícióját” (BARTÓK 1924/1990: 43). Az új típusú népdalok izometrikus strófáiban gyakori az **A B B A** és **A A⁵ A⁵ A** fölépítés. A 404 ilyen strófaszervezet a 770 dallamnak több mint 50%-a, a 667 izometrikus strófa több mint 60%-a. (A pontosabb leírás kisbetűi: az **A_v** szimbólum jelölheti **A** változatát, **A** zárás/kádencia variánsa az **A_k** szimbólummal írható le stb. A jelöléssel a továbbiakban nem foglalkozunk.)

Első példánk kottája is, a többinek a dallama szerepel szolmizálva az elemzéshez, a ritmikai leírással együtt. (A forrásadatok: a BARTÓK 2007 dallamszáma, a lapszám, a gyűjtés adatai.) Retorikai munkában (SZABÓ–SZÖRÉNYI 1988: 138) kapott helyet az alábbi strófa.

- (1) *Csillagok, csillagok, szépen ragyogjatok.
A szegény legénynek utat mutassatok.
Mutassatok utat a szegény legénynek:
Nem találja házát a szeretőjének.*

♩ = 76

1. Csil-la-gok, csil-la-gok, szé-pen ra-gyog - ja - tok,
A szégé-ny le-gé-ny-nek u - tat mu-tas - sa - tok!
Mu-tas-sa-tok u - tat a szé-gé-ny le - gé-ny-nek,
Hadd ta-lál-ja há - zát a sze-re - tő - jé - nek.

B) VARGYAS LAJOS (1981) példatárában az új stílusú népdalok egyik darabja a „Csillagok, csillagok...”. A kotta alatt olvasható: „2. *Istenem, istenem, édes jó Istenem! Mikor lesz énnékem szép szabad életem? Akkor lesz énnékem szép szabad életem, Majd ha a babámat két karral ölelém.*” (Az új stílusú népdalok fogalmához l. KODÁLY 1906/2007; BARTÓK 1924/1990; KODÁLY–VARGYAS 1952/2000; JÁRDÁNYI 1961; VARGYAS 1981; BARTÓK 2007 tipológiáját, utóbbi KOVÁCS SÁNDOR és SEBŐ FERENC munkája.) A tipológiák meghatározó sajátásának tekinthetjük a strófák sorainak számát, a sorok szótagszámát, a sorzáró hang fekvését, a dallamvezetést; több különböző tényező együttesét stb. (A felvétel adatai: „Nagykónyi (Tolna) Tolnai Péterné Papp Gizella (53), Paulovics 1968. AP 6809/h.”; l. VARGYAS 1981 Pédátár, 0371.)

A kommutáció vagy az epanodosz példája a strófa: egyrészt az *a szegény legénynek* mint egész, Gestaltként áll szemben az *utat mutassatok* kifejezéssel; másrészt a második sorból az *utat* és a *mutassatok* áll szemben a harmadik sorból a *mutassatok* és az *utat* elemekkel. Ilyen módon az *utat* és a *mutassatok* kereszteződése szóalakzatként kiazmus, s az *A szegény legénynek* és az *utat mutassatok* kereszteződése gondolatalakzatként kommutáció vagy epanodosz (tágabb értelemben

kiazmus). A két egység kereszteződése nem véletlen. Rímtechnikai oka első pillantásra nyilvánvaló, de a két rész határán újabb információ is következhetik belőle. Ez az ok pedig az első két sorban, szorosabban a második sorban közölt kérdés indoklása. A ki nem fejtett információkkal kiegészítve: **Azért mutassatok utat a szegény legénynek*, **mert nem találja házát a szeretőjének*. Tehát nem azért szeretné a csillagok fényénél megtalálni az útját a legény, mert hazafelé menne. Így Ámor segítője lehet a csillagfény. Nyilvánvaló, hogy a prózában kifejezhető *Azért a legfontosabb információnak járó pozícióba, az ige elé kerülne.

A verbális textus hangzása a gondolatalakzat jelentéséhez azzal járul hozzá, hogy az a *szegény legénynek* palatális, az *utat mutassatok* veláris: a hangrend nyomatékosítja a szembeállítást az utat mutató és az útmutatást kapó között. (Némi ikonicitás érvényesül: ha megvilágítják, a *szegény legény* kiemelődik.) Jegyezzük meg: nem a második és a harmadik sor cseng össze a rímelésben, hiszen a második sor ríme az első sor végére csap rá, a harmadik sor vége pedig a negyedik sor végének rímhívója a páros rímbe.

A dallam és a ritmika leírása (a sorok végén negyed szünet):

<i>Lá-lá-ti-lá-mi-dó lá-szó-mi-ré-lá-lá</i>	<i>ti-ti-ti-ti-tá-i tá-tá-ti-tá-i-tá-á-tá</i>
<i>dó-dó-ti-lá-ti-szó lá-dó ti-lá-mi-mi</i>	<i>ti-ti-ti-ti-tá-tá – ti-tá-i ti-tá-i tá-á-tá</i>
<i>dó-dó-ti-lá ti-szó lá-dó-ti-lá-mi-dó</i>	<i>ti-ti-ti-ti ti-tá-i – tá-i-ti tá-tá-tá-á-tá</i>
<i>lá-lá-ti-lá-mi-dó ré-fá-mi-ré-lá-lá</i>	<i>ti-ti-ti-ti-tá-tá tá-i-ti-ti-tá-i-tá-á-tá</i>

Az első és a negyedik sor dallama lényegében megegyezik, a második és a harmadik sor ugyancsak. A kezdő és befejező két sor a *lá-szó*, illetve *ré-fá* lépésben különbözik; a harmadik sor végi nagy terc lelépése a motívum zárását jelzi. A többi eltérés ritmikai természetű: a rövid és a hosszú szótagoknak tagoló szerepük van. A második sor elején az *A* névelő rövid, a harmadik sor közepén az *a* azonban hosszú, hiszen ott van a két résznek, a sorrendi felcserélésnek a határa. A nyelvi anyaghoz igazodó ritmikára néhány példa: a második sorban a *(sze)gény* második szótagja annak ellenére röviden hangzik, hogy a magánhangzója hosszú, és két mássalhangzó is áll utána; ezzel szemben a harmadik sorban a *le(génynek)* első szótagja hosszan szól, bár magánhangzója is rövid, s csak egy mássalhangzó áll utána. A fenti lejegyzésben az *u-tat* éles ritmusa a második sorban *ti-tá-i* (a *mutassatok* mássalhangzóval kezdődő szó áll utána), a harmadikban ugyancsak éles, *ti-tá-i* (bár magánhangzó, az *a* névelő áll utána). (Egyes tájnyelvi változataiban az *utat* kezdő magánhangzója hosszan hangzik, pl. akinek a Bácskában jól sikerül valami, azt mondja: „A kutyának utat se mutatok”.)

Ha a verbális és a zenei komponenseket egymásra vonatkoztatjuk, annyi állapítható meg, hogy a strófa textusában szemantikai szempontból jelentős szembeállítás nem tapasztalható a két kereszteződő rész között, s a dallam meg a ritmika sem áll szemben egymással pregnáns módon. Nyilvánvaló különbség írható le a két ismétlődő rész palatális/veláris hangzása között, a sorrendi megfordításuk elősegíti a páros rímelést.

A poétikai fölépítés szempontjából figyelemre méltó a felsorokra tagolódás. A megfordításban az *utat mutassatok* és az a *szegény legénynek* egységként cserél helyet: így segítik elő a páros rímelést. Az első sorban belső rím a *csillagok* – *ragyog*

jakok (erre üt rá a *mutassatok* sorvégi rím). A szerelmespárt a dallam kvintpárhuzama emeli ki: a harmadik sorból az *a szegény legénynek* dallama: *lá-dó-ti-lá-mi-dó*; a negyedikben az *a szeretőjének* dallama pedig *ré-fá-mi-ré-lá-lá*. Az is támogatja a párhuzamot, hogy (az *a* névelő kivételével) mindkét félsor palatális hangzású.

Kodály Zoltán keszthelyi gyűjtésében a dallam és a ritmika (KODÁLY–VARGYAS 1952/2000: 278):

<i>Lá-lá-ti-lá-mi-dó ré-mi-fá-ré-lá-lá</i>	<i>ti-ti-ti-ti-tá-i tá-i-ti-ti-tá-i-tá-á-tá</i>
<i>dó-dó-ti-lá-ti-szó lá-ti dó-lá-mi-mi</i>	<i>ti-ti-ti-ti-tá-i tá-i-ti-ti-tá-i-tá-á-tá</i>
<i>dó-dó-ti-lá ti-szó lá-ti-dó-lá-mi-dó</i>	<i>ti-ti-ti-ti ti-tá-i tá-i-ti ti-tá-i-tá-á-tá</i>
<i>lá-lá-ti-lá-mi-dó ré-mi-fá-ré-lá-lá</i>	<i>ti-ti-ti-ti-tá-tá tá-i-ti-ti-tá-i-tá-á-tá</i>

JÁRDÁNYI PÁL közlésének dallama és ritmikája (JÁRDÁNYI 1961: 114):

<i>Lá-lá-szó-fá-mi-dó ré-fá-mi-ré-lá-lá</i>	<i>ti-ti-ti-ti-tá-i tá-tá-ti-tá-i-tá-á-tá</i>
<i>dó-dó-ti-lá-ti-szó lá-dó ti-lá-mi-mi</i>	<i>ti-ti-ti-ti-tá-tá ti-tá-i-ti-tá-i-tá-á-tá</i>
<i>dó-dó-ti-lá ti-szó lá-dó-ti-lá-mi-dó</i>	<i>ti-ti-ti-ti ti-tá-i tá-i-ti tá-tá-tá-á-tá</i>
<i>lá-lá-szó-fá mi-dó ré-fá-mi-ré-lá-lá</i>	<i>ti-ti-ti-ti-tá-tá tá-i-ti-ti-tá-i-tá-á-tá</i>

Az 1906-os lejegyzésben a stórfát befejező szó: *szeretejének*; a verbális szöveg egyéb apró különbségei a középső nyelvválású *ē* kijelöléséből adódnak: *szépēn, szēgény, Nēm*. A fentebb közölt 1968-as lejegyzésben a befejező sor a *Hadd* szóval kezdődik: ennek a változatnak az utolsó sora az előzményből levont következtetést tükröz.

C) Újabb kereszteződések és párhuzamok újabb tanulságokat ígérnek.

(2) <i>Kútágasra szállott a sas,</i>	<i>Szó-dó-mi-dó ré-ré-ti-dó</i>
<i>Engem rózsám ne csalogass;</i>	<i>mi-szó-fá-mi ré-dó-mi-ré</i>
<i>Csalogatott engem más is,</i>	<i>mi-szó-fá-mi ré-dó-ti-lá</i>
<i>Nálaadnál szebb virágszál is.</i>	<i>szó-dó-ré-mi ré-dó-ré-dó</i>

(BARTÓK 2007: 752, 714; Péczely Attila, 1933, Felvinc.)

A második és a harmadik sorban az *Engem – csalogass – Csalogatott – engem* kereszteződés következik. A szembeállított elemek ellentétét a hangrendi ellentét hangsúlyozza: a veláris *csalogass/csalogatott* és a palatális *engem* a páros rímelésű stórfában hangzik. A verbális textusban az első sorból csak a rímhívó *sas* a fontos, a második-harmadik-negyedik sor – a *csalogatás* jelentésében – tartozik össze. A második sor közlése fontos, ezt bővíti a többi.

A dallamépítés az első sor dallamát változatával ismétli a befejezésben; a ritmika mind a négy sorban azonos lüktetésű: *tá-tá-tá-tá ti-ti-tá-tá*. (Mindegyik sor negyed szünettel zár.) A stórfá dallamszerkezete az **A B B Av**.

A műdalból alakult (3) népdal hasonlít is az előző (2) anyagához, különbözik is tőle. Ezt VARGYAS LAJOS típusként is minősíti (1981: 114): „Egy XIX. századi, népies műdal **A A⁵ B A** szerkezetéből alakult ki a népi **A A⁵ A⁵ A** forma. Erre szintén bőven van példa népdalaink variánsaiban”.

- (3) *Káka tövén költ a ruca,*   *Dó-ti-lá-lá mi-mi-fá-mi*
Jó földben terem a búza;   *mi-mi-mi lá-szó-szó fá-mi*
De ahol a hű lány terem,   *mi-dó-lá-lá szó-fá mi-ré*
Még azt a tájt nem ismerem.   *dó-ti-lá-mi ré-dó-ti-lá*

(BARTÓK 2007: 659 e, 583; Színi, 1865: 43.)

Ritmikája: *ti-i-ti ti-ti-i ti-i-ti ti-ti-i*
ti-i-ti ti-ti-i ti-ti-i tá tá   (negyed szünet)
ti-i-ti-ti-ti-i ti-ti ti-ti-i
ti-i-ti-ti-ti-i ti-ti-i-tá-tá   (negyed szünet)

A befejező sor változata az ismétléskor:

Még azt a tájt nem ismerem sehol sem – dó-ti-lá-mi ré-dó-ti-mi lá-lá-lá.

Ritmikája: *ti-i-ti-ti-ti-i ti-ti-i-ti-ti-i ti-ti-i-ti*   (nyolcad szünet).

A páros rímes strófa textusában sorrendi kereszteződés építi a második-harmadik sort a *terem – a búza – a hű lány – terem* ismétlődésében. Ennek a két résznek a dallampárja a *szó-szó-fá-mi* és a *szó-fá-mi-ré* lehajlás, a második egy szekunddal alacsonyabban előkészíti a befejezést. A strófa dallamszerkezete **A B Bv Av**, a harmadik és a negyedik sor vége kvartpárhuzammal szól: [...] *szó-fá-mi-ré/ [...]* *ré-dó-ti-lá*. A megfelelő szavakkal: *hű lány terem – nem ismerem*.

Figyelmet érdemelnek a nyelvi és zenei hangsúlyok. A kezdés a rímmel is nyomatékossítva a *ruca* és a *búza* két sorát hozza; a harmadik sorban a *hű*, a negyedikben a *nem* kap nyomatékot. Ez az utóbbi, hogy *ti. nem ismerem* ('a hű lány szülvővidékét sem') határozottabbá válik a *sohasem* kiegészítéssel.

Az első sor szinte csak a *ruca* rímhívó kedvéért került a strófába, bár a sorok jelentéspárhuzama és a fokozás elfogadható. Sokkal árulkodóbb az eredeti műdalra a *lány* írásmód, az oktávugrás, benne a legmagasabb hangra jutó *a* névelő stb.

A páros rímelés a strófa fölépítésében két részre tagolja a négy sort, közöttük az ellentét a *de* kötőszóval is explikálódik. Az első három sor párhuzamában (X *helyen költ Y – K helyen terem L // D e ahol M terem – azt a tájt nem ismerem*) a három állítás után a negyedik sor tagadása poénként hat. Feltűnik a jelentéskülönbség: az első három sor tényállásleírása után a negyedik sor a világalkotó igét, a kogníció igéjét tagadja: *nem ismerem*. Ez jelzi, hogy az első két sornak is beágyazódva kell lennie: feltehető az **ismerem a ruca költésének helyét, a búza termésének helyét*-féle beágyazása a tényállásleírásoknak. Így állítható szembe, ellentétbe az első két sorral az itteni, kifejtett kétsornyi jelentés.

Még egy következtetés adódik. A befejező sor befejező passzusa azáltal is nyomatékos(abb), hogy a szemantikai-pragmatikai szempontból aszimmetrikus *de*-viszony második részének ez a lényege: „a második a fontosabb” elvén. Hiszen ezért a sorért van az első három.

Térjünk vissza a kogníció kérdéséhez. A kognitív elméletek több évtizede tisztázták a lokális meghatározottság elsőbbségét a temporálissal szemben, azaz a lokális eredetű temporális kifejezések nyelvfüggetlen jelenségét. (Mindez a nyelvtörténeti kutatásokban is régóta ismert, hiszen minden határozóragunk helyhatározásból eredeztethető.) Az itteni nyelvi anyagban a megcsalt legény panasza azt fejt ki, hogy „a z t a t á j t nem ismerem, ahol a h ű l y á n y t e r e m”: a h e l y e t nem ismeri, mondja; ahelyett, hogy a h ű s é g e t nem ismeri, hiszen nem találkozott vele. Ilyen módon az ősi(bb) helymegjelölés és az elvont hűség egymásra vonatkoztatása érvényesül.

(4) <i>Elmehetsz már házám előtt,</i>	<i>Lá-szó-fá-mi lá-mi-mi-ré</i>
<i>Nem vigyázlak, mint azelőtt.</i>	<i>lá-szó-lá-mi ré-dó-ti-lá</i>
<i>Én azelőtt vigyáztalak,</i>	<i>dó-dó-mi-mi ré-dó-ti-lá</i>
<i>Szívem újjúlt, ha láttalak.</i>	<i>ré-dó-ti-<u>mi</u> lá-lá-lá-lá</i>

(BARTÓK 2007: 449f, 88; Péczely Attila, 1934, Mártély.)

- Ritmikája: *ti-ti-ti-tá-i ti-i-ti-ti-tá-i*
ti-ti-ti-tá-i ti-ti-ti-tá-i
ti-ti-ti-tá-i ti-ti-ti-tá-i
ti-ti-ti-tá-i ti-tá-i-ti-ti (negyed szünet)

A (4) páros rímelésű strofa, benne is a második-harmadik sor textusa hoz keszteszódést. A *Nem vigyázlak – azelőtt – azelőtt – vigyáztalak* sorozatban a negatív indításból pozitív zárás lett az alakzat szavaiban, a ritmika azonban változatlanul lüktet. A megfogalmazó *én* nyomatékosabb a megszólítottnál, erről tanúskodnak az igealakok, a harmadik sort kezdő *Én* kitétele is. Ilyen módon a nyelvi anyagban az elhagyott szerelmes vágya fejeződik ki a megengedő jelentéssel: jelen van az *én* mindvégig, s a bennfoglaló *-lak* raggal a megtartás szándéka fejeződik ki. A páros rímelés is a párját visszacsalogató versbeli ént szolgálja: a tagadás első két sora után a harmadik-negyedik a (múltra érvényes) pozitív élményeket idézi.

A dallamszerkezetben a félsorok érdemelnek figyelmet, hiszen a második és a harmadik sor vége lehajlik; hasonlít az első és a második sor kezdése, ugyancsak a harmadik és a negyedik sor eleje. Félreérthetetlen zárás a *ha láttalak* sorozat; megjelenik az egész strofa jelentésének uralkodó igéje, s ezt előkészíti a fermáta (a leírásban kiemelés jelöli).²

(5) <i>Zöld a kökény, maj mégkiékül,</i>	<i>Mi-mi fá-ré mi-mi-mi-ré</i>
<i>Mozs vagyok szeretü nié'kül,</i>	<i>lá-szó-szó fá-mi-mi-mi-ré</i>
<i>Csak addig leszek annié'kül,</i>	<i>mi-mi-mi ré-dó-dó-ti-lá</i>
<i>Míg a kökény még nem kiékül.</i>	<i>ré-ré-ré-dó ti-lá-lá-lá</i>

(BARTÓK 2007: 598b, 431; Vikár Béla, 1909, Resznek.)

² Sem a dallam, sem a ritmika leírása nem tartalmazza a díszítéseket.

Ritmikája: *ti-tá ti-tá ti-tá-ti-tá*
ti-tá-ti tá-ti-tá-ti-ti (nyolcad szünet)
ti-tá-ti tá-ti-tá-ti-ti (nyolcad szünet)
ti-tá-ti-tá ti-tá-ti-ti (nyolcad szünet)

A XX. század eleji felvétel nyelvi anyaga kiasztikus strófát alkot: *kökény – szerető – szerető* (ti. *nélkül*) – *kökény*, s ennek felelnek meg a rím��avak is; ugyanakkor igen hasonló a hangzásuk: *mégkiékül – nié’kül – annié’kül – kiékül*. A kétsoroként párhuzamos jelentések a *most* és a *majd* időellentétében hoznak fordulatot a harmadik sortól kezdve, de ilyen módon a *kökény* meg az *én* azonos is önmagával, különbözik is önmagától. Azaz: ’most zöld, de majd megkékül’ = ’most szerető nélkül vagyok, de majd (nemsokára!) lesz szeretőm’. A beszélő önmagát vigasztaló kijelentése azért lehet a befejezés, hogy még hangsúlyosabb legyen. Eszerint ’nem érzem most jól magam, de ez az állapot igen hamar el fog múlni’.

A strófa dallamsora a félsorokat ismétli: *mi-mi-mi-ré* fejezi be az első és a második sort, kezdi a harmadikat. A háromszor ismételt hang után lelépő szekund egyetlen sorban, a negyedikben következik kétszer, egyben erősítheti a jóra fordulásra várakozás gondolatát.

(6) <i>Téged babám el nem hallak,</i>	<i>Szó-dó ti-ti-lá-ti dó-dó</i>
<i>Még a tóba halak laknak.</i>	<i>mi-mi fá-mi-ré-dó ré-ré</i>
<i>Abba pedig mindig laknak,</i>	<i>mi-szó fá-mi-ré-dó lá-ré</i>
<i>Így hát babám el nem hallak.</i>	<i>szó-dó ti-ti-lá-ti dó-dó</i>

(BARTÓK 2007: 812c, 786; Kodály Zoltán, 1923, Őrszentmiklós.)

Ritmikája: *tá-tá ti-ti-ti-ti tá-tá*
tá-tá ti-ti-ti-ti tá-tá
tá-tá ti-ti-ti-ti tá-tá
tá-tá ti-ti-ti-ti tá-tá

A kiasztikus strófa fölépítése kezd és befejez a *babámmal*, e két sor keretként foglalja magában a *halak laknak – [...] laknak* második és harmadik sorát. Más sorrend kevésbé volna hatásos, hiszen a kezdés is, a befejezés is az *el nem hallak* ígéretét közli. A négy sornak ugyanolyan lüktetésű a ritmikája, s ez megfelel a paralelizmusokban tipikus egymást erősítő verbális jelentéseknek.

A dallam tematikus soronként azonos: a rímek megfelelnek az **A B B A** fölépítésnek. A hangról hangra azonos kezdés és befejezés nyomatékosítja a szavakban adott ígéretet.

(7) (Hej) <i>Mikor a juhász bort iszik,</i>	<i>Lá-ti-dó-ti-ti lá-lá-szó</i>
<i>Szürke számár gondolkozik,</i>	<i>dó-mi-mi-mi szó-szó-fá-mi</i>
<i>Ne gondolkozz, szürke számár,</i>	<i>dó-mi-mi-mi ré-dó-ti-lá</i>
<i>Mindjárt megyünk a nyáj után.</i>	<i>ré-dó-dó-ti mi-lá-ti-lá</i>

(BARTÓK 2007: 418d, 14; Kodály Zoltán, 1916, Nagyszalonta.)

Amoda egy bokor mellett / Három juhom hatot ellett, / Van már juhom, van bárányom, / Ólelem barna galambom. A támlap felső sarkába fordítva feljegyzett strófa a következő megjegyzéssel: *Erre van még 2 vsz. Szendreynél. Ez lehet Arany J. „jonicus a minore”-ja.* (BARTÓK 2007: 14, lapalji jegyzet.)

Ritmikája: *ti-ti-ti-ti ti ti-tá-tá* (negyed szünet)
ti-i-ti-ti-ti ti-ti-tá-tá (negyed szünet)
ti-ti-ti-ti ti-ti-ti-ti (negyed szünet)
ti-ti-ti-ti ti-i-ti-ti-ti-i

Amint a korábbiakban, a (7)-ben is a második-harmadik sor kiasztikus építkezésű: *Szürke számár – gondolkozik – Ne gondolkozz – szürke számár.* Ezzel válik érvényessé a páros rímelés, amely kétfelé tagolja a strófát. Az első rész az expozíció, a helyzetmeghatározás; erre épül a második rész. A „ténymegállapító” állításra így következik a „gondok” tagadása és az indoklás. Hosszabbak a sorkezdő hangok az első két sorban, a lejegyzés két negyed értékű (és fermáta jeles) „Hej” bevezetéssel kezdődik. A harmadik és a negyedik sor indítása nem kap súlyt, a negyedikben azonban a (*me*)gyünk szótag nyúlik (fermáta jelzéssel). Ez a nyújtás a befejezést készíti elő.

A strófa dallamvezetésében legtöbb a hasonlóság a verbális kereszteződés második-harmadik sorában: *dó-mi-mi-mi szó-szó-fá-mil dó-mi-mi-mi ré-dó-ti-lá.* A sorok második felének dallama párhuzamosan lefelé hajlik, s az első három sor végén a negyed szünet hatása ehhez kapcsolódik. A befejező sor dallama ugyancsak lefelé indul, szemben az első három sorral: *Lá-ti-dó-ti [...] / dó-mi-mi-mi [...] / dó-mi-mi-mi [...] / ré-dó-dó-ti* (utolsó hangja fermátával nyújtva).

5. Egyik népdalunk textusának első versszakát idézzük. Az interneten elérhető változatok közül a Kis-Küküllő mentén, Szovátán énekelték 2008. augusztus 31-én.

(8) *Zavaros a Nyárád, nem akar megszállni.
 Haragszik a rózsám, nem akar beszélni.
 Majd megszáll a Nyárád, a lovam megissza.
 Ha megbékélsz, rózsám, hozzám gyere vissza.*

A dallam és a ritmika (a sorok végén negyed szünet):

Lá-ti-dó mi-szó-fá mi-ré-ti dó-lá-lá *ti-ti-tá ti-tá-ti ti-ti-tá ti-tá-i-tá*
dó-ti-lá mi-lá-szó lá-mi-ré szó-mi-mi *ti-ti-tá ti-tá-ti ti-ti-tá ti-tá-i-tá*
dó-ti-lá mi-lá-szó lá-mi-ré szó-mi-lá *ti-ti-tá ti-tá-ti ti-ti-tá ti-tá-i-tá*
lá-ti-dó-mi-szó-fá mi-ré-ti-dó-lá-lá *ti-ti-tá-ti-tá-ti ti-ti-tá-ti-tá-i-tá*

Felváltva szólnak a sorok a *Nyárád*-ról, majd a *rózsám*-ról, s úgy, hogy a páros rím a harmadik-negyedik sorban érvényes (az első két sor nem rímel ebben a változatban). Sajátos jelentéstöbbletet hozhat, hogy a második és a harmadik sor ugyanazzal a dallammal szól. A második sor az első sor információival párhuzamos – a dallam változása ennek a *Nyárád – rózsám* váltásnak felel meg. A második és a

harmadik sor dallama azonos a verbális textus változása ellenére: az első és a második sor negatív tartalma itt változik pozitívvá. A negyedik sor pozitív hangulata és rímtechnikája párhuzamos a harmadik sorral, a dallam menetében az első sor tér vissza. Ez a stófa a nyelvi anyagban paralelizmus, a dallamban kereszteződés, a sorszerkezetben és a rímelésben párhuzam. Az első két sor rímtelen volta megfelelhet a természeti képben és a szerelmi bánatban közös negatív, kellemetlen hangulatnak; a harmadik-negyedik sor páros ríme (az információk pozitívrá fordulásával) utalhat arra, hogy a szerelem ügye jobbra fordul. A zárás feltételes indítású (*Ha megbékélsz*), más poétikai eszközök még bizakodóbbak. A dal és változatai stabil dallamú és ritmikájú.

Még valami a stófa verbális anyagáról. Ha csupán az első és a harmadik sor információit vizsgáljuk (*Zavaros a Nyárád, nem akar megszállni, / [...] / Majd megszáll a Nyárád [...]*), újabb kereszteződés hívja fel magára a figyelmet: a *Nyárád* és a *nem akar megszállni – Majd megszáll a Nyárád* sorrendi cseréje. Ez persze a *Zavaros a Nyárád – Majd megszáll a Nyárád* párhuzam és ellentét, sőt a negatív hangulatú *Zavaros a Nyárád [...] / Haragszik a rózsám [...]* és a pozitív *Majd megszáll a Nyárád [...] / (Ha) megbékélsz, rózsám* párhuzam és ellentét.

6. Két dal vagy egy dal? Ez a kérdés az alábbi műdal és a belőle formálódott népdal (variánsok) együttesére vonatkozik. Simonffy Kálmán műdala (Boruth Elemér versére) igen népszerű volt a XIX. század közepétől kezdve. Ezt szemlélteti az a) változat, s a belőle formálódott új típusú népdalok két variánsát a b) és c) változat. (Közli VARGYAS 1981.) A b) változat jelenik meg alább, a (9a)-ban is.

a)

Szo-mo-rú - füz á - ga haj-lik a vi-rág - ra, Fáj a szí - vem ér - ted, fá-lu szép le - á - nya!

Fáj a szí - vem ér - ted, de te azt nem bá-nod, Van né-ke-d ná-lam-nál gyönyörűbb vi - rá-god.

b)

Ki-nek van, ki-nek van kút az ud-va - rá - ba, Te-re-pély di - ó - fa szo-ba-aj - ta - já - ba?

Te-re-pély di - ó - fa, si-ma a le-ve - le, Mért nincs minden lánnak igaz sze - re - tő - je!

c)

Mért nincs min - dēn lány - nak kút az ud - va - rá - ba,
Sze - re - tőm sze - rel - me rég el volt fé - lejt - ve.

A - ra-nyos di - ó - fa kony-ha-aj - ta - já - ba?
A - ra-nyos di - ó - fa, bo-dor a le - ve - le,

Fine
D.C. al Fine

7. Közismert dallamváltozat más szöveggel és bokorrímmel épül.

(9a) *Mért nincs minden lánynak kút az udvarába,
 terebély diófa pitvar ajtajába,
 terebély diófa, lehajlik az ága,
 mért nincs minden lánynak igaz hű babája?*

A dallam és a ritmika a fenti (b) kotta alapján (minden sorvégen negyed szünet):

<i>Lá-ti-dó-mi-szó-fá mi-ré-ti-dó-lá-lá</i>	<i>ti-ti-tá-ti-tá-ti ti-ti-tá-ti-tá-i-tá</i>
<i>dó-ti-lá mi-lá-szó lá-mi-ré-szó-mi-mi</i>	<i>ti-ti-tá ti-tá-ti ti-ti-tá-ti-tá-i-tá</i>
<i>dó-ti-lá mi-lá-szó lá-mi-ré szó-mi-lá</i>	<i>ti-ti-tá ti-tá-ti ti-ti-tá tá-tá-tá</i>
<i>lá-ti-dó-mi-szó-fá mi-ré-ti-dó-lá-lá</i>	<i>ti-ti-tá-ti-tá-ti ti-ti-tá-ti-tá-i-tá</i>

Első látásra nyilvánvaló a (9)-ben és a (9a)-ban a dallamok és a ritmika megegyezése: az első és az utolsó sor dallamának azonossága, a második és a harmadik sor csaknem teljes dallamazonossága. Meggyőző a ritmikai séma azonossága az adott sorokban is. Az első és a negyedik sor azonos dallama és hasonló lexikai anyaga keretezi a második és a harmadik sor ugyancsak párhuzamba rendezett textusát és azonos dallamát. Ilyen módon a kiasztikus szerkesztés érvényesül az egész strófában: mind a verbális, mind a zenei anyagban. Az ismétlődő egységek Gestaltja a sor, a versszak rímszerkezete a (9a)-ban *a a a*.

Ha a (9a) soraiban a nyelvi és zenei osztásokat tekintjük, akkor a sorok két-két felsorra tagolódnak. Ez a második-harmadik sorban nem olyan jelentős, mint a befejező sorban (amelyért az egész strófa épült). Kisebbsúlyal indul az első és a negyedik sor eleje is, nyelvileg ezt indokolhatja a kérdőszó, a *mért*. Az arzis után a tézis azonban mind az első, mind a negyedik sorban a sor második részét kezdő szótagon van: *kút – igaz*.

8. A következőkben egyetlen magyar népdal tematikusan összekapcsolódó változatai válaszolnak. Ezek a változatok a Kárpát-medence különböző vidékein ismertek, ilyen módon zenei anyanyelvünkbe tartoznak, s variánsaikban léteznek. A népdalainkban gyakori bánatos kérdés (*mért nincs minden lánynak igaz szeretője*) ösztönözte a folytatást is. Ez a folytatás az adott kérdés megválaszolásaként, a fenti strófa anyagának kiegészítéseként a lehetséges kétféle ok-okozati összefüggést fejti ki: vagy a legény az oka, vagy a leány (I. I. és II. változatok alatt). Miként fentebb, a változatok dallamát szolmizálva, ritmikáját a rövid-hosszú értékek leírásával adjuk.

(10) *Mért nincs minden lánynak kút az udvarába,
 Terebély diófa pitvar ajtajába,
 Terebély diófa, csipkés a levele,
 Mért nincs minden lánynak igaz szeretője?*

A dallam és a ritmika (minden sorvégen negyed szünet):

<i>Lá-ti-dó-mi-szó-fá mi-ré-ti-dó-lá-lá</i>	<i>ti-ti-tá-ti-tá-ti ti-ti-tá-ti-tá-i-tá</i>
<i>dó-ti-lá mi-lá-szó lá-mi-ré-szó-mi-mi</i>	<i>ti-ti-tá ti-tá-ti ti-ti-tá-ti-tá-i-tá</i>
<i>dó-ti-lá mi-lá-szó lá-mi-ré szó-mi-lá</i>	<i>ti-ti-tá ti-tá-ti ti-ti-tá tá-tá-tá</i>
<i>lá-ti-dó-mi-szó-fá mi-ré-ti-dó-lá-lá</i>	<i>ti-ti-tá-ti-tá-ti ti-ti-tá-ti-tá-i-tá</i>

A sorok a kereszteződő elemek: a kezdés a *Mért nincs...*, utána a *Terebély diófa...*; a folytatás a *Terebély diófa...*, a zárás a *Mért nincs...* sora. A dallamszerkezetben a sorok kereszteződése az egyes változatoktól függetlenül érvényes; az itteni verbális konstrukcióban a sorok első fele pontosan azonos: *Mért nincs minden lánynak – Terebély diófa – Terebély diófa – Mért nincs minden lánynak*. Ugyancsak pontosan azonos ezeknek a félsoroknak a ritmikája is.

I. változat: A legényt hibáztatja egy textus, a befejezés után, mintegy folytatás-ként. Kolozsvárt énekelték, 2007. március 18-án az Apáczai napok rendezvényén. (A másik válasz variánsa Alsószeliből, Nyékvárkonyból és Mosonmagyaróvárból eredeztethető internetes adat 2010. április 18-án, illetve 20-án lejegyzett alakjában.)

(10a) *Azért nincsen minden lánynak igaz szereteje
csókkal csalogatja,
szóval kecsgetti,
azért nincsen minden lánynak igaz szereteje!*

Dallama és ritmikája:

<i>Dó-mi-szó-szó lá-lá-szó-mi szó-szó-fá-mi-szó-ré</i>	<i>ti-ti-ti-ti ti-ti-ti-ti ti-ti-tá-ti-ti-ti</i>
<i>mi-szó dó-dó-dó-dó</i>	<i>tá-tá ti-ti-ti-ti</i>
<i>mi-szó dó-dó-dó-dó</i>	<i>tá-tá ti-ti-ti-ti</i>
<i>lá-lá-lá-lá dó-dó-ti-lá szó-szó-ré-szó-szó-szó</i>	<i>ti-ti-ti-ti ti-ti-ti-ti ti-ti-tá-ti-ti-ti</i>

Az ismétléskor bővítés az utolsó sorban:

...igaz sze-/rete-rete-reteje!   *...szó-szó-ré-/szó-szó-ré-ré-szó-szó-szó*

Az eredeti négy soros strófának moll dallama, (10a)-nak dúr dallama és határozott ritmusa van. A dallam és a verbális textus kiasztikus jellege nyilvánvaló; a ritmikai szerkezetben a két belső sor sokkal rövidebb a két szélsőnél, s más a rímelése is. Ez a két rövidebb sor azonban izometriát alkot a kezdő és befejező sorral: ugyanolyan hosszú a két rövid sor együtt, mint a hosszú. Nyilvánvaló, hogy ez a strófa a (felháborodott, érzelmileg kihasznál) lányok panasza a sorsuk és a csélcsep legények miatt. A poétikai eszközök más jelentéskomponenseket is érvényesítenek; például hatásos a zenei, a verbális és a ritmikai párhuzam a két rövid sorban. A *csókkal csalogatja* az alliteráció hangzásával, a hozzá kapcsolódó *szóval kecsgetti* a metanyelvi jellegével hatásos (szavakkal mondja, hogy *szóval kecsgetti*). Nem szól a népdal betű szerint a legényekről, de rájuk érti a *csalogatja* és *kecsgetti* panaszát. Eszerint a legények család volta miatt *nincsen minden lánynak igaz szeretője*.

II. változat: A leány hibáztatja a kérdésre adott másik változat (10b). Ennek a strófának változata az „Icipici muskátlinak...” kezdetű, ebben az indoklás: „Mert a legénynek kacsint a menyecske./ Azért nincsen minden lánynak igaz szívű szeretője.” (www.zeneszoveg.hu); mosonmagyaróvári gyűjteményben a „Komámasszony ablakában...” kezdetű dal indoklása: „Mert megcsalta csalfa szóval a legényt előre./ Szóval hitegeti, csókkal kecsgetti” (www.sinira.com/.../FTR-221_songs.htm). A www.18bb.tripod.com/.../150nepdal.doc és a www.cimbalom.nl lapjain a kezdete: „Édesanyám ablakában”.

(10b) *Édesanyám ablakában nyílik az ibolya,
Ablakában, poharában nékem tartogatja.
Kerek a levele, édes a gyökere,
Miért nincsen minden lánynak igaz sze- rete- szereteje?*

*Azért nincsen minden lánynak igaz szeretője,
Mert megcsalta csalfa szóval a legényt előre,
Szóval hitegette, csókkal kecsgette,
Azért nincsen minden lánynak igaz sze- rete- szereteje.*

(Alsószele Magyar Dalkör, Szabados László webhelye)

Dallama és ritmikája (az első strófa szerint, három sor végén nyolcad szünettel):

*Dó-mi-szó-szó-lá-lá-szó-mi szó-szó-fá-mi-szó-ré
dó-mi-szó-szó-lá-lá-szó-mi szó-szó-fá-mi-szó-ré
mi-szó-dó-dó-dó-dó mi-szó-dó-dó-dó-dó
szó-szó-dó-dó-ti-dó-ré-ré dó-ti-lá-ti-szó-ré-szó-szó-szó*

*ti-ti-ti-ti-ti-ti-ti ti-ti-tá ti-ti-ti
ti-ti-ti-ti-ti-ti-ti ti-ti-tá ti-ti-ti
tá-ti-ti ti-tá-ti tá-ti-ti ti-tá-ti
ti-ti-ti-ti-ti-ti-ti ti-ti-tá ti-tá-ti-ti-ti-ti*

A négysoros strófa **A A B A** szerkezetű dallama **A' B' B' A'** megfordítást rejt, amely a második sorból (**A'**), a harmadik sor első feléből (**B'**), a harmadik sor második feléből (**B'**) és a negyedik sorból (**A'**) épül. Így pontosan az a ritmikái, verbális és zenei szöveg írható le, mint a (10a)-ban; – csakhogy a verbális textusban éppen nem a legény, hanem a leány csalfa, az ő magatartása miatt „nincsen minden lánynak igaz szeretője”.

Háromsoros anyagból így négysoros kompozíció formálódhatik. BARTÓK BÉLA monográfiája (1924/1990: 74–5) írja le a kolomejka-dallamok tárgyalásakor, hogy a háromsoros kompozíciók hogyan lesznek négysorossá a magyar közegben, s e folyamatban a magyar népdalok a rövidebb, ún. féldallamokat ismétléssel hasonították a négysoros szokásokhoz. Ha ugyanis a fenti „toldás” ritmikáját elemezzük, éppolyan időtartama van a két rövid sornak együttesen, mint az ismétlődő első – vagy

a záró – sornak. A kiírt heterometrikus négyesben az elhangzás valóságos háromsoros izometriája érvényesül (beleértve egy nyolcad szünetet).

$$\begin{array}{cccccccccccc} ti-ti-ti-ti & ti-ti-ti-ti & ti-ti-tá-ti-ti-ti & - & tá-tá & ti-ti-ti-ti & + & tá-tá & ti-ti-ti-ti \\ 4 & + & 4 & + & 4 & + & 3 (+1) & - & 4 & + & 4 & & + & 4 & + & 4 & \text{(nyolcad)} \end{array}$$

Előbb a legény, aztán a leány volt a hibás, ha „nincs minden lánynak igaz szeretője”. Ha a legény csalfa, az erdélyi; ha a leány, a dunántúli és a felvidéki variánsok érvényesek.

A fenti gondolatmenetben lényegileg azonos zenei architektúra lényegileg más és más verbális anyaggal épült népdallá: ugyanúgy hangzott, ami a legényt hibáztat- ta, mint az, ami a leányt. Ugyanazzal a dallammal, ugyanannyi szótagban énekelhet- tő a két változat, azaz a kétféle hibáztatás. Mindössze egyetlen szóvégi mássalhang- zó a különbség a fentebb idézett sorban és lehetséges változatában: „*Mert megcsalta csalfa szóval a l e g é n y előre” – itt a legény a bűnös; „Mert megcsalta csalfa szóval a l e g é n y t előre” – itt a leány okozta a csalódást. Hasonló lehetne a másik szövegváltozatban a kétféle megfogalmazás: „*Mert a l e á n y r a kacsint a legényke”; és: „Mert a l e g é n y r e kacsint a menyecske”.

A kétféle hibáztatás azonos zenei anyaga tovább is vihethet az általánosítást a jeleméletben általában, a folklór jeleinek szemantikájában különösen: ugyanaz a jel szerepelhet pozitív vagy negatív jelentés eszközeként az egyik vagy a másik vidé- ken. Quod erat demonstrandum. Így a fenti népdal ráadásul aktualizálhatóvá, egyedíthetővé is válik: az egyik változat a legény, a másik a leány hibáztatásakor énekelhető. S a sokféleképpen beágyazott kérdésre, hogy „Mért nincs minden lány- nak igaz szeretője”, ugyanazzal a dallammal, ugyanabban a ritmusban hibáztatható minden csalfaság: a legényé is, a lányé is.

Ami pedig a retorikai-stilisztikai alakzatok verbális textusainak és a zenei kompozíció architektúrájának az együtteseit, a népdalszövegeket illeti, nyilvánvaló, hogy a népdal kereszteződéseinek elemzése egymásra kell vonatkoztassa a verbális jelentések kiasztikus alakzati jelentését és a zenei összetevők jelentés-összetevőinek szemantikai hozzájárulását. Akkor is, ha párhuzamokat, akkor is, ha ellenpontokat részesítenek előnyben.

A fentiek alapján énekelt anyanyelvünk a népdal. Nyitrán hangzott el az adott témáról előadás (NAGY L. 2010). A Galántához közeli Alsószelei vagy a Nyit- rához közeli Nyékvárkony egyik weblapján egyaránt kedves népdal szól erről a té- máról. Ugyanúgy szívesen énekelt népdal tehát ezen a vidéken, mint ahogyan a mo- sonmagyaróvári egyesületben vagy Kolozsvárt. Vagy éppen Szegeden.

9. Különböző nyelvi anyagok strófái énekelhetőek közös dallammal. Az inter- netes források némelyike a (9) és a (9a) strófáit egymás után közli mint ugyanannak a népdalnak két versszakát. Tehát egyetlen kétstrófás szöveg egymás utáni két egy- sége kezdődik a *Zavaros a Nyárád...*-dal és folytatódik a *Mért nincs minden lány- nak...*-kal. Ez a szöveg egyik lehetséges változata mindazoknak a textusoknak, amelyek így vagy úgy külön-külön szólnak a Nyárádról, s külön a kislányról és az udvarában lévő kútról. KODÁLY (1906) jegyzi meg: „átvezet arra az esetre, mikor

két dal nagyobb szerkezetté tapad össze. Néhány dalt rendszeren együtt szokás énekelni, a gyűjtemények néha összeírják őket. [...] Minthogy a dalok közt összefüggés nincs, összefoglalásuk nem tekinthető magasabb (különböző-strófás) ritmus-szerkezetnek” (KODÁLY 2007: 45). Meg is erősíti: „Kevés olyan népdal van, a melynek szövege több, szorosan összefüggő strófából áll. Csak az elbeszélő énekekben meg néhány lírai dalban van az egymás után énekeltsztrófák közt logikai kapocs. Van azonkívül a strófák összefüggésének egy más módja: mikor az egymás után következő strófák csak egy-két szóban térnek el egymástól... [Bekezdés.] Az esetek többségében nincs összefüggés az egy dallamra énekeltszövegek közt. A nép beéri a dallam egységével. Mivel pedig kedves dallamaira sokféle, más dallamra készült szöveget is ráénekel, elgondolható, hogy a strófák kongruenciája nem olyan pontos, mint a görög lírában” (KODÁLY 2007: 23).

10. Összegzés és kitekintés. – Néhány magyar népdal szövegét vizsgáltuk. Ezek a dallamok és a verbális textusok azonban a népdalainkat mint sajátosan magyar alkotásokat képviselhetik: „A magyar parasztsztrók ragaszkozása az *izometrikus dallamversszak* – szerkezetekhez és bizonyos pentaton fordulatokhoz a legrégebb dallamoktól egészen a legújabbakig világosan felismerhető; még elég régi dallamoktól egészen a legújabbakig észlelhető az *alkalmazkodó tempo giusto* ritmusnak nagy kedveltsége. Tehát ez a három zenei jelenség mondható az egész magyar parasztsztróra általánosan jellemzőnek, amely megkülönbözteti minden más nép parasztsztrójától” (BARTÓK emelte ki, 1924/1990: 81).

VARGYAS LAJOS monográfiája (1981) az új típusú népdalokat így jellemzi: „Nem lehet viszont kimutatni a régiségben az új stílus legáltalánosabb formáját, az **A B B A**-t. Ez a nemesi-polgári múdallal szemben is új forma, ahol is a népdal visszahatásaként későn jelentkeznek. Az **A A B A** és az **A B B A** a legelőbb és a leggyakoribb forma; a mai népdal legnagyobb részét ezek teszik ki, és pedig saját megszólásban: 11 szótagig az **A B B A** jellemző...” (VARGYAS 1981, a 122. példa után).

Ami pedig a strófasztrófa szerkezetére áll, az a részletekben is megjelenik, például a négyelemű ritmikái alapséma nyolcféle átalakulásából BARTÓK a leggyakoribbnak a *ti-tá-ti-tá, ti-tá-i-tá-i-ti* és *tá-i-ti-ti-tá-i* változatot írja le (BARTÓK 1924/1990: 33). A felsoroltakból a második és a harmadik kereszteződő értékekkel lüktet, anélkül, hogy ennek szemantikai szembeállítás felelne meg.

A magyar népdalok verbális és zenei összetevőinek együttes vizsgálata azt az eredményt hozta, hogy az *izometrikus* strófasztrófa szerkezetben az ősi paralelizmus és az újabb kereszteződés egyaránt tipikusan érvényesül. Lehetséges tehát a) párhuzam a szavakban is, a dallamban is; b) kereszteződés a szavakban is, a dallamban is; ezzel szemben c) párhuzam a szavakban, kereszteződés a dallamban; illetve d) kereszteződés a szavakban, párhuzam a dallamban. A magyar népdalokban a többi elvi lehetőség ritkábban realizálódik, ti. kevesebb dalunkban adódik, hogy sem párhuzam, sem kereszteződés nem érvényesül a szavakban és a dallamban.

A fenti néhány magyar népdal jól szemlélteti, hogy a magyar nyelvű folklórszövegekben a kiasztikus szerkesztés kereszteződései a tipikus szövegsztrófa szerkezetét kifejező megoldásai. A kereszteződés tipikusan magyar strófasztrófa szerkezet. A magyar

népdalok eredményesen hasonították magukhoz a műdalokat is, más népek dalainak zenei anyagát is.

Kulcsszók: magyar népdalok, retorikai-stilisztikai alakzatok, strófaszervezet, szemiotikai megközelítés.

A hivatkozott irodalom

- BARTÓK BÉLA 1924/1990. A magyar népdal. Bartók Béla írásai 5. Közreadja RÉVÉSZ DORRIT. Editio Musica, Bp.
- BARTÓK BÉLA 2007. Magyar népdalok. Egyetemes gyűjtemény 2. (A I. osztály 417–906.) Sajtó alá rendezte KOVÁCS SÁNDOR – SEBŐ FERENC. Akadémiai Kiadó, Bp.
- BENCZE LÓRÁNT 1991. Élő szónak súlyos volta. Szemiotikai Szövegtan 3: 13–40.
- BERNSTEIN, LEONARD 1973/1979. A megválaszolatlan kérdés. Zeneműkiadó, Bp.
- BURTON, GIDEON O. 1996–2007. *Silva Rhetoricae. Forest of Rhetorics*. <http://rhetoric.byu.edu>.
- CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN 2009. Szöveg szöveg hátán. A magyar közköltészet variációs rendszere (1700–1840). Irodalomtörténeti füzetek 165. Argumentum Kiadó, Bp.
- JÁRDÁNYI PÁL 1961. Magyar népdaltípusok 1–2. Zeneműkiadó, Bp.
- KARDOS PÁL 1969. Kórusnevelés – kórushangzás. Zeneműkiadó, Bp.
- KODÁLY ZOLTÁN 1906. A magyar népdal strófa-szerkezete. Bölcsészdoktori értekezés. Magyar Tudományos Akadémia, Kézirattár.
- KODÁLY ZOLTÁN 2007. Visszatekintés. Szerkesztette BÓNIS FERENC. Argumentum Kiadó, Bp., 2: 14–46.
- KODÁLY ZOLTÁN 1952/2000. A magyar népzene. A példatárat szerkesztette VARGYAS LAJOS. 14. kiadás. Editio Musica, Bp.
- KRIZA JÁNOS 1863. Vadrózsák. Stein, Kolozsvár.
- NAGY L. JÁNOS 1996. Ismétlések és értelmezések Weöres Sándor verseiben. Akadémiai Kiadó, Bp.
- NAGY L. JÁNOS 2008. Antimetabolé, Epanodosz, Kommutáció, Kiazmus, Permutáció. In: SZATHMÁRI ISTVÁN főszerk., Alakzatlexikon. Tinta Könyvkiadó, Bp., 105–7, 198–200, 332–5, 343–5, 462–3.
- NAGY L., JÁNOS 2010. The folk song: Our mother tongue. In: KOZMÁCS ISTVÁN – VANČONÉ KREMMER ILDIKÓ szerk., Közös jövőnk a nyelv II. Nyelvtudomány és pedagógia. Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra, 65–71.
- ORDASI PÉTER 2001. Csodafitű-szarvas. Szemiotikai Szövegtan 14: 67–88.
- ORTUTAY GYULA – KATONA IMRE 1975. Magyar népdalok 1–2. Szépirodalmi Kiadó, Bp.
- PETŐFI S. JÁNOS 2004. A szöveg mint komplex jel. Bevezetés a szemiotikai-textológiai szövegelméletbe. Akadémiai Kiadó, Bp.
- PETŐFI S. JÁNOS 2007. A szöveg szerkezete és jelentése. Szemiotikai Szövegtan 18: 75–9.
- PETŐFI S. JÁNOS 2009. A szemiotikai textológia megokoltságáról, jellemző jegyeiről és alkalmazásáról. (Akadémiai székfoglaló előadás.) Magyar Nyelv 129–56.
- SEBŐ FERENC 1997. Népzenei olvasókönyv. Argumentum Kiadó, Bp.
- SZABÓ G. ZOLTÁN – SZÖRÉNYI LÁSZLÓ 1988. Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó, Bp.
- SZÍNI KÁROLY 1865. A magyar nép dalai és dallamai. Heckenast, Pest.
- UEDING, GERT 1992–2009. *Historisches Wörterbuch der Rhetorik* 1–9. Niemeyer, Tübingen.

VARGYAS LAJOS 1981. A magyarság népzeneje. Zeneműkiadó, Bp. (= <http://mek.oszk.hu/02000/02074>.)

VARGYAS LAJOS főszerk. 1988. Magyar néprajz 5. Akadémiai Kiadó, Bp.

WACHA IMRE 2010. Igényesen magyarul. A helyes kiejtés kézikönyve. Argumentum Kiadó, Bp.

On the analysis of chiasmic configurations in sung texts

“If a people sing, it can be heard from far away that they exist,” the Hungarian writer András Sütő writes. This paper discusses folk songs as verbal and musical texts. The tunes of the variants are given in notes and tonic sol-fa, their rhythm indicated with short and long values. It is necessary to find a theory and methodology suitable for the textual description of folk songs, which are built of verbal and musical elements. In this paper, S.J. Petőfi’s (2004, 2007, 2009) semiotic textual approach is used for this purpose. It is important to note that meaning components of the musical code can be interpreted in terms of their tone, dynamics, and mood; less specifically through their tendencies and the details of tunes, rhythms and cadences, and their interrelationships. The present approach of analysis assumes one of the possibilities for the discussion of folk songs as rhetorical text-complexities.

Keywords: Hungarian folk songs, rhetoric-stylistic configurations, strophic structure, semiotic approach.

NAGY L. JÁNOS

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Egy ómagyar magánhangzó-változásról*

1. Szórvány- és korai szövegméleink tanúsága szerint szavaink egy csoportja – melynek elemei a források természete okán jellemzően hely- és személynevek – szembetűnően hasonló hangsorépítési változatokkal rendelkezik. Jelesül, az utolsó szótag kivételével veláris magánhangzókat tartalmazó lexémák utolsó szótagjában *i ~ u ~ o* szabályszerűnek tűnő változatokat mutatnak. A változatokat – csupán mutatóként – a következő táblázat hivatott szemléltetni:

-i-	-u-	-o-
1165: <i>arich(di)</i>	TA. <i>aruk</i>	1395 k.: <i>arok</i>
HB. <i>achscin</i>	1235 k.: <i>Asscun</i>	1367: <i>Azon(falua)</i>
TA. <i>balatin ~ bolatin</i>	TÖ. <i>Bolotun</i>	1420: <i>Balaton</i>
1001–1002: <i>Baluanis</i> , 1213: <i>Balvanis</i>	TÖ., 1227: <i>Balvanus</i>	1432 <i>Balvanos</i>
1202–1203: <i>Horogis</i>	TÖ. <i>Horogus</i> , 1274: <i>Haragus</i>	1473: <i>Haragos</i>
1255: <i>Lois</i>	1330: <i>Layus</i>	1423: <i>Layos</i>
DAI. <i>Μορήση(ς)</i> ; 1231: <i>Moris</i>	1289: <i>Morus</i>	1324: <i>Maros</i>

* Ezúton is szeretném megköszönni JUHÁSZ DEZSŐNEK a tanulmányom kéziratához fűzött hasznos észrevételeit, megjegyzéseit.

-i-	-u-	-o-
1138/1329: <i>Mortin, Martin</i>	TÖ. <i>Mortun</i> , 1229: <i>Martun</i>	1251: <i>Morton</i> , 1273: <i>Marton</i>
TA. <i>mortis</i>	XI. sz. vége: <i>mortus</i> , 1358: <i>Mortus</i>	1438: <i>Marthos</i>
TA. <i>sumig</i>	1171: <i>Sumug</i>	1365: <i>Somog</i>
TA. <i>u[ǵ]rin</i>	TÖ. <i>Vgrun</i>	1334: <i>Vgron</i>
1138: <i>Wasil</i>	1256: <i>Wazul</i>	1437: <i>Wazol</i>

2. E változatok – kevés kivételtől eltekintve – egyben $i > u > o$ diakrón sorba is rendeződnek. E diakrón sor összeilleszthető lenne az ismert – az adatok többségének tanúsága szerint ténylegesen is időben egymásra következő – hangváltozásokból (labializálódás, majd nyíltabbá válás), ám hagyományos hangtörténetírásunk az ómagyar korra vonatkozóan – a felső nyelvallású magánhangzók tekintetében – csak $i > ü$, illetve $i > u$ labializációt ismer (vö. pl. E. ABAFFY 2003: 323–4), az u -t eredményező labializációt pedig a veláris j kérdésével hozza kapcsolatba. (Az $u > o$ nyíltabbá válás problémátlan.)

Függetlenül attól, hogy a veláris j része volt-e ősmagyar–korai ómagyar kori hangrendszerünknek (hagyományosan korai magánhangzó-rendszerünk elemének tekintjük, vö. E. ABAFFY 2003: 318, ezzel szemben: KIS 2005), a fenti mutatóvány elemeinek etimológiája meggyőzhet bennünket arról, hogy többségüknek utolsó szótagi magánhangzója $p a l a t á l i s i - b ö l$ származik: alán $a\gamma s\dot{i}n > HB. achscin$; fr. *Louis* $> m. Loīs$; szl. *Moriš* (~ gör. *Μάρις* [vö. DAI. *Μορήσις*]) $> m. Maris$; lat. *Martinus* $> m. Martin \sim Martis$; szl. *Ugrin* $> m. Ugrin$; (gör. *Βασίλειος* $>$) szl. *Vasilj \sim Vaszilij \sim Vaszili* $> m. Waszil(y) \sim Basil$. Szláv redukált $p a l a t á l i s b ö l$ származó i -t tartalmaz a *balatin* névalak. Indokolatlannak tűnik, ezért nehezen magyarázható a feltehetően szláv közvetítéssel átvett (végső soron török) *bálvány*, az alapnyelvi eredetű *harag*, illetőleg a török *som* szavakból képzett, belső keletkezésű *Balvanis*, *Horogis* és *sumig* hely-, illetve személyneveink utolsó szótagi i -je. (Esetleg a fenti hangsorépités analógiájára alakultak volna? Avagy az egykori – a korai török és szláv átvétel esetében analogikusan felvett – j tövéghangzó palatalizálódott változatai?) Példáink közül kétséget kizáróan csupán a török eredetű (*ariq* $>$) *árik* megy vissza közvetlenül veláris j -re.

Az egymással megfeleltethető i -s, illetve ($u >$) o -s alakokat – éppen *Somogy* példáján bemutatva – BENKŐ LORÁND szétfejlődésnek tartja, és az alakokat közvetlenül a veláris j -re vezeti vissza (2009: 75–6). E szétfejlődést nem is vonjuk kétségbe az ide vonható, első szótagjukban i -t tartalmazó szavak (szópárok) esetében, mint a *szíp-* (*szíp*[p]-) $\sim$ *szop*, *szív* $\sim$ R. *szov-* (vö. i. m. 76–7). Ugyanezt a szétfejlődést feltételezzük az átadó nyelvből veláris j -vel érkező (*ariq* $>$) $*\dot{a}riki \sim *\dot{a}ruku > \dot{a}rik \sim \dot{a}ruk (> \dot{a}rok)$ esetében is, ezért nem tartjuk meglepőnek az *árik* változatnak az *áruk*-hoz képest (1055: TA. *aruk*) viszonylagosan kései adatozását (1165: *arich-*), tudva természetesen, hogy a források adta kronológia nem feltétlenül követi a hangváltozások lezajlásának valós időbeliségét.

Példáink jó része azonban – mint láttuk – eredetileg is palatális i -t tartalmazott, emiatt diakrón sor feltételezése tűnik indokoltabbnak (vö. ABAFFY 2003: 335). A legkorábbi alakváltozataiban egyes hangrendű, utolsó szótagjukban (bármilyen eredetű) palatális i -t tartalmazó szavaink csoportja – a hangrendi kiegyenlítődéssel és az ezzel párhuzamosan végbe menő labializálódás után – tendenciaszerűen kapcsolódik be az $u > o$ nyíltabbá válás folyamatába. E lexémákra vonatkozóan a magyar nyelv életében bekövetkezett teljes hang-

változási sor tehát: „labializációval együtt járó előreható (progresszív) magánhangzó-hasonulás, majd nyíltabbá válás”.

A hangrendi kiegyenlítődéshöz társuló labializációt a veláris *j*-nek – legalábbis a hangváltozás időszakára vonatkozó – rendszerbeli hiánya tette szükségessé. (A hangrendi kiegyenlítődéshöz ugyanis jósolhatóan – ha csak első lépésben is – $i > j$ velarizációt eredményezett volna.)

3. Egy hangváltozásnak nem csupán (rendszereszerű) okai, de (rendszereszerű) következményei is lehetnek. Egy rendszereszerű hangváltozás – KENESEI ISTVÁN kifejezésével élve – „maga előtt »görgeti« a többi hangot” (1995: 284)¹, további (a rendszert is érintő, alakító) elmozdulásokat indukál(hat). KENESEI felfogása szerint a korai magyar magánhangzórendszer „erjedése” két ponton indult meg: az egyik – a nagyobb hatóerejű – a veláris *j* felszámolódása, a másik – az előzőtől teljesen függetlenül – a rövid illabiális *ä* eltűnése (i. m. 284–5). A veláris *j* felszámolódásával megszűnik az *j* ~ *i*, illetve az *j* ~ *u* fonémakontraszt (példákkal szemléltetve: i. m. 285), mely az *i*-t az *ü*, illetve az *ë* (majd mindkettőt az *ö*), az *u*-t pedig az *o* (majd az *o*-t az *a*) irányába mozdítja el (táblázatban szemléltetve: i. m. 284). Ekként a vizsgált lexémákra vonatkozó másodlagos, ezzel párhuzamosan számos más szóalakban is jelentkező $u > o$ nyíltabbá válás „következmény-változásként” is értelmezhető. Az általunk vizsgált, palatális *i*-ből kiinduló változás ugyancsak bekapcsolódik e láncolatba, tovább erősítve az *u* fonéma megterheltségét, és tovább gyengítve fonematikus kontrasztját.

4. Az adatok alapján a magánhangzó-hasonulás feltehetően a XI. sz. legvége – XIII. sz. első fele, legkésőbb középe közötti időszakban (azaz lényegében a XII. században) zajlott, az egyes lexémák esetében természetesen nem feltétlenül azonos időpontokban. A rá következő, egyben szélesebb horderejű $u > o$ nyíltabbá válás pedig a XIII. századtól bontakozott ki erőteljesen (vö. E. ABAFFY 2003: 329; BENKŐ 2003). Megjegyzendő továbbá, hogy az asszociációs hangváltozás kronológiája tekintetében a források helyesírása kellő támpontot nyújt, míg a nyíltabbá válásra vonatkozóan a konzervatív (feljebb jelölő) helyesírás a hangváltozás idejét látszólag (valószínűleg csak látszólag) igen késői időpontig tolja ki.

5. A „labializációval együtt járó előreható (progresszív) magánhangzó-hasonulás, majd nyíltabbá válás” elnevezéssel jelölt hangváltozási sor egyúttal azt a kérdést is felveti, hogy a korai vegyes hangrendű, utolsó szótagjukban *i*-t tartalmazó helyneveink – köztük a Tihanyi alapítólevél *balatin* ~ *bolatin* és *sumig* szórványai – tekinthetők-e latinus formáknak (vö. pl. HOFFMANN 2010: 48, 201, 218).

Az alapítólevél *balatin* (~ *bolatin*) vegyes hangrendű névalakját elviekben elégségesen magyarázza a szláv etimológia, eszerint lehetett valós, élőnyelvi változat. (A névalak későbbi előfordulásainak megítéléséről lásd alább.) A *sumig* képzett szóalak létrejöttét – amint fentebb jeleztük – bizonytalanság övezi. A probléma megvilágításához célszerű az analógiához folyamodnunk.

A belső keletkezésű 1002/XII. sz.: *Baluuanis* (PRT. 1: 590, DHA. 41) nemigen tekinthető latinus formának. A magyar *-s* képző előtti *i* mindazonáltal szokatlan. Magyarázatát

¹ E szakirodalmi tételre JUHÁSZ DEZSŐ hívta fel a figyelmemet, amiért köszönettel tartozom.

esetleg a hangrendnek megfelelő, egykori (esetleg analogikusan felvett) veláris *i* véghangzó, vagy a X–XI. századi nagyszámú, hangtanilag hasonló felépítésű név által alkotott mikrorendszerbe (l. a fenti példákat) történő beilleszkedés adhatja. Efféle mikrorendszert alakítottak ki a minden bizonnyal veláris *i*-re visszavezethető első szótagjukban *i*-t tartalmazó, de mély hangrendűen toldalékoltt alapnyelvi és korai török eredetű szavaink – pl. *űjjal*, *nyállal*, *sírok* [fn. és ige], *űrok*, *kínos* stb. – mely csoportba tökéletesen illeszkedett például a palatális *i*-t tartalmazó alán *híd* szavunk (vö. *hidak*), jóval később görög eredetű *Tihany* helynevünk, illetve e mikrorendszer mintájára alakulhattak egyes, előtét- vagy bontóhangot tartalmazó korai átvételeink, mint a latin *schola* > *iskola* vagy a szláv *kral(j)* > *király*. E nyelvi részrendszer azonban – az általunk vizsgálttól eltérően – nem bomlott fel, még ha egyes elemek tekintetében be is következhetett a hangrendi kiegyenlítődés, pl. HB. *milost* > *malaszt*.

De tekinthetjük-e egyáltalán valós névváltozatnak a korai nyelvi adatot, mely egy későbbi interpolált oklevélben bukkan fel? Anélkül, hogy a kétes hitelű, illetőleg a hamis (ezen belül az interpolált) oklevelek nyelvtörténeti hasznosíthatóságáról részletesebben szólnánk (ehhez újabban l. SZÖKE 2007: 4–7, 19–20, 29–30; 2010), meg kell jegyeznünk, hogy a XII. századi oklevél összeállítója az eredeti adománylevél mellett Kálmán király renovációját is felhasználta (l. DHA. 38), ezáltal a Veszprémvölgyi adománylevél (?1002 k./1109) fennmaradásának körülményeihez hasonlóan nyelvtörténetileg megbízható adatokkal számolhatunk. A vegyes hangrendű névváltozat ugyanakkor nem csupán a XI. század elején, de később is (akár az oklevél interpolálásának idején is, mely szintén még a XII. században történt) lehetett élő változat. Ezt a következő szempontok támogatják: 1. A XI. század végére vonatkozóan László király összeírásának 1093–1095: *Baluanis* (PRT. 1: 592; DHA. 301) adata. 2. II. Andrásnak a pannonhalmi apátságot birtokaiban megerősítő két oklevele. A XIII. századi oklevelek ugyanis már egyöntetűen *Balvanus* alakot közölnek, kivéve azokat, melyek László összeírását forrásként használják. Az említett két oklevél szövegszerűen hivatkozik a László-féle összeírásra, illetve mindkét 1213-ban kelt oklevélben *Balvanis* (ÁÚO. 1: 65, 6: 220) adatot találunk. Látványos, hogy e megerősítések összeállítói nem csupán közvetlen forrásként használták László király oklevelét, de a helyneveket a lehető legnagyobb pontossággal másolják (akkor is, ha nem értik), az archaikus névalakokat változatlanul emelik át a forrásból a későbbi oklevelekbe, hiszen nem állt érdekükben a „korszerűsítés”. 3. Ugyanez mondható el IV. Béla ún. nagy privilégiumáról (1260) is, melyben helynevünk szintén *Baluanis* alakban szerepel (ÁÚO. 11: 32). 4. A XIII. század előtti okleveles adataink között nem találkozunk a *Balvanus* névformával, míg a XIII. századtól – a korábbi okleveleket másoló fenti forrásoktól eltekintve – csak ez utóbbi alak fordul elő (majd a XV. századtól: *Balvanos*). (Igen valószínűnek tűnik tehát, hogy a XIII. századi, 1015-re hamisított pécsváradi alapítólevél, illetve a XIV. század első felében Szent László korára hamisított tihanyi összeírás – melyek egybeszerkesztőinek az egyértelmű azonosítás miatt ez érdekükben is állt – a saját koruk névhasználata szerint közlik e helynevet: *Balwanus* ~ *Baluanus*; DHA. 73, 75, ill. 284.) Mindezek alapján nemigen van okunk kételkedni abban, hogy a *Balu(u)anis* névváltozatot említő XI–XII. századi források – diplomatikai érvekkel is megtámogatottan – hiteles, élő nyelvi adatot közölnek.

Szintén élő névhasználat emléke lehet a 1202–1203/1500 k. *Horogis* (ÁSznt.; 1197/XV. századra datálva: MNy. 1923: 97, vö. TESz. *harag*), illetve ehhez hasonlóan a Tihanyi alapítólevél *balatin* ~ *bolatin*, *sumig* szórványait is természetesen alakult, valós

nyelvhasználatot tükröző, teljes értékű magyar szavaknak (neveknek) tekinthetjük, melyek egy, a korai ómagyar korra jellemző (rendszerszerű) fonológiai felépítést mutatnak. A latin etimonú *Martinus* > m. *Martin* ~ *Martis* is feltehetően valós névhasználatot tükröz, nem feltétlenül „visszalatinizált alak”. A felhozott példák többségénél pedig fel sem merül a latinizálás kérdése (*achscin*, *Moris*, *u[g]rin* stb.).

6. Ezzel természetesen nem állítom, hogy a hangrendi kiegyenlítődéssel lezajlása után a későbbi oklevelezési gyakorlat a korai (helynévi) *i*-s alakok egy része mögött nem latinos formákat lát. Hogy e névformákat későbbi latinos alakoknak tekintették, mi sem bizonyítja jobban, mint az egy oklevélben belül előforduló 1275: *Balatin* ~ *Baladini* (lat. *Balatinum* genitívus esete) változatok jelenléte. Ugyanerről vall a Tihanyi összeírás fogalmazati és hitelesített példányának egy figyelemre méltó eltérése. Gamás birtok leírásában a fogalmazati példány a Balaton megnevezésére – az alapítólevélről nyilván nem függetlenül – következetesen a *Bolotin* névalakot alkalmazza (PRT. 10: 514), ezt a formát közli a birtokleírások élén is, ahol szinte betű szerint másolja az alapítólevelet (PRT. 10: 503). A később hitelesített példány másolója Gamás birtok leírásában az első előfordulást, ti. ahol a helynév „quod vulgo dicitur” szerkezethez kapcsolódik – nyilván az aktuális névhasználathoz igazítva – *Bolotun* névformára módosítja. (Az egykorú kiejtés *balatun*, kevéssé valószínűen *balaton* lehetett.) „Javitást” tehát csupán ott eszközöl a hiteles példány másolója, ahol a latin szöveg az élőnyelvi használatra utal, itt hibának tekinti a fogalmazati példányban szereplő *-in* végű alakot, mögötte latin megfelelőt sejtve. A másik, ettől eltérő latin szerkezetben való előfordulás esetén (*ad prefatum Bolotin*) már nem érez motivációt a latinossá válásért. (Kisebb valószínűségű, de lehetséges magyarázatként az is felmerülhet, hogy csupán archaikusnak érezte ezt az alakot, ezért igazította ki az élőnyelvi változatot előhívó szerkezetben, míg a többi előfordulás esetén az alapítólevél tekintélye alatt változatlanul hagyta.)

7. Mindezek alapján úgy vélem, hogy a Tihanyi alapítólevél szinkroniájában a *balatin* (valószínű ejtése: *balátin*) még nem latinos, hanem élőnyelvi névforma lehetett, hasonlóképpen: *sumig*, *u[g]rin* stb. Mindazonáltal ezek az alakok később kiváló lehetőségként kínálkoztak például a latin *-inus*³ képzővel történő latinosítás számára: *Balatinum*, *Ugrinus* stb. A latinosított formáktól ugyanakkor – a hangváltozások eredményeként – erőteljesen elkülönültek az élőnyelvi alakok: *Balaton*, *Ugron*, ezáltal az egykori *Balatin*, *Ugrin* változatok később természetesen „sorolódtak” a latin névváltozat-csoportokhoz. A (*Sumidzs* >) *Sumudzs* ~ *Sumogy* > *Somogy* névalak a fenti hangváltozások nyomán hasonlóképpen különült el a hangtanilag ellentétes irányban kiegyenlítődő latin névváltozattól: *Simigium*, *Simigiensis*, majd a később már inkább latinossá érzett korai *sumig* alak utóbb szintén a latin formákhoz sorolódtott: vö. 1218: *Sumigum* [ɔ: *Sumigium*] (ÁÚO. 1: 153); 1227: *Sumigiensis* (ÁÚO. 1: 242); stb.

A hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet (ómagyar kor). In: MNyt. 301–51.
 BENKŐ LORÁND 2003. Bars vár neve és egy kis hangtörténet. Magyar Nyelvjárások 41: 37–44.

- BENKŐ LORÁND 2009. A Szovárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből. Akadémiai Kiadó, Bp.
- DAI. = Constantinus Porphyrogenetus, De administrando imperio. Kiadása és fordítása: MORAVCSIK 1950.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. A Magyar Névvarchívum Kiadványai 16. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- KENESEI ISTVÁN 1995. Történeti nyelvtan: elmélet és gyakorlat. Magyar Nyelv 281–91.
- KIS TAMÁS 2005. A veláris *j* a magyarban. Magyar Nyelvjárások 43: 5–26.
- MORAVCSIK GYULA 1950. Bíborbanszületett Konstantín. A görög szöveget kiadta és fordította: MORAVCSIK GYULA. Közoktatásügyi Kiadóvállalat, Bp. (Hasonmás: Lucidus Kiadó, Bp., 2003.)
- PRT. = A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története 1–12/B. Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ – SÖRÖS PONGRÁC. [Stephaneum Nyomda Rt.] Bp., 1902–1916.
- SZŐKE MELINDA 2007. A magyar nyelvű szórványok beillesztésének eljárásai XI. századi okleveleinkben. Szakdolgozat. Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Intézet. Elektronikus publikáció: http://mnytud.arts.klte.hu/szakdolgozat/1555/szoke_m_1555.pdf.
- SZŐKE MELINDA 2010. A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti forrásértékéről. In: HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA szerk., Helynévtörténeti tanulmányok 5. Debrecen, 95–103.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF

Nosztalgia. E szavunkkal és művelődéstörténeti hátterével igen behatóan foglalkozott É. KISS SÁNDOR („Értsd is a szót!” Nyelvművelő írások. Tankönyvkiadó, Bp., 1988. 149–61), majd MAGYAR LÁSZLÓ ANDRÁS írt népszerű cikket e tárgyban (A repülőkenőcs.

Érdekességek az egészséges és beteg test, az orvoslás és a kuruzslás történetéből. Gondolat, Bp., 2007. 131–5). Az eredetileg (a XX. század elejéig) betegségnév *nostalgia* először egy bázeli orvos (É. KISS i. m. 150 szerint Harder János Jakab, ő inkább csak a bíráló bizottság elnöke volt; MAGYAR i. m. 131 szerint Johannes Hofer) művében fordult elő (1678), majd a XIX. századra meghonosodott a legfontosabb európai nyelvekben, legalábbis azok művelt rétegében. A *nostalgia* érdekessége, hogy eredeti és régebbi jelentése térbeli: 'honvágy', ma – más nyelvekben is – általános, időbeli 'vágyódás régebbi korok, eltűnt idők, esetleg dolgok után' értelme újabb. É. KISS a *nostalgia* szóra, mint a magyar szókincs tagjára, a legkorábbi adatot 1905-ből idézi (i. m. 157), ennél azonban mindenképpen van korábbi előfordulása is, például: „*nostalgia*, gg. honfájdalom, honvágy” (BABOS KÁLMÁN, Közhasznú magyarázó szótár... Heckenast Gusztáv, Pest, 1865. 221). A szó korai magyarországi használója volt Bellony Károly, aki még a szimulált kórként előszeretettel emlegetett honvágybetegségről írt disszertációt (Carolus Belloni, Dissertatio inauguralis medica de nostalgia. Typis landereris, Pestini, 1835; idézi MAGYAR 2007: 133).

KICSI SÁNDOR ANDRÁS

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Kosboros szilva. 1. A SzT. több címszóban is közli a következő szövegdarabot: „1621: chieresnie fa az koerteli fa, Dyo fa kóós boros (?) szilua, es bezterczy szilua fa legien beöcziwre ualo” (*becsiü, becs* l.). Apróbb különbségekkel az írásmódban ugyanez megvan a *diófa*, a *kosboros* szócikkeiben is. (Az eltérések: *chieresnie* ~ *Chieresnie*, *beöcziwre* ~ *beöcziwre*.) A *kóós boros* után a *kosboros* szócikkében nem szerepel a kérdőjel, hanem ez olvasható: „szk.-ban [= szókapcsolatban]; înstucüii; in Wortkonstruktion: ~ *szilva* szilva-fajta; un soi de prune; Art Pflaume”. A *kosboros* jelentéséről ebben a szócikkben sem tudhatni többet.

2. A SzT. *szilva* szócikkében ez áll: „Szk. *aprószemü* ~. 1838–1845: kozborszilva: »eleinérő, aprószemü szilva, néhelytt« románból »vett koldukuc B(első) és K(özép)szolnok« [MNYTK. 107].” Az itt szereplő *kosborszilva* bizonyára azonos a *kosboros szilva*-val.

A szilvára vonatkozó elnevezés eredete lehetne a kosbor virágának színe. Az ÚMTsz.-ban adatolva van *fekete kosbor* (*feketekosbor*), a növénytan más színekkel kapcsolatos elnevezésekről tud: *bíboros*, *foltos*, *hússzínű*, *sápadt*, *tarka* (JÁVORKA–CSAPODY 1955²: 45, 57, 102, 39, 79). A leggyakoribb faj az 'Orchis morio, agárkosbor', a fölsorolt és az egyéb fajok elkülönítése a tájnyelvhasználatból aligha lenne megoldható, vö. VÖRÖS 2008. *kosbor*, *kosmonynősző*. A régiségből is van a szóban forgó gyümölcsnek színnel kapcsolatos neve: *Sarga szilva*, *Vörös szilua* (Gl. *szilva*), s később is: *Kék szilva* vagy *Macskatökű* (ÚMTsz. *kékszilva*). Közvetve ugyancsak színre utaló elnevezés a *kökényszilva* számos szóalakváltozatban (ÚMTsz.), némelykor nem 'szilva', hanem 'kökény' jelentésben, vö. VÖRÖS 2008. *kökényszilva*. A szilvafajok és neveik nagy változatossága mutatkozik meg a néhány évszázadra visszatekintve. Az ún. besztercei szilvát ismertető történeti áttekintésben *Berény szil-*

va, édes kökényszilva; fejér, tarka, sárga, kék szilva, valamint kisgyümölcsű besztercei szilva is szerepel (RAPAICS 1940: 129, 131, 136). A változatos színű és árnyalatú gyümölcsnek a SzT.-ban előforduló neve aligha van kapcsolatban a kosbor növény virágszínével, hiszen ugyan a gyümölcs és a virág színe között lehetséges lenne az összehasonlítás, nem a szemantikai távolság, hanem a tárgyi a kevésbé áthidalható.

Van azonban a kosborféle növényeknek olyan jellegzetessége, amellyel kapcsolatba hozható a szilva termése. Az agárkosbornak (is) ikergumója van, egyik fokozatosan kiürül, a másikban a következő évre való tartalék tápanyag halmozódik. A kosbor szerelmi bájitalok és gyógyborok adalékanyaga volt, ezért a népi tudásban az ikergumó nemcsak ismert volt, hanem az agár(kutya) heréihez való alaki hasonlósága révén az elnevezés alapja is lehetett, l. VÖRÖS 2008. *agárfű, agárkosbor, agármony* 'Orchis morio', *kosmonynősző*; ugyanezen alapuló magyarázat: „Hellen neve *orchis* am. hímállat töke, mely nevét kétség kívül onnan vette, mert ezen növény legtöbb fajai golyós gyökerűek és sima meztelenek” (CZF. *kosbor*). A *agármony* 'közönséges párlófű; apró bojtortján' (Agrimonia eupatoria) a latin *agrimonia* szó értelmesítése *agár*-ra, vagyis népetimologikus alakulat.

A kosbor ikergumója más néven *heregumó*-ja nem egyedülálló megnevezés, a növénynevekben számos a *here* – RÁ CZ JÁNOS mintegy harmincat mutat be –, illetőleg a *mony*: *bikamony, ebmonyfű, lómonyú szilva* stb. (RÁ CZ 2000: 469, 471). – Az „apró szemű, nagyon édes vadszilvafajta” megnevezése lehet *macskatökű* (ÚMTsz.), és *macskatökű-szilva* az „apró szemű, nagyon lágy húsz szilvafajta, amely könnyen hasmenést okoz” (ÚMTsz.). Bizonyos „szilvafajta megjelölésére” a *kutyamonyú*, illetve a *kutyamonyú-szilva* (ÚMTsz.) használatos. Az ÚMTsz. idevágó címszavai még: *lómonya-szilva, lómony-szilva, lómonyú-szilva*.

3. A kosbor gyökere közti *tubera geminata* hasonlósága éppúgy megfelelehetett az apróbb méretű szilvagyümölcs megnevezéséhez, mint a *lómony* vagy a *macskatök. A *kosboros*-nak mondott szilva bizonyos mértékű eufémizmus is lehetett, ámbár ezt négy évszázad múltán aligha lehet megítélni, az azonban bizonyos, hogy apró, talán az ágon kettesével himbálódzó gyümölcs a *kóós boros szilva*, amely kifejezés jelentése mindezek után aligha kétséges: 'a kosbor gumóihoz hasonló (az ágon kettesével lógó) szilva'.

A hivatkozott irodalom

- JÁVORKA SÁNDOR – CSAPODY VERA 1955². Erdő mező virágai. Mezőgazdasági Könyvkiadó, Bp.
- RAPAICS RAYMUND 1940. A magyar gyümölcs. Királyi Magyar Természettudományi Társulat, Bp. (A besztercei szilva 123–38.)
- RÁ CZ JÁNOS 2000. *Here és orr* a botanikában. Magyar Nyelvőr 124: 469–85.
- VÖRÖS ÉVA 2008. A magyar gyógynövények neveinek történeti-etimológiai szótára. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének kiadványai 85. Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Intézet, Debrecen.

BÜKY LÁSZLÓ

SZEMLE

Hajdú Mihály, Családnevek enciklopédiája Leggyakoribb mai családneveink

A Magyar Nyelv Kézikönyvei XVII. Tinta Kiadó, Budapest, 2010. 551 lap

1. Az ezredfordulóig számtalan adóssága halmozódott fel a magyar névtudománynak, amelyek különösen akkor szembeötlőek, ha a velünk azonos kultúrkörhöz tartozó európai és tengerentúli eredményekkel szembesítjük a szakma hazai teljesítményét. A családnevek kutatása terén az átlagosnál is nagyobb a lemaradás, noha az utóbbi húsz évben több olyan munkáról is említést tehetünk, amelyek ezt a hiátust igyekeztek kitölteni. Utóbbiak között említhetjük KAZMÉR MIKLÓS 1993-ban megjelentetett történeti családnévszótárát, valamint HAJDÚ MIHÁLY „Általános és magyar névtan”-át. Az előbbi a biztosan magyar vagy a nagy valószínűséggel a nyelvünkben keletkezett családneveket tárgyalja a névszótárakra jellemző módszerekkel, az utóbbi egyebekben túl két terjedelmesebb fejezetben tárgyalja az idegen nyelvek és a magyar családneveinek kialakulásának, megváltoztatásának, különféle szempontok szerinti rendszerezésének főbb kérdésköreit.

A családnév-enciklopédia megjelenése – bátran állíthatjuk – egy újabb fordulópontot jelent a magyarországi személynévkutatásban. A kézikönyv egyszerre tekinthető összegezésnek és a névtan e területén tevékenykedő szakmai közönségnek szánt iránymutatásnak. Összegez, mert benne a szerző mások munkái mellett több évtizedes saját gyűjtő- és kutatómunkájának tapasztalatait is felhasználja. Irányt mutat, mert akarva-akaratlanul is jelzi, hogy melyek azok a területek, ahol további feladatok várnak a jövő nemzedékeire.

2. HAJDÚ MIHÁLY 2008-ban az előkészületek közepette a Névtani Értesítő hasábjain tette közzé terveit. A beszámoló ekkor még a „Mai családneveink lexikoná”-nak előmunká-

lataiba kívánt bepillantást engedni. Úgy tűnik, csupán a kézirat véglegesítésének fázisában vetődhetett fel a cím megváltoztatásának gondolata, noha a nyomdából kikerült munkának műfajilag alapvetően leginkább mégis a lexikonok között jelölhetjük ki a helyét. Ezt támasztja alá az enciklopédia elrendezése. A kézikönyv ugyanis nem tematikus, hanem alfabetikus rendben tárgyalja az egyes családnevekkel kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat. Ezen túlmenően „csupán” a nevek változatairól, azok gyakoriságáról, keletkezés módjáról, a bennük rejlő közzsajok jelentéséről, elterjedtségéről és térbeli tagozódásáról, valamint egyes típusok névváltoztatásban játszott szerepéről tudunk belőle tájékozódni. Az eredetileg tervbe vett cím megváltoztatására alighanem mégsem ok nélkül került sor. Az *enciklopédia* szó címbe emelésével a szerző, illetve a kiadó mindenképpen azt sugallja, hogy a műből tudományos igényű, ám a laikusok számára is könnyen feldolgozható és áttekinthető ismeretek szerezhetők. Az enciklopédikus jelleg leginkább az egyes szócikkek felépítésében, illetőleg a munka egyéb fejezetiből együttesen nyerhető információgazdagságban mutatkozik meg.

A munka legfőbb erényei közül talán nem ok nélkül emelhetjük ki, hogy a szerzőnek a tudomány-népszerűsítő jelleg megtartásával a szűkebb szakma által támasztott igényének is sikeresen megfelel. Utóvégre a szakember számára talán éppen az jelenti az egyik legnagyobb kihívást, miként lehet az ismereteket a szakmai követelményeknek eleget téve úgy papírra vetni, hogy a mondanivaló a szélesebb olvasóközönség számára is közérthető maradjon. Nyugodtan állíthatjuk, HAJDÚ MIHÁLY ebből a szempontból is jelesre vizsgázott, hiszen a könyvben tárgyalt nevekről mindvégig olvasmányosan tud szólni. Még az etimológiaiakkal kapcsolatos ismeretek is közérthetően vannak megfogalmazva, holott az ismeretek átadásának szempontjából talán éppen ez jelenti a legnagyobb kihívást. A szerző a nyelvtörténet és a névtan speciális szakszavait is csak módjával használja, főképpen akkor, ha azok végképp elkerülhetetlenek. Ilyenkor a laikus olvasók számára készült körülírások beiktatásával teszi azokat érthetővé.

A családnevek enciklopédiájában értelemszerűen nem találjuk meg napjaink minden vezetéknevét. A teljes korpusz földolgozásának részint természetes akadályként áll az útjában a terjedelem, amely jelentősen behatárolja a szerző ilyen irányú törekvéseit. Másrészt az adatbázis jellegéből fakadóan még az összes név bokrosítása is meglehetősen időigényes feladat elé állította volna az arra vállalkozókat, jóllehet manapság már ezt a munkát kereső-programokkal, speciálisan erre a célra készített szoftverekkel is megtámogathatjuk. Megjegyzendő, hogy a hatóságok által HAJDÚnak mágnesez adathordozón kiszolgáltatott korpusz struktúrája a lexikai típusok számbavételét is bizonyos korlátok közé szorítja. Ennek a rendelkezésére álló adatbázisból leginkább a többes tagolódású családnevek teljességre törekvő visszakeresése jelenti a fő akadályt. Olyasféle igényeket pedig, hogy HAJDÚ MIHÁLY a mai magyar családnevállomány morfológiai sajátosságait, morfoszemantikai, szemantikai stb. típusait bemutassa, semmiképpen sem támaszthat az olvasó, mert ez részint az adatbázis átstrukturálását, kódolását, továbbá speciális, a lekérdezést megkönnyítő segédprogramok felhasználását igényelte volna. Érthető tehát és feltétlenül helyeselhető az a döntés, hogy az enciklopédia „csupán” azokat a családneveket állítja a középpontba, amelyeket a mai politikai határokon belül ezren vagy annál többen viselnek.

Bizonyára első olvasásra meglepő, hogy a fentebb említett megkötés következtében az ötven és százezer közöttire becsülhető lexikai állományból mindössze 1 230 szócikk kaphatott helyet a kézikönyvben. Ha viszont annak is utánajárunk, hogy ezek a lexikai típusok hány névgazdát takarnak, akkor szembesülhetünk azzal az első pillantásra meglepőnek tűnő

ténnyel, hogy a magyarországi népesség közel kétharmadának családneve visszakereshető az enciklopédiából.

HAJDÚ MIHÁLY korpuszkezelésének másik fő szempontja szintúgy újdonsággal szolgál az olvasónak, hiszen KÁZMÉR MIKLÓS 1993-as családnévszótára kizárólag a „magyar, illetőleg a magyarból is származtatható” lexikai egységeket tárgyalja. Ezzel szemben HAJDÚ kézikönyve szakít a hungarocentrikusságnak ezzel a szűkebben értelmezett fogalmával, hiszen a magyar etimológiákon kívül olyan családneveket is beemel a munkába, amelyek más nyelvekben keletkezettek, vagyis a magyarországi névállomány jövevényrétegéhez tartoznak. Azonnal felvetődik a kérdés, miként sikerült meghúzni a vonalat a vezetéknevek idegen eredetű és jövevényrétege között. Ezzel a határmezsgyével azért nem szembesülhet az enciklopédia olvasója, mert a legutóbbi időkben nyelvünkbe bekerülő családnevek többségének alig néhány, jobb esetben tucatnyi névgazdája van Magyarországon. Az angolszász nyelvek valamelyikéből, a finn, a francia, a japán, a kínai, a vietnámi stb. nyelvterületről a közelmúltban átkerült lexikai típusoknak egy-egy ilyen címszava alá besorolható adatok száma többnyire még a százhoz sem közelít. Jobbára pedig csupán néhány személy és/vagy család viseli őket. Máskülönben arra is az előzőekhez hasonló magyarázattal szolgálhatunk, hogy névkincsünk jövevényrétegének miért csak a németből, a környező szláv nyelvek valamelyikéből, a románból, illetőleg a cigányból eredeztethető családneveit tárgyalja a szerző.

A kézikönyv az említetteken kívül egyéb rejtett információkkal is foglalkozik a figyelmes olvasónak. Tudniillik a jövevénynevek forrásnyelvenkénti felsorolása arra is rávilágít, hogy míg a kölcsönzéssel nyelvünkbe került közsavak közül mennyiségi szempontból az első helyre a szláv eredetréteg kerül – és csak azt követik a német átvételek –, addig a családnevek esetében a sorrend éppen fordított. HAJDÚ MIHÁLY erről ugyan nem tesz említést, de az enciklopédia bevezetőjének egyik bekezdéséből és függelékéből ezt mindenképpen kiolvashatjuk.

3. A családnevek enciklopédiája négy fő szerkezeti egységre tagolódik. Az első hasonlatos oldalán a családnevekkel kapcsolatos és az enciklopédia használatával összefüggő általános kérdésekkel találkozhatunk. Csak helyeselni lehet a szerzőnek és a szerkesztőnek azt a törekvését, hogy a másfél oldalnyi bevezetés után az ilyenkor szokásos használati útmutatón kívül helyet adtak egy olyan összegzésnek, amely lényegre törően szól mindarról, amit a munka forgatásához feltétlenül tudnunk kell a családnevekről. Mindezt a hazai és nemzetközi szakirodalomra támaszkodva teszi meg a szerző. Ugyanakkor elhagyja a szak tudományi munkákban megszokott forrásmegjelöléseket, amelyekkel máskülönben a szélesebb olvasóközönség számára nehezítené meg jelentősen a befogadást.

A „Bevezetés” egy rövid bekezdés erejéig a címválasztást indokolja. Ebben HAJDÚ így fogalmaz: az enciklopédia e „könyv címében azt jelenti, hogy az egyes családnevek bemutatásakor teljességre törekszünk. Igyekszünk mindent leírni az adott névről, ami a mai kor tudásszínvonalának megfelel és fölmutatható”. Jóllehet teljességre törekszik, a könyv élére helyezett mottóval mégis azt kívánja jelezni, hogy „a névmagyarázatok egy része mindig rejt bizonytalanságokat”.

A „Bevezetés”-nek a „Családnevekről” című alfejezete előljáróban hangsúlyozza, hogy a névtípus eredendően a keresztény kultúrában fogant, és csupán a IX–X. században indult el hódító útjára az észak-itáliai városállamokból. Más kultúrkörben európai mintára csak az új- és legújabb korban kezdett terjedni és egyre általánosabbá válni. A családnevek

magyarországi megjelenését a szerző a XIV. századra teszi, használatukat pedig a XV. századra lényegileg már általánosnak tekinti. Keletkezési körülményeiket hasonlatosnak tartja ahhoz, ahogy a névtípus más népek körében kialakulhatott. Ezt követően bő hét oldalon a különféle jelentéstípusok és a velük kapcsolatba hozható főbb motivációk bemutatására kerül sor. A rendszer prezentálása egyebekben túl a kézikönyv törzsét képező címnevek típusainak egységesítését is szolgálja, amely mintegy magyarázatul szolgál az enciklopédia névcikkeinek tipológiájához. Elsőként az apanévi és a helynévi eredetű, majd a népre, népcsoportra, társadalmi helyzetre, tisztségre, rangra, foglalkozásra, a valahová tartozásra, illetőleg a külső és belső tulajdonságra utaló családnevekről esik szó. Megjegyzendő, hogy a valahová tartozásra utaló neveket a szerző a foglalkozásnevekhez mondja hasonlatosnak annyi megszorítással, hogy azoknak egy része alapvetően belső, metaforikus tulajdonságot is takarhat. Ezt követően közel másfél oldalnyi összefoglalást találunk a családnév-változtatásokról.

A „Bevezetés” utolsó nyolc és fél oldala a könyv névcikkeinek felépítésében való eligazodáshoz ad támpontokat az olvasónak. A címnevek elveinek meghatározása kapcsán többek között előzetesként bepillantást nyerünk az ejtés- és írásképváltozatok gazdagságába. Négy, esetenként egymást is keresztező tényezőt említ a szerző a címnevek kiválasztásának szempontjai között, amelyek számára is sok fejtörést okoztak: ortográfia, ejtés, gyakoriság és hagyomány. Ezeknek az elveknek az ismertetése egyebekben túl azért is szükséges, mert a kézikönyv betűrendes névcikkei között nem találunk utaló címszavakat. Ezt pótlandó került az enciklopédia végére a „Névmutató” (537–51), amelyben nemcsak az ejtés- és írásképváltozatok egymáshoz rendelése történik meg, hanem példának okáért a gyakoribb névváltoztatások típusos eseteinek visszakereséséhez is segítséget kaphatunk.

A típusokról szólva elsőként arra irányítja rá a figyelmet a szerző, amit előljáróban a BENKŐTől vett mottóval is nyomatékosítani akart, hogy tudniillik a név keletkezésének motivációjával kapcsolatban gyakorta csak találgatásokba bocsátkozhatunk. Mivel az enciklopédiában családneveink jövevényrétege is helyet kapott, értelemszerűen az etimológiai kérdésekhez is magyarázatot fűz a szerző. A szakmabéliek számára mégsem ez, hanem az alfejezet utolsó bekezdésének számszerűsített adatai jelentik az újdonságot. HAJDÚ az itt elmondottakat természetesen csupán az 1 230 lexikai típusból leszűrt tanulságokra alapozza, ám saját kutatásaim alapján magam is megerősíthetem, hogy a szerző által felvázoltak nem módosulnának lényegesen, ha a tízmilliónál nagyobb korpusz egészét analizálnánk.

A családnév „Változatai” alcím alatt találjuk azokat a statisztikákat, amelyek a magyarországi családnévállomány gyakorisági mutatóiba engednek betekinteni. Ezek is azt bizonyítják, hogy már a lista élén is jelentős átrendeződés történik a sorrendekben, ha az ejtés- és írásképváltozatokat összevonva kezeljük. Ez különösen igaznak tűnik, ha a lista végén vizsgáljuk a lexikai típusok mennyiségi viszonyait.

Így utólag is üdvözölhetjük, hogy a szerző az ún. betűjeles megkülönböztetésű és az összetett családneveket elkülönítve tárgyalja, ugyanis ezek csak a bokrosítás révén kaphatnak helyet valamelyik vagy akár minkét névrészük címszava alatt. Valójában azonban ezek önálló lexikai egységeknek tekinthetők. A gyakorisági lista élén szereplő nevekhez képest ritkának számíthatnak, bár megfigyelésem szerint újfent terjedőben vannak. Más kérdés, hogy egyes, látszatra összetartozó nevek esetenként keletkezésmódjukat tekintve is rendkívül változatos csoportokat alkotnak. Elég, ha csak a *Kisszabó*, *Kis Szabó*, *K. Szabó*, *Kis Sz.* eseteivel példálózunk. Mindazonáltal itt szükséges jelezni, hogy a névcikkekben az egyéb válto-

zatok felsorolásakor a más változatokkal együtt kitétel jobbára csak azokkal a többes tagolódnású családnevekkel számol, amelyeknek első tagja egyezik a címnévvel. Erről a tényről leginkább a szócikkekben a „Kettős nevei” utáni felsorolások tanulmányozása alapján győződhetünk meg. Noha ez az eljárás mód elvileg is meg támogatható azzal az érveléssel, hogy leginkább így kerülhető el a kettős tagolódnású nevek kétszeri, a hármas tagolódnású nevek¹ háromszori szerepeltetése az enciklopédia névcikkeiben, azért ennek a megoldásnak is vannak hátulütői. Mindenekelőtt az, hogy ily módon jó néhány családnevünk látókörünkön kívül reked. Joggal vetődik fel a kérdés, hogy az enciklopédia elveit következetesen alkalmazva hova sorolódnak be például a *Z Szabó*-, *Z. Szabó*-, *Igariszabó*-, *Kisszabó*-, *Kunszabó*-, *Nagyszabó*-, *Szűrszabó*-, *Tarszabó*-, *Borsos-Szabó-Balzus*-, *Edelényi Szabó Per*-, *Cs. Szabó István*-féle esetek. Az itt felsoroltak mindegyikét a mai magyar családnévállomány 2007-es, illetve 2009-es adatbázisából gyűjtöttem. Mindez azért érdekes, mert a *Szabó* névrészt tartalmazó családnévhez köthető többes tagolódnású családneveknek számításaim szerint léptéknyivel több az olyan adata, amelyeknek utótagja tartalmazza a szóban forgó alkotóelemet. Előtagként a *Szabó* az eseteknek mintegy tizenöt százalékában fordul elő.

A családnév „Eredete” alcím alatt HAJDÚ MIHÁLY arra a közkeletű tényre irányítja a figyelmet, hogy végső soron a családnevek is közszavakra vezethetők vissza. Így fogalmaz: „A könyv készítése közben tehát megkíséreltem visszavezetni valamely nyelvnek a közszaváig valamennyi névnek az eredetét. [...] az olvasó megfordítva kapja a keresett név életútját, vagyis abból a közszóból indul ki az eredet magyarázata, amelyből föltehetően a családnév kialakult”. Az említetteken kívül azt is hangsúlyozza, hogy a közszo etimon rekonstruálása koránt sem ad mindig magyarázatot arra, hogy az adott családnév melyik nyelvben is keletkezhetett. Ez utóbbi állítás igazát a családnév „Típusa” alcím alatti nyelvi besorolások igazolják. A többféle eredeztetést megengedő nevek keletkezéstörténetének számbavétele HAJDÚ műhelyében úgy történik, hogy a közkeletűbb vélekedéssel kezdi, majd sorra veszi azokat a nézeteket, amelyek a névvé válás folyamatában ugyancsak valószínűsíthetőek. Névumként említhetjük, hogy a régebbi és újabb szláv, germán és újlatin forrásokon túl több névcikkben is visszaköszönnek a közelmúltban publikált *Onomasticon Turcicum* ótörök névfejtése.

A névcikkekben a nevek elterjedtségére vonatkozó rövid eligazítások a szakemberek számára is igazi csemegeként szolgálnak. A dolog természetéből fakadóan koránt sem várhatjuk el a szerzőtől, hogy minden részletre kiterjedően fölvezolja az enciklopédiában tárgyalt nevek téri tagozódását, hiszen nem álltak rendelkezésére azok a támpontok, amelyek pontos lokalizálást tettek volna lehetővé. HAJDÚ MIHÁLY nyelvföldrajzi fogódzói főként ezredfordulós telefonkönyvekből származnak, amelyeket az egész nyelvterületre kiterjedő gazdag történeti gyűjtéseinek tapasztalataival ötvöztött. A nevek térbeliségéről néha csak annyit tudhatunk meg, hogy „Magyarországon főként Zemplén megyében fordul elő”, máskor ennél közelebbi támpontokat is kapunk: a „Dunán túl Sopron környékén, Erdélyben Kolozsvárt gyakoribb”. Az ilyen és ehhez hasonló megállapításokat a készülőfélben lévő mai magyar családnévátlasz térképlapjaival szembesítve magam is „meglepetéssel” tapasztaltam, hogy mostanáig alig-alig sikerült olyan kartogramokat előállítani, amelyek HAJDÚ MI-

¹ A hármas tagolódnású nevekét saját példáimmal illusztrálva: *Borsos-Szabó-Balzus*, *Edelényi Szabó Per*, *Fazekas-Kovács-Szabó*, *Nemes Lovász Szabó*; *Cs. Szabó István*, *P. Molnár-Szabó* stb.

HÁLY nyelvföldrajzi megállapításait teljes egészében vagy akár csak részleteiben cáfolnák. Ez közvetetten a középmagyar kori és későbbi történeti, valamint szinkrón gyűjtések reprezentativitására és a belőlük levon(ha)t(ó) következtetések relevanciájára is rávilágít.

A névcikkek családnéveit érintő névváltoztatások alapvetően a XIX. és XX. századi magyarosítások körébe tartozó jelenségekről szólnak. Ezek a dolog természetéből adódóan szintén csak egy-két szeletét mutathatják be a jelenségkörnek. A részletekre is kiterjedő, adatszerű tájékoztatásnak napjaink személyiségi jogok védelmével kapcsolatos törvényi szabályozása állja útját. Erről a témakörrel egyébként az utóbbi időben fellendült kutatások ellenére is vajmi keveset lehet tudni. Mi sem jelzi ezt jobban, minthogy a névváltoztatásra vonatkozó információk gyakorta elmaradnak az enciklopédia névcikkeinek végéről.

A kézikönyvhöz mellékelt „Bibliográfia” gyakorlati okokból két részre bomlik. Az egyikben a családnévi és keresztnévi szótárak, lexikonok jegyzékét, a másikban a szerző által a névcikkeket tartalmilag megalapozó legfontosabb forrásokat találjuk. Teljességre itt sem lehetett törekedni, holott érződik, hogy HAJDÚ MIHÁLY léptéknyivel több munka felhasználásával adta ki kezéből a kéziratot.

Az 525. lapon található négyoldalas „Függelék”-ben az egyes eredetrétegek alá besorolt családnévek alfabetikus listáját találjuk, amelynek összeállításakor az ott helyet kapó lexikai típusok gyakoriságát is figyelembe vette a szerző. A fentebb már említett „Névmutató” és e közé iktatódott be az enciklopédia szócikkeiben szereplő 1 230 családnév változatainak összevonása után kialakított gyakorisági listája. Az ezekben felelhető adatok további búvárkodásokhoz szolgálhatnak hasznos adalékul a kutatók számára.

4. A szélesebb olvasóközönség számára a névcikkekben talán a név életútjának nyomon követése tartalmazza a legérdekesebb fejtegetéseket. A szakmabéliek viszont itt találják a legtöbb vitára okot adó, kiegészítésre szoruló megállapítást. A polémia jószerivel elkerülhetetlen, hiszen a szócikkek megszövegezésekor a leg gondosabb előkészítés mellett sem lehet minden olyan nyelvi-társadalmi-lélektani stb. tényezőt figyelembe venni, amelyek egy-egy név keletkezéstörténetének hátterében meghúzód(hat)nak. Közülük az alábbiakban csak néhány, véletlenszerűen kiragadott példát említek. A vitára okot adó észrevételeken túl a 4. F) pontban egy apróbb, könnyen kiküszöbölhető hiányosságra szeretném ráirányítani a figyelmet.

A) Elsőként a *Novák*-hoz fűzök némi kiegészítést, amely a mai magyar családnévállomány jövevényrétegében a leggyakoribbnak számít. A név közszavának forrásnyelvi jelentését a kézikönyv így adja meg: 'új lakos, új jobbágy, új ember valamely közegben'. A HAJDÚ által említetten kívül a névnek egy olyan jelentésárnyalata is kialakul(hat)ot, amely a 'falú végén lakó személyekre' utalt, hiszen az új telepések általában a település szélén kaptak telket. A szláv szakirodalom esetenként 'új lábbelit varró cipész' jelentést is tulajdonít a *Novák*-nak.

B) A *Kovács* névcikkében csak arról olvashatunk, hogy a közszó minden szláv nyelvben megvolt, ám a magyarba valószínűleg délszláv közvetítéssel került, kiszorítván az ősi *verő, *vasverő* szavunkat. Később a ragadványnévszerű elem, illetőleg a foglalkozásnév családnévvé vált. Azzal, hogy a *Kovács*-ot és a hozzá hasonló, több nyelvből is eredeztethető neveket egyértelműen magyarnak minősíti, a szerző KÁZMÉR MIKLÓS nyomdokain halad. Jóllehet KÁZMÉRHOZ hasonlóan ő is tudja – arról azonban mégsem ejt szót –, hogy a magyarországi *Kovács*-ok egy része a szláv ajkú népesség migrációja által is bekerülhetett a

magyar(országi) névállományba. Ez esetben nem a szlávból átvett *kovács* szavunk, hanem maga a szláv közszo tekinthető a névképzés kiindulási alapjának. Vagyis a mai magyar(országi) *Kovács*-ok egy része magyar, másik része minden valószínűség szerint szláv eredetű nevet visel. Az itt elmondottakból leszűrhető tanulság minden bizonnyal nem egy magyar képzésmódnak minősített családnevünkre kiterjeszhető, amelyeknek közszoí alapja jövevényként került nyelvünkbe. Máskülönben az ilyen családneveknél nemcsak az allogen népesség közvetítő szerepe, hanem a hazai kisebbségek névalkotó tevékenységének említésével is árnyalhatjuk a felvázolni kívánt hátteret.

C) Az enciklopédiában a *Koncsek* típusának meghatározásakor azt olvashatjuk, hogy lakóhelyre utaló vagy apanévi etimonnal van dolgunk. Az eredetre vonatkozó fejtegetésekben elsőként a *kōneč 'vég' + *-čik* ~ *-ček* morfémaegyüttes értelmezéshez kapunk szakszerű magyarázatot. HAJDÚ a második eshetőség említésével azt jelzi, hogy egyesek a német *Konrad* vagy a görög *Konstantin* törövidítéses továbbképzését vélik felfedezni a családnévben. A névcikkben elmondottakat csak annyival tartom szükségesnek kiegészíteni, hogy a történeti adatok tanúsága szerint a *-čik* képző inkább a szlovákra, annak funkcionális párja, a *-čuk* pedig alapvetően a ruszinra és az ukránra jellemző. A *-čák*-ról annyit érdemes megjegyezni, hogy a lengyelben (is) járatos. Ez utóbbi KNEIÉZSA ISTVÁN szerint a ruszinban szinte egyáltalán nem fordul elő. A XX. századra a szlovákban archaikussá vált ez a hajdan nagyon termékeny képző. Egyébiránt a *-čák* – szintúgy KNEIÉZSA állítása szerint – alapvetően csak apanévi diminutív képzőjeként adatható a történeti forrásokban. A *-čik*, *-ček* és a *-čuk* a keresztnemekhez és közszoavakhoz járulva egyaránt használatos volt. Eszerint az enciklopédia névfejtését még azzal is megtoldhatjuk, hogy a változatok között megadott *Koncsak*, *Koncsag*, *Kontsag*, *Koncsák* tövében minden valószínűség szerint valamelyik *Kon-* kezdetű apanévi rövidülését kereshetjük, hacsak esetenként nem a képző rovására történt tollhibával, illetőleg egyéb, ejtést tükröző hangváltozással van dolgunk. A többiben viszont a HAJDÚ által tárgyalt mindkét keletkezésmódot okkal feltételezhetjük.

D) Az, hogy az enciklopédiában nem lelhető fel minden ezernél gyakoribb családnév, legfőképpen a változatok gazdagságában keresendő; és csak kevésbé abban, hogy egyes lexikai típusok elkerülték volna a szerző figyelmét, jóllehet alább, ez utóbbira is fogok egy példát említeni. Egyes neveknek az ezernél gyakoribbak közül való kihagyása abból is fakadhat, hogy máig nincs kellően tisztázva, mely adatokat kell azonos lexikai egységek változatainak tekintenünk, illetőleg melyek azok, amelyek hang- és morfológiatörténeti okok miatt önálló lexikai egységekként kezelendők. A szerzőnek természetesen igazodni kellett a szótárírás honi hagyományaihoz csakúgy, mint az 1993-ban megjelent családnévszótárunk által alkalmazott gyakorlathoz. Ez utóbbi példának okáért részben eltért az olaszországi névtani felfogásától, ahol a különféle dialektális változatokat tulajdonképpen úgy kezelik, mint ha azok önálló névcikket igénylő szótári egységek lennének. Nyilvánvaló, hogy mondjuk a labiális-illabiális kettősségre visszavezethető neveknek azonos címszó alatt van a helyük, de az már koránt sem egyértelmű, hogy a szóhasadásokkal nagyban rokon *Ihász* ~ *Juhász*, *Iharos* ~ *Juharos* és a hozzájuk hasonló típusok miért nem kaphatnak külön-külön szócikket, noha egybevonásukkal magam is a magyar névszótárak gyakorlatát követem. Ugyancsak a változatok hovatarozásának megítéléséhez említhetjük fejtegetésre okot adó kiragadott példaként a *Bogner*-t, amelyet a szerző a *Bognár* névcikke alá sorolt be, jóllehet a német nevek dialektális változatainak ismeretében legalább annyi érv szól amellett, hogy azt a *Wagner* változatai között tartsuk nyilván.

E) Fentebb már jeleztem, hogy a kézikönyv lexikonjellege okán alapvetően a családnévszótárak műfajához áll legközelebb. Csupán néhány olyan szócikke akad, amely átöröni látszik az ebből fakadó szótározási kötöttségeket. A családnevek enciklopédiájában leginkább akkor beszélhetünk erről, amikor szemantikailag azonos töre visszavezethető különféle morfológiai típusokat tárgyal egyazon szócikkben a szerző. Erre említhetjük nem teljesen önkényesen kiragadott példaként a *Falusi*-t. Amint a névcikkből a változatok felsorolásakor kitűnik, a *falu* tőből alkotott nevek mindenféle előtag nélküli csoportjában alapvetően négy, morfológiailag „szétváló” alak összevonására kerül sor. Ezek a következők: *falusi*, *falvas*, *falvai* és *falvi*. Mivel tudomásom szerint a családnevek körében mind ez ideig csupán KÁZMÉR MIKLÓS tett kísérletet a *-falusi* morfológiai típusának nyelvföldrajzi és kronológiai vizsgálatára, ezért mindenképpen úttörő vállalkozásnak tekinthetők, ha a morfológiailag kapcsolatba hozható változatok valamiféle összetartozására is ráirányítjuk a figyelmet. Kérdés azonban, hogy egyéb támpontok híján mennyire függetleníthető a *falusi*, *falvas*, *falvai* és *falvi* a »falu« névrészt tartalmazó egyéb lexikai típusoktól, illetőleg beszélhetünk-e elvi síkon az enciklopédia névcikkei között is megtalálható *Pálfalvi*-hoz² és *Újfalusi*-hoz³ képest a fentiek valamiféle önállóságáról. Ugyanis joggal vetődik fel a kérdés, hogy a *falusi*, *falvas*, *falvai* és *falvi* egyes adatai mögött nem az *Újfalusi* > *Falusi*, *Pálfalvai* > *Falvai* stb. típusú rövidüléseket kell-e keresnünk. A választ természetesen csak alapos, minden részletre kiterjedő genealógiai vizsgálatokkal lehetne megadni, ám meglátásom szerint a későbbiekben a címszavasítás elveinek meghatározásakor az itt említett szempontok fölött sem célszerű automatikusan átsiklani.

F) A legkörültekintőbb előkészítés során is előfordulhat, hogy egyes családnevek valamilyen ok miatt nem kerülnek a szerző látókörébe, noha névviselőik száma – a 2007. január elsejei eszmei állapot szerint – az ezret is meghaladja. Ezek egyikeként említhetjük a *Piros*-t, amelynek még 2009-ben is 1 472 magyarországi névgazdája volt (*Piros* 1 472, *Piross* 4 – többes tagolódású családnevekben előtagjaként tizenötben, utótagjaként további ötben találkozhatunk vele). Magam a HAJDÚ által használt 2007-es adatbázisban más változatok nélkül is 1 479 *Piros*-t találtam. – A szerzőtől tudom, hogy az enciklopédia második kiadásában az egyéb, ilyenkor szükséges korrekciókon túl az időközben felmerülő hiányokat is igyekszik majd pótolni.

5. A negyedik pontban elmondottak mit sem vonnak le a kézikönyv értékéből, hiszen a névcikkeket tanulmányozva lépten-nyomon a HAJDÚra jellemző szakmai korrektségéről, körültekintéséről és alaposágról győződhetünk meg. Különösen akkor nem tekinthetjük az észrevételeket az enciklopédia valamiféle fogyatékoságának, ha a BENKŐ LORÁNDTÓL vett mottó szellemiségéből indulunk ki, amely alapvetően az összes névcikk etimológiai fejtegetéseit áthatja.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy HAJDÚ MIHÁLY ismét egy olyan alapművel gazdagította a névtani szakirodalmat, amely egyszerre képes közérthetően szólni a szakmához és a téma iránt érdeklődő nagyközönséghez. Mindez azért is hangsúlyozandó, mert a bevezető tanulmányban a szerző a célközönség behatárolásakor a rá jellemző szerénység-

² Az enciklopédia a 2007-es adatbázis alapján a névnek kilenc változatával számol: *Pálfalvi*, *Pálfalvy*, *Palfalvi*; *Pálfalvai*, *Pálfai*, *Pálfay*, *Palfai*; *Pálfalusi*, *Pálfalussy*. Ezek négy morfológiai változatot testesítenek meg: *Pálfai*, *Pálfalvi*, *Pálfalvai*, *Pálfalusi*.

³ Az enciklopédia a 2007-es adatbázis alapján a névnek tizenegy változatával számol: *Újfalusi*, *Újfalusy*, *Ujfalusi*, *Ujfalusy*, *Újfalussy*, *Ujfalussy*, *Ujfalusi*; *Újfalvi*, *Újfalvy*; *Ujfalvi*, *Uifalvi*. Ezek két morfológiai változatot testesítenek meg: *Újfalusi*, *Újfalvi*.

gel – mintegy mentegetőzésképpen – így fogalmaz: „Ez a könyv [...] nem a névkutatók (nyelvészek, történészek, néprajzosok és genealógusok) számára készült, hanem az érdeklődő, művelt nagyközönségnek”. A megjelenés óta eltelt idő rövideje ellenére is leszögezhetjük, hogy jóval többel van dolgunk: a mű fordulópontot jelent a magyar családnévkutatásban. A könyv fentebb sorolt erényeit végezetül még annyival toldhatjuk meg, hogy a „Családnevek enciklopédiája” akarva-akaratlan ráirányítja a figyelmet arra, mely területeken vannak még adósságai a hazai családnévkutatásnak és névföldrajznak.

VÖRÖS FERENC

**Farkas Tamás – Kozma István szerk.,
A családnév-változtatások történetei időben, térben, társadalomban**

Gondolat Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2009. 412 lap

1. Egyetértve KOZMA JUDIT e kötetben tett sommás megállapításával, az újabb magyar névváltoztatás és névmagyarosítás kutatásának az elindulását FORGÁCS KRISZTINA BENKŐ LORÁND tipológiáján alapuló (vö. BENKŐ LORÁND, *A családnév-változtatás kérdései. Magyarosan 1948: 40–5, 65–72; 1949: 1–6*) egyetemi szakdolgozatától, illetőleg bölcsészdoktori értekezésétől kell számítanunk (274). Hogy mennyire újszerű és tabutémának számított a zsidók névmagyarosítása, azt már az 1987 májusában Pécsen megrendezett Országos Tudományos Diákköri Konferencián elhangzott előadásának fogadtatása, a ma már érthetetlen dermedt csend is tanúsította. (Az eseményen zsűritagként, Fábrián Pál tanár úr társaságában, magam is részt vettem.) Nem gondolhattunk arra, hogy a Névtani Értesítő 12. számában megjelenő dolgozat korszakhatár lesz a magyar névváltoztatások, illetőleg névmagyarosítások irodalmában. A későbbiekben több tanulmány, majd 2002-ben olyan kiváló társadalomtörténeti mű született KARÁDY VIKTOR és KOZMA ISTVÁN tollából (*Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig. Osiris Kiadó, Bp.*), amely nemcsak tudománytörténeti jelentőségű, hanem kézikönyve is lett az e témával foglalkozó kutatóknak. A mű szociológiai elemzései megtermékenyítették a névtudományt is. A nyelvészek eddig is a legkompetensebbek voltak e témában, ahogy a szerzőpáros írja, és a recenzens, FARKAS TAMÁS idézi: „A névmagyarosítás tulajdonképpen »nominális asszimiláció«, amely a magyarországi allogén (hátterű) népességet – azaz a nem magyar ajkú vagy kulturális hátterű kisebbségeket a zsidósággal együtt – érinti” (MNy. 2003: 355).

Ugyancsak korszakhatárnak számít – és ez ma már nyilvánvaló – a 2007. november 22–24. között Budapesten megrendezett „Névváltoztatás – társadalom – történelem. Családnév-változtatások – több szempontú megközelítésben” című szakmai konferencia. Az itt bemutatott kötetben szereplő tanulmányok többsége e konferencia előadásai közül került ki. A jól áttekinthető könyv előszava után nagyobb fejezetekbe sorolva következnek a tanulmányok, majd a Melléletek, legvégül pedig a kötetben szereplő szerzők tudományos életútjának tömör összefoglalása áll. A szerkesztés FARKAS TAMÁS és KOZMA ISTVÁN szakszerű munkáját dicséri.

2. „A névváltoztatások általános kérdései” témakörét FARKAS TAMÁS nagy ívű tanulmánya vezeti be (Szempontok és irányok, feladatok és lehetőségek a családnév-változtatások vizsgálatában, 11–27). Terjedelmi okból természetesen sem erről, sem a többi tanulmányról részletesen nem szólhatok, csak azt jegyzem meg, hogy az általa felvetett feladatokat ez a konferencia-kötet jelentős mértékben teljesítette, amelyeket meg nem, azokat feladatként megjelölte. Más vonatkozásban ugyancsak alapvető kérdéseket tárgyal HAJDÚ MIHÁLY (A névváltozások és a névváltoztatások rendszere, 29–40), akinek tanulmányában kiemelendő a rituális és nem rituális névváltoztatás kategóriájának elkülönítése, alcsoportjaik meghatározása, amelyek révén a névtörténet, sőt a mai ragadványnévanyag is bevonulhat a vizsgálatokba, de még a helynevek, sőt az egyéb nevek (pl. patrocíniumok) is. KARÁDY VIKTOR tanulmányának (A névmagyarosítások társadalomtörténeti összefüggései, 41–55) középpontjába azért állítja a címben jelzett társadalomtörténetet, mert a KOZMA ISTVÁNNal közösen írt, korábban említett monográfiája megjelenése után a történészek érdeklődése kevésbé volt élénk, mint a nyelvészeké. Újabb szempontokat is felvet, amelyek közül kiemelném a névmagyarosítások kvantitatív vizsgálatát, valamint a „minél többféle asszimilációs jelenségek [...] a helyi, régiókénti és ösztársadalmi párhuzamos kutatását” (53), ami nyilvánvalóan történeti-néprajzi felkészültséget igényel. Ebben a nagyobb fejezetben olvasható az e témában eddig legtöbbet publikáló VÖRÖS FERENC hosszabb tanulmánya (Névváltoztatás és névhelyreállítás a kisebbségi magyar névhasználat tükrében: terminológiai javaslat egy névtani jelenség megnevezésére, 57–74), amelyben több e témához kapcsolódó fogalmat értelmez, illetőleg egészít ki: *névváltozás, névváltoztatás, hivatalos névviselés és névhasználat, névátírás, transzkripció, névmagyarosítás, névhelyreállítás*. Ez utóbbi nemcsak a magyar, hanem az idegen nevek is vonatkozik, aminek eredményeként „újból megteremtődik a névviselés és a névhasználat összhangja”.

3. Két dolgozatot olvashatunk a „Névmagyarosítás a történelmi-ideológiai erőtérben” című fejezetben. MAITZ PÉTER tanulmányának a címe is jelzi (Névmagyarosítás és névideológia a dualizmus kori Magyarországon, 77–93), hogy nem a felvett vagy módosított családnevekkel kíván foglalkozni, hanem azzal az ideológiával, illetőleg annak diszkurzív megjelenítésével, amely oda vezetett a vizsgált időszakban, hogy a nem magyar eredetű családneveket „idegen” nevek tette, viselőiknek tehát jól felfogott érdekük, sőt kötelességük lehetett a régi, nem magyar eredetű nevüktől megszabadulniuk, aminek természetesen egyetlen eszköze nevük megmagyarosítása volt, mivel a név identitásuk hordozója is. Ennek az ideológiának a legfőbb terjesztőit (Telkes Simont, Simonyi Zsigmondot, Lengyel Zoltánt és másokat), illetőleg írásait bírálja a szerző, aki ugyan nem menti fel őket téves nézeteik következményei alól, de azzal mindenképpen enyhíti radikalizmusukat, hogy a lélektanban ismert önigazolást, túlalkalmazkodást is meglássa bennük. JUHÁSZ DEZSŐ „Múltidézés és családnév-változtatás” című tanulmányában (95–101) a névtudományhoz vezeti vissza az olvasót: a XIX. századi nemzeti romantikának a családnevekben lecsapódó hatásáról ír, azaz azokról a nevekről, amelyeknek a kiválasztásában, illetőleg megalkotásában az úgynevezett magyaros, ősmagyar jelleg szerepet játszott. Ennek négy (lexikai, szemantikai, morfológiai, helyesírási) eszközét különíti el; részletesebben a lexikai-szemantikai eszközökkel alkotott nevekről szól, de kitér ezek archaizáló eszközeire is. A helyesírási archaizálást – elsősorban a helynév + -y-os írásmódot – a XX. században egyes esetekben, egyes népcsoportokban (pl. a zsidók körében) erősen korlátozták, sőt tiltották. Az -y-os névforma már az 1832. évi első

helyesírási szabályzatunk előtt vita tárgya volt (vö. DESSEWFFY: TudGyűjt. 2: 80), ugyanakkor már a nemzeti romantika hatására nemesi névnek számított. Ma már az adatok tüccatjaival tudjuk igazolni, hogy a XVIII. századi népesség-összeírásokban nemcsak a jobbágyok, hanem még a szolgálk nevén is ott láthatjuk az -y-t.

4. „A névmagyarosítások csoportrajzatos története” című fejezetet BINDORFFER GYÖRGYI tanulmánya nyitja (Etoním, családnév, keresztnév: névhasználat és névválasztás a magyarországi németeknél, 105–19). Bevezetőjében megjelöli vizsgálatának tárgyát, a csoportnév használatát, a név és az identitás viszonyát, majd a csoport (jelesül a svábság) névadási szokásait mutatja be. Itt értekezik a Magyarországra telepített németek szóbeli nevének (*sváb*) jelentésbővüléséről, amely mind a mai napig hordoz magán enyhén sértő jelleget. Családnévük és keresztnévük használatáról a kiválasztott kutatópontok tanúsága alapján árnyalt képet rajzol a szerző. FÖGLEIN GIZELLA dolgozatának (Névváltoztatás és agrárátalakulás a magyarországi németek kitelepítésének árnyékában [1945], 121–35) középpontjában azoknak a rendeleteknek a számbavétele, majd következményeinek a bemutatása áll, amelyek szeizmográfként mutatják a politika és névhasználat, illetőleg névváltoztatás súlyos egzisztenciális, mi több, tragikus következményeit (málenkij robot, az eredeti német név visszavételének retorziója, kitelepítés). FENYVES KATALIN tanulmányának (Hirschlből Szarvady és Ábrahám fia Jenő: a névválasztás mint akkulturációs stratégia, 137–52) bevezetéséből sok mindent megtudunk a zsidó névadásról, többek között azt is, hogy „II. József hivatalnokai csak kellő összeg kifizetése fejében írtak be rövid és jelentésében semleges német családnévet a zsidó alattvalók nyilvántartásaiba” (138), ami gyakoriságuk miatt szinte indukálta – más egyéb tényezők mellett – a XIX–XX. századi névváltoztatást. Forrásaira építve nemzedékenként vizsgálja a zsidó családnév-magyarosítást. Figyelemre méltó megállapításai közül kiemelendő, hogy a felvett nevek között megtalálható a névmagyarosításokra egyáltalán nem jellemző formáns nélküli helynévből alakult családnév (*Körös, Meszlény, Petény, Szemere*). A magyarosodási szándékot az utónevek (*István, Gyula, János* stb.) is jelzik. A XIX–XX. század fordulójának zsidó és keresztény névválasztását KOZMA ISTVÁN mutatja be (Közeledés, vagy az elkülönülés reprodukálása másként?, 153–71) nagy alaposággal, beszédes statisztikáival. A megváltoztatott nevek túlnyomó többsége a fenti két aggregátumban német név volt. Az új nevek között szól a viszonylag gyakrabban választott nevek-ről mind a zsidók, mind a keresztények körében. Jelentéstani tipológiáját ő is – akárcsak FORGÁCS KRISZTINA és mások – BENKŐ LORÁND alapvető tanulmánya szerint alakította ki. Újabb szempontokat felvető alfejezettel zárul ez a komplex, a szociológia és a nyelvtudomány szempontjait egyaránt figyelembe vevő tanulmány.

5. Vidékiek névmagyarosítását jelöli meg témájával NAGY IMRE GÁBOR, leszűkítve a leginkább kiszolgáltatatott közigazgatási tisztviselőkre (A közigazgatási tisztviselők névmagyarosítása Somogy és Baranya megyében: [1933–1938], 173–92). Forrása Keresztes-Fischer Ferenc 1933. július 22-én kelt miniszteri rendelete, valamint az ehhez szorosan kapcsolódó ugyanez évi bizalmas, eddig nyilvánosságra nem került körrendelete. Ezt követi egy újabb belügyminiszteri körrendelet. Ezekkel a rendeletekkel szemben – kiegészítve a két megye főispánjának, illetőleg alispánjának, valamint Pécs város polgármesterének rendeleteivel – a névmegőrzésért folytatott küzdelmet tárja elénk a szerző. Példáiból kitűnik, hogy a német és a szláv nevű tisztviselők többsége milyen kibúvókat keresett nevük megtartásáért. A hi-

vatalvezetők Somogy megyében, de másutt is túlbuzgóságuk vagy inkább tájékozatlanságuk miatt számos tősgyökeres magyar családnévet (*Fóris* < *Flórián* szn.; *Bagola* < *Bagola* hn.; *Berecz* < lat. *Briccius* szn.; *Átol* < *Átál-Csáford*, *Átalfalva*, *Átál-Oszkó* stb. hn., vö. Csánki-index 59, *Átál* csn. Zala m., vö. Csánki-családnév-index) minősítettek megváltoztatandónak. BENCE ÉRIKA a rejtőzködést, a rejtőzködés és az eredeti családnév kapcsolatát vizsgálja (Szentelekytől Aaron Blummig: frói nevek a vajdasági magyar irodalomban, 193–201). A vajdasági nagy írók többsége (*Szenteleky*, a „vajdasági Kazinczy”, *Havas Emil* < *Honig*, *Ambrus Balázs* < *Hermann Károly*, *Somfai János* < *Stromfeld*, *Sinkó Ervin* < *Spitzer Ferenc* és mások) családnév-változtatásuk révén magyar nevet viselt a megaláztatások alatt életük tragikus végéig, ugyanakkor általuk magas szintre jutott szépirói művészetük. Ők a vajdasági Radnóti, hogy magam is metaforával éljek.

6. A névmagyarosítások helyi történeteit tárgyaló fejezet élén FÜLÖP LÁSZLÓ tanulmánya áll (Névváltozások és névváltoztatások Kaposvár környékén a 19. században, 205–14), amelyben a különböző módon keletkezett névváltozatok bemutatására fordít nagyobb figyelmet. Példái – amelyek akár XVII–XVIII. századiak is lehetnének, tehát a történeti névdialektológia tartományába tartoznak (*Cziglédi* : *Czeplédi*, *Börtön* : *Börtöny*, *Kanizsa* : *Kanizsai* stb.) – igazolják, hogy ez a jelenség nem XX. századi, és szorosan talán nem is tartozik ide, akárcsak a diáknyelvből is bőven adatható névrövidítés (*Bajna* : *Bajnai*). Mindezek mellett szól a spontán névmagyarosodásról (pl. *Vendl* : *Vendel*), a névcserelődésről is. MIZSER LAJOS „A nyíregyházi tírjákók névváltoztatásai” című (215–21) dolgozatának bevezetőjéből megtudjuk a tírjákók (szlovákok) rövid történetét, Nyíregyházára településük idejét, családnévük nyelvi eredet szerinti megoszlását. 1815-ig attól függően jegyezték le nevüket, hogy milyen nyelvű volt az összeírás: magyar vagy tót. Ekkorra már jóformán „kialakultak a többségükben ma is használt nevek” (216). A névanyag vizsgálatának szempontjai: szlovákról magyarra való fordítás (*Csabajánszky* : *Csabai*), egyik szlovák nyelvjárásról a másikra való áttétel (*Tokár* : *Tregjár*), szlovákról németre (*Petrovics* : *Petermann*), sőt szlovákról latinra fordítás (*Janojech* : *Johannides*) is. Négyszeres fordítás eredményeként a *Darabos* családnév eddig nem ismert ’ragyás’ közszei jelentése is adatható. A továbbiakban a hangtani, illetőleg a helyesírási változatokat és a ritka kettős családnéveket tárgyalja, ez utóbbiak 1895 után eltűnnek. A hivatalos névváltoztatások típusainak a felvázolása után a felvett nevek jelentéstani vizsgálata következik. Ritka esetet mutat be SZILÁGYI-KÓSA ANIKÓ „Egy tömeges névváltoztatás története és tanulságai: Kislőd, 1868” című (223–33) tanulmányában. Arról tudósít, hogy a Kislődön 1868 előtt előforduló 91 családnév közül a névváltoztatás 82-t érintett, és ahogy dolgozatának végén megjegyzi, ez a falu plébánosa, Gulden (majd magyarosított nevén Forintos) István hazafiúi buzgalmmal magyarázható. Ugyancsak ritka jelenség, hogy az eredeti és a megváltoztatott nevek 1888-ig együttesen szolgálták az azonosítást. Ki kell emelnem találó műszavát, a *monogramhú* neveket, amely jelenséggel sokszor találkozunk névmagyarosítási irodalmunkban. Az elhagyott családnéveket a német nevek tipológiáját felhasználva csoportosítja. VARGA JÓZSEFNÉ HORVÁTH MÁRIA „Családnév-változtatások Győrben a reformkorban és a XIX. század második felében” (235–49) című írásában a római katolikus, az evangélikus és a zsidó anyakönyvekben szereplő személyekre és a nevükhöz kapcsolódó bejegyzésekre építi társadalmi rétegenkénti és a felekezetekre vonatkozó, tehát névszociológiai szempontú dolgozatát. Statisztikája is mutatja, hogy a legtöbb névmagyarosítás az izraelita iparos és kereskedői

rétegben történt. Mindezek után a leggyakrabban elhagyott neveket adatolja felekezeti és nyelvi hovatartozás szerint. Mind az evangélikusok, mind a zsidók neve német volt, de ez utóbbiaké a zsidó közösségek tipikus nevei (*Kohn, Stern, Schwarz*) voltak. A névelhagyás indítékainak az elemzése után tér át a felvett nevek tipologizálására. Nagy érdeklődéssel olvastam MIKESY GÁBOR újszerű témájú tanulmányát (A névváltoztatások földrajzi eloszlása 1895-ben: kísérlet a térinformatika alkalmazására a névmagyarosítások kutatásában, 251–60). Kísérletét kérdésfeltevésekkel indítja, majd megindokolja a kiválasztott éveket (1890, 1895), amelyeknek adatait térképlapokra vetítette. A levont tanulságok igen figyelemre méltóak, más módszerrel le sem írhatók, több térképlap egymásra helyezésével pedig finom összefüggések mutathatók ki (259). Sajnálatos, hogy térképlapjai – föltehetően anyagi okok miatt – nem színesek. Kívánatosnak látom, hogy az egyes megyéket lássa el sorszámmal, majd oldja fel őket, jelentős részüket – különösen az elcsatolt területeken – a megyehatárok meghúzásával nehéz azonosítani.

BERECZ ÁGOSTONNAK a nagy irodalmi apparátussal készült tanulmányából (A család-név románsága a dualizmus kori erdélyi, illetve magyarországi román nemzeti elit összefüggésében, 263–72) megtudjuk, miért olyan kevesen magyarosították román családnevüket, továbbá hogy milyen társadalmi, ideológiai, felekezeti okok játszottak ebben szerepet. A személynevekre vonatkozó első román törvény csak 1895-ben született, de nem akadályozta a névváltoztatást, sőt vidéken nem is nagyon vették figyelembe, következésképpen ott gyakori is volt (vö. DE VINCENZ: *Orbis* 11: 45–6). A „dualizmus korabeli elit szemében sem a magyar eredetű, sem a magyaros hangjelölésű családnev nem csorbította viselőjének románságát” (267). Mindezek után bemutatja a szerző a román családnevek átírását a magyar írásbeliségben, majd a romániai nevek helyesírását a románok körében, amit ideológiai szintre emeltek: „a családnev románságának kulcsa a román hangjelölés” lett (269). KOZMA JUDIT előadásának (Osztrák és magyar zsidók névváltoztatása a hosszú 19. században, 273–83) bevezetőjében részben az újabb magyar kutatásokat, részben a zsidók névváltoztatásának jogtörténeti hátterét foglalja össze. Itt ír a névváltoztatás külső és belső motivációiról, beleértve az ún. „zsidós” nevektől való megszabadulást is (274–8). Mindezek után a felvett nevek motivációinak köreit tárja fel a monogramhű nevektől (*Adler > Aczél*) a tükörfordításon (*Blum > Virág*), illetőleg a ritka antonimikus neveken (*Engel > Ördög*)¹ át az új vallásukra utaló (*Christ*) nevekig. Megjegyzem, a kikeresztelkedett zsidókat nem *konvertiták*-nak, hanem *neofiták*-nak nevezzük. Az előbbi jelentése: ’katolikus vallásra visszatért <protestáns>’, az utóbbié ’zsidó vallásról valamelyik keresztény vallásra tért’, azaz neophita (<ex Iudaismo>). BÁNYAI VIKTÓRIA „A névhéberesítés társadalomtörténeti és nyelvi vonatkozásai”-ról ír (285–93), többünk számára meglehetősen ismeretlen témából. A névhéberesítés előzményének tekinthető a Jeruzsálemben 1890-ben megalakult Héber Nyelvi Tanács, majd 1953-ban a Héber Nyelvi Akadémia, amely tevékenységét nemcsak a héber nyelv művelésre, hanem majd a héber nevek kiválasztására, illetőleg a névhéberesítésre is ajánlásokat tesz, sőt elvárja Izrael állam nem héber nevet viselő állampolgáraitól héber név felvételét. A felveendő, illetőleg a felvett héber nevek kialakításának jellegzetes módozatait bemutató négy fejezetben négy módszert vázol fel a szerző, amelyeknek csaknem mindegyike a magyar mesterséges családnevanyagból ismert; példaanyaga persze ismeretlen, következésképpen

¹ A veszprémi róm. kat. egyházmegye *Ördögh* családnevű plébánosa kispap korában *Angyal*-ra változtatta nevét, mondván, eredeti nevével nem szolgálhatja a jó Istent. (Szóbeli közlés.)

az olvasó számára érdekes és tanulságos. Számunkra ugyancsak ismeretlen területre kalauzol bennünket FÁBIÁN ZSUZSANNA is „A vezetéknev-változtatás néhány olasz vonatkozásáról” című (295–310) előadása. Bevezetőjében két fontos megállapítást tesz az olasz vezetéknevekről: nagy részük erősen helyre utaló, tehát a nevek jelzik, viselőik melyik tájnyelv területéről valók, illetőleg „az olaszoknál kisebb arányú [...] a vezetéknev-változtatás gyakorlata”. A továbbiakban elkülöníti a hivatalos vezetéknev-változtatást a művészi célúaktól, majd az előbbiekről részletesebben szól (298–304). Leggyakrabban azokat a neveket változtatják meg, amelyeknek transzparens a negatív jelentéstartalma (*Ciuccio* ’cumi, cucli’, *Lamorte* ’a halál’ stb.). Majd példákkal szemlélteti, milyen új neveket választottak a kérvényezők (*Zoccola* > *De Gennaro*, *Dolza*, *Gentile*, *Zuccoli* stb.), ezáltal gazdagodott is a vezetéknev-állomány.

7. „A névváltoztatások képe az irodalomban” fejezetcím alatt két tanulmány olvasható. T. SOMOGYI MAGDA „Családnév-változtatás az irodalomban” címmel (313–29) először azokról az írókról szól, akik valamilyen okból egyénileg vagy családirag változtattak nevet, illetőleg akik apjuktól, nagyapjuktól örökölték azt. Ugyancsak még a bevezetőben veszi számba azokat a szerzőket (Jókai, Csokonai, Szigligeti, Molnár Ferenc, Heltai Jenő, Babits, Cseres Tibor), akiknek egy-egy művében bemutatja a névváltoztatás eseteit, illetőleg motívációit. A motívációkat a művekben ellenőrizni lehet, következésképpen nincsen közöttük ismeretlen, felderítetlen. Az eseteleírások után a névváltoztatások főbb típusait különíti el (a névváltoztatások okai, az új nevek funkciói, kiválasztásuk módjai, a névválasztás célja stb.). Befejezésként nemcsak kijelöli e téma helyét a családnév-változtatások kutatásában, de új szempontok bevonását is felvillantja. VÁCZINÉ TAKÁCS JUDIT dolgozatának (Családnév-változtatás mint az írói névadás eszköze Vámos Miklós „Apák könyve” című regényében, 331–41) újdonsága, hogy magát az író is megszólaltatja a szereplők névváltozásainak okairól. Aligha van ezen a regényen kívül még egy olyan mű irodalmunkban, amely annyira a kezére játszana a családnév-változtatás kutatójának, mint Vámos Miklósé.

8. Befejezésül megjegyzem, az angol nyelvű összefoglalók (BÖLCSKEI ANDREA munkája) lehetővé teszik a kötet nemzetközi megismerését, ugyanis FORGÁCS KRISZTINA említett tanulmányára is az *Onoma* német nyelvű bibliográfiája (vö. GERSTNER–ÖRDÖG: *Onoma* 31: 338) révén figyelt fel a külföld.

ÖRDÖG FERENC

**Kontra Miklós – Bakró-Nagy Marianne szerk.,
A nyelvészetről – egyes szám első személyben II.**

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Szeged, 2009. 224 lap

Mire jó a visszaemlékezés? Kérdezhetjük ezt akár a „Mire jó a nyelvtudomány?” kérdés mintájára, mely kérdés először Fodor István könyvének címe volt, majd sok egyetemi órán a nyelvtudományba való bevezető órák alapkérdésévé vált, minthogy innen kiindulva jól szét lehetett tekinteni minden olyan területre, ahol a nyelvészetnek kutatni valója, akár

alapkutatásokat, akár társadalmat érintő feladata volt. Nem véletlenül jutott eszembe a könyvcím, hanem azért, mert az ismertetendő könyv erre a kérdésre is ad válaszokat, részben az inspiráló kérdések következtében, részben meg azért is, mert a szerzők – saját pályájuk elemeinek felidézése közben – mintha ilyen kérdésre is válaszokat keresnének, megkeresnék saját válaszaikat arra, hogy mi mindenre jó a nyelvtudomány.

1. A könyv esszégyűjtemény, visszaemlékezéseknek és nyelvtudományról megfogalmazódó nézeteknek gyűjteménye, valamint – a címbeli egyes szám első személynek megfelelően – a mindehhez hozzákapcsolódó érzések, viszonyulások, attitűdök sajátos tükre. Folytatásként, hiszen ez a második kötet. Az első 1991-ben jelent meg, a szerkesztők (egyszersmind kérdésfeltevők) és maguk a kérdések azonosak az első és a második kötetben. Csak a válaszolók köre lett más, ezúttal a következő nyelvészek adták közre emlékeiket és gondolataikat: Balogh Lajos, Bánréti Zoltán, Békési Imre, Csúcs Sándor, Décsy Gyula, Fodor István Kara György, Kassai Ilona, Keresztes László, Keszler Borbála, Kiss Jenő, Kiss Sándor, Klaudy Kinga, Kocsány Piroska, Mátai Mária, Nyomárkay István, Péntek János, Sebestyén Árpád, Szende Tamás, Szépe György, Varga László. Mint látható, a majd húsz év eltelte után ugyanannak a korosztálynak további képviselőit kérték fel válaszadásra, az 1946-ban vagy előtte született nyelvészeket (az első kötetben az 1945 előtt születetteket).

A szerkesztői előszó szerint az ezúttal felkérteknek mintegy kétharmada írt végül is a kötetbe. Az első kötetről több recenzió született, folyóiratunkban Kiss Jenő ismertette (MNY. 1992: 104–8), ott is elolvasható és a fenti soroláshoz kapcsolható az első kötet válaszadóinak névsora. Valójában a két kötetet együtt érdemes forgatni, és elemezni is, azonban itt csak a második kötetéről lesz szó. És nem is elemzésről, inkább némiképp szubjektív bemutatásról, ez jobban is illik talán a (kötetet létrehozó szándéktól nem idegenül) sok szubjektivitást, olykor vallomást tartalmazó könyvhöz. Nem mérlegelem viszont, szubjektíven sem, hogy kiknek az írása került be vagy nem került be a kötetbe. A szerkesztők joga, hogy azt a nemzedéket és azt a csoportot kérdezzék meg, amelyikre kíváncsiak, és a megkérdézettek, hogy részt vesznek-e ebben. Mindenképp szerencsésnek gondolom, hogy a nyilatkozók köre nem túlzottan heterogén, kort, korszakot tekintve semmiképp sem az. A szűkebb szakterület tekintetében elég széles ugyan a skála – ebben a nyelvészeti folyóiratban nem hiszem, hogy be kellene mutatni, ki melyik szakterületnek gazdája, vagy mely területeken jeleskedett –, mégis van közös alap arra, hogy egy majdani tudománytörténeti feldolgozás viszonylagos egységben is láttassa azt, ami itt a múltból emlékező, jelenről elmélkedő írásokból kiolvasható.

A kérdésekre visszatérve: mire valók az ilyen visszaemlékezések? Miért lehet fontos a saját tudományágról és a saját tudományos élettörténetéről való gondolatok összegyűjtése, közreadása? Különösképpen, hogy jelenig érnek, a jelent is boncolják.

Egyrészt beleláthatunk abba, kitekintve saját szűkebb területeinkről, hogy mi minden van – és mi minden volt, meg mi minden lehetne – a nyelvtudományban. (Nem lenne annyi téves elképzelés a nyelvészetről és nyelvészekről a társadalomban sem, ha például ebbe a könyvbe beleolvasnának azok is, akik a nyelvészeket a helyesírási szabályok megtervezőivel azonosítják, esetleg írás- és beszédkorlátozóknak tartják. De ez a széles olvasókör nem csupán azért nem képzelhető el, mert a kötet összesen 500 példányban jelent meg.)

Másrészt a visszaemlékező, életpályákat máig erően bemutató írások nyomán egy generáció önképe bontakozik ki. Néhány idősebb megszólított írása révén valamelyest beleraj-

zolódik ebbe a képbe az előző generáció önképe is, előzményként, és rávetülve a róluk és kortársaikról az utódok által megrajzolt képre. Lényegében a XX. század az, főként annak második fele, melyre ráláthatunk most így, és benne a nyelvtudomány művelőinek és oktatóinak jól körülhatárolható tevékenységére. A korról, ha nem is eleget, de sokat tudunk, tudjuk, hogy a történelmi események, s általában a politikai, tudománypolitikai, ideológiai mozgó háttér mennyire befolyásolta a kutatási lehetőségeket és irányokat, ebből következően a tudományos élettér egykori viszonyai és keretei megnehezíthették a mostani visszatekintéseket is.

Legyen a történészek, tudománytörténészek dolga és gondja, hogy a saját elbeszélések, az életutak saját elmondásai alapján hogyan választanak hiteles történelmi nézőpontot a valóság megtalálására, és hogy mire jutnak azzal a nagy kérdéssel, hogy ilyen nézőpont egyáltalán választható-e, megtalálható-e (vö. GYÁNI GÁBOR, *Történetírói nézőpont és narratív igazság*. Magyar Tudomány 2003: 16–25). Nem feltétlenül kell most az ilyen dilemmákkal szembenéznünk, a megismerés ezúttal számunkra lehet más, mint filozófiai fogalom, lehet mindennapos emberi tevékenység.

Bizonyosra vehetjük, hogy a kötet – nyilvánvalóan főleg nyelvész és társadalomkutató – olvasói sok figyelemre méltót találnak ebben a könyvben, emlékező és emlékeket elemző, a megtett utak jellemzésére törekvő, és még további utakat kereső írásaiban. Az sem mellékes, hogy több mint jóleső dolog kollégákról (tanárokról, tanítványokról) elolvasni, megtudhatni azt, amit eddig nem. Például, hogy mit szeretne még megírni, kutatni, befejezni. Sokszínű a kép.

Ha viszont a nyelvész életutak kezdeteire nézünk, hasonlóságokat találunk. Az eltérő indulások és indítatások ellenére, és a véletlenek szerepének fölelegetése mellett az a (megszívlelendő) közös vonás, hogy milyen fontos jelentősége van egy-egy odafigyelő, irányt adó tanári szónak. Sokan kiemelték, jó emlékezetükben megőrizték azt a gimnáziumi tanárt, tanári pozíciójű vagy akár csak tanári habitusú nyelvészt, akitől találóan megválasztott, egyénre szabott feladatot, témát kaptak, vagy akár csak valamilyen iránymutatást. A „diák” érdeme az is, hogy ezen a jó nyomon elindult és gyakran messzire jutott, meg az is, hogy erre emlékszik, erről méltatással megemlékezik. Több írásból is kiolvasható, hogy akár az általános érdeklődés felkeltésében, akár a nyelv dolgai iránti érdeklődés kialakításában a középiskolának, egy-egy középiskolai tanárnak nagy szerepe volt. Rossz rímet adnak erre ugyanezeknek az írásoknak a mai közoktatás gyengeségeire utaló megjegyzései.

A visszaemlékezésekben nagy szerepet kapnak a nyelvészet színhelyei, iskolák és „iskolák”. Például és gyakoriságban talán elsőként a Nyelvtudományi Intézet, főként a Szalay utcában (külön-külön az V. emeleti részekben, a félemeleten, illetve a II. emeleten is), az Intézet vezetése, működése, közös munkálatai és közösségei, munkaértekezletei és vitakörei; majd a későbbi Szentháromság téri épület (s benne például a „legendás 13-as szoba”). Megjelenik többször és több színtérrel az ELTE Bölcsészkar, benne a – magyar meg más irányú – nyelvészeti műhelyek, a nyelvészkönyvtárral, s e helyszíneken ott vannak az iskolateremtő nyelvészprofesszorok. És meglátunk ott másokat is, például a fiatal, nagy tudású Kubínyi Lászlót kiváló tanári kapcsolatban a vele csaknem egykorú hallgatókkal (10), aztán Szabó Dénest, majd „csontvárys valószerűtlenségében misztikusan átsuhan a színen strukturalizmusával” Antal László (184), – és természetesen legtöbbször a visszaemlékező saját magát látja az egyetem vagy intézet kínálta vonzások és választások közepette. Hasonlóképpen megelevenedik a Debreceni Egyetem – a Csűry-iskola és nemzedékei –, és Pécs, meg Sze-

ged, valamint Pozsony, azután Kolozsvár – az erdélyi mesterek, az erdélyi magyar nyelvészek pályája és a pályák törései –, a Zágrábi Egyetem és kapcsolatai, Göttinga, és több német meg finn felsőoktatási és tudományos színtér, valamint az emigráció különféle színhelyei és lehetőségei.

Felsorolni sem tudom a színterek teljességét, és részleteznem sem érdemes – mert olvasni érdemes a leírásokat. Mint ahogyan az emlegetett nyelvész egyéniségeket sem sorolhatom fel. Úgy látom, azt hiszem, nem változtatják meg a kötet nyelvészeket bemutató leírásai azoknak a körét, akikről úgy tudjuk, a korszak kiemelkedő vagy valamilyen téren jelentős egyéniségei voltak. Ha meg a történeti kutatásokban újabban preferált együttes élmények, élményközösségek megismerésének lehetőségeire gondolunk, igazán van erre is mód e könyv alapján.

Van gondosan összeállított névmutatója a kötetnek, mintegy 16 hasáb, a nevek melletti lapszámok száma a súlyozást is megelőlegezi. Ehhez a kötethez tartozik már tárgymutató is, előnyös kiegészítés az előzőhöz képest; alapos munka ez is, talán túlzottan is az olykor, némelyik tárgyszóhoz bent a szövegben csak pár szó vagy sor tartozik.

Az egyes szakmai vitákra is alkalmat adó munkaközösségek bemutatása mellett és egyes személyek rövidebb-hosszabb említésén kívül megszületik egy-egy nyelvész egyéniségnek a gondos megrajzolása is, jobbára olyanoké, akikre az írás szerzője különösképpen is emlékezik, vagy akit valamilyen vonatkozásban példaképnek is tekint. A bemutatások között akad igen ihletett is, számomra így emlékezetes maradt a szinte filmszerűen látható Szépe-portré (Bánréti Zoltán tollából), más megnyilatkozásokban meg Deme László jelenik meg igen életszerűen és szintén sokoldalúan. Tovább szemelgetve a bemutatások és típusaik között: találunk elemző, s így kritikát is, elismerést is megfogalmazó, egyúttal tiszteletet kifejező leírást (Hajdú Péterről és Lakó Györgyről ír így Csúcs Sándor), s van, aki humoros-ironikus hangvétellel él s veszi el vele valamennyire a dolgok életét (Szende Tamás).

Kár, hogy olyan emlékező írás is van, mely kéretlenül-váratlanul a pályatárs képét sötétre festi, kéretlenül, mert a szerző ezt a rá tett hatás híján csak a felemlegetés kedvéért teszi. (A választ váró kérdések a szerzők pályájára hatást tevő egyéneket és motívumokat firtatták, és ezt egyébként a válaszolók nagy többsége pozitív hatásként értelmezte, azokat kereste.) Rossz ízt hagy egy-egy vádszerű állítás, különösen így, hogy ellenük már nem tud védekezni az érintett.

Fontossá vált számomra, hogy voltak, akik a nagy, azaz hatással bíró egyéniségekre emlékezve a tanárokon, a közvetlenül vagy írásaikon keresztül ható mestereken és a kollégákon túl – a tanítványokat is kiemelték (Keszler Borbála, Klauzy Kinga, Máta Mária és mások is). Itt hadd idézzek is, igazán tiszteletet érdemlő szavakat (Kocsány Piroska, 141): „Hogy igazából mi a tudomány, azt Kertész Andrástól tanultam meg. Boldog vagyok, hogy voltak ilyen tanítványaim.”

A tudományban a mikrotörténeti kutatások elterjedéséhez és eredményeihez lenne érdemes kapcsolni azokat a visszaemlékezéseket, illetve majdani feldolgozásukat, amelyeket a kötet tartalmaz. Ez a kutatási terület és módszer hozta előtérbe az utóbbi években, évtizedekben az életrajzok, életutak, egyéni sorsok és kis közösségek, élményközösségek megfigyelésének, feldolgozásának igényét, és az eredmények – a sokasodó kérdőjelek ellenére is – érvként szólnak amellett, hogy a mikrotörténeti megközelítésmódnak is helye és többféle előnye van. És úgy látszik, hogy ilyen feldolgozásra különösképpen alkalmas a szakterületek és a tudományok története, sőt a tudománytörténetek sajátos problematikája a módszer

csiszolásához is hozzásegíthet a módszer kutatói szerint. Párhuzamban az „oral history”, az elbeszéli történelem sokféle területről folyamatosan gyűlő, jobbra még feldolgozásra váró hatalmas anyagával, visszaemlékező, elbeszélő, spontán hangzó vagy interjúszövegeivel. Akár egészen konkrétan is kapcsolódunk mindehhez, nem is csak az egyes szám első személyben írt írások megkérésével és begyűjtésével, hanem ennek – az oral history archívumba is beillő – előzményével, a hazai nyelvész körökben közismertnek mondható Bolla-gyűjteménnyel. Bolla Kálmán 1975-től videofelvételeket készített nyelvész kortársakkal saját életútjukról, ez alapjává vált a „Hetvenes Évek Magyar Nyelvészei”, illetve a „Magyar Nyelvész Pályaképek és Önvallomások” című kiadványsorozatnak, melyet szintén Bolla indított el 1994-ben. Tematikusan érintkezik ez a gyűjtemény az itt ismertetett kötettel, összehasonlításokra is alapot ad gazdag anyagával, a szubjektivitásnak is nagy teret engedő viszonylagos parttalanságával. A Bakró-Nagy–Kontra szerkesztette (mindkét) kötetben a feltett kérdések inkább mederbe szorítják a múltat s jelent bemutatni szándékozók gondolatait, bizonyára ez is volt a céljuk a kérdésekkel a szerkesztőknek. Egyébként a szerkesztői előszó említi is a Bolla Kálmán szerkesztette újabb kiadványt (így: Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások I–II. 2005–2006), mint ahogyan az első kötetben is megnevezte a közvetlen mintát adó, amerikai nyelvészek önbeszámolóit tartalmazó könyvet.

Másfelé is találunk párhuzamokat, éppen erre a korra nézve is, mert gondolhatunk az alkalmi megemlékezések, a nekrológok, születésnapjait s más méltatások gyűjteményeinek tudománytörténeti hasznára is – a magunk hasznára, épülése mellett –, amikor olvassuk a szintén XX. századi magyar nyelvészekről képet adó emlékezéseket, például Benkő Loránd könyvét (Magyar nyelvtudósok a XX. Században – Méltatások, emlékezések. Argumentum, 2010), vagy a korábban megjelent, de hasonló időket pásztázó könyvet, Lőrincze Lajosét (Megnő az ember szíve. Barátok – emlékek – találkozások. Veszprém, Új Horizont Alapítvány, 1993). – Valószínűleg egykor erre a „haszonra” figyelt fel az E/1. II. kötet egyik szerzője, Kiss Jenő, aki visszaemlékezve ifjú korára elmondja itt, hogy milyen érdeklődéssel követte a Nyelvtudományi Társaság előadásain az ott elhangzó köszöntéseket is (és tudjuk, hogy máig odatartozik a köszöntötteknek az életútra reflektáló válaszába is).

2. A szerkesztők első kérdése így szólt: „Mitől nyelvész a nyelvész? Vannak-e olyan egyéniségjegyek, amelyek a nyelvészt jellemzik?”; az utolsó, a hatodik pedig: „Véleménye szerint milyen irányzatok hatottak, hatnak a magyar nyelvészetre?”

A kötet kapcsán eddig elsősorban a „visszaemlékezésekről” beszéltem, ezzel a szóval foglaltam össze a szerkesztők négy kérdésére (a másodiktól az ötödikig), azaz a nyelvesszé válás és a nyelvész lét útjainak tudakolására adott válaszokat. Ezek a visszaemlékező válaszrészek jóval bővebbek általában a másik kettőre adottaknál, a legtöbben indulásukról, pályájukról, tanárokról, kollégákról, régi és újabb műhelyekről hosszan szólnak, így az egész kötetben is sokkal nagyobb teret és jelentőséget kapnak, mint az 1. és a 6. kérdés kibontása. Sőt, e két utóbbi kérdésnek a megválaszolása is gyakran beleolvad a pályaképbe, oly módon, hogy egy-egy nyelvész egyéniség felidézése magával vonja a nyelvtudós vagy nyelvésztanár személyiségének (vö. 1. kérdés), szükséges vonásainak megrajzolását is, illetőleg az irányzatok értékelése (vö. 6. kérdés) mint az egyes irányzatok felé fordulás vagy tőlük elfordulás a tudományos pálya része, és így ott kap helyet.

Ki a nyelvész? Mitől nyelvész a nyelvész? Kínálkozik a válasz, hogy attól, hogy rögtön úgy reagál válaszában az ilyen kérdésre, hogy elemzésébe fog mind a kérdésnek, mind a

szónak, a köznyelvbeli lehetséges jelentésekre, a terminológia alakulására is kitérve, és ugyanígy tesz az „irányzat”, meg az „egyéniesség”, „nagy egyéniesség” (5. kérdésbeli) kifejezésekkel (Szépe 187, 191).

Általános kutatói tulajdonságok is gyűlnek egyébként erre a kérdésre, kiemelve némelykor valamelyik jegyet mint a nyelvtudományban különösen fontosat. Néhány közülük: a módszeres gondolkodás, az általánosító igény, a kételkedés képessége (adatokban és elméletekben), konkrétumok és absztrakció összhangja, az oktatással meg a társadalommal, nyelvhasználattal tartott kapcsolat jelentősége, – és az, hogy tevékenysége legyen „hivatás”. Ezáltal örömforrássá is válhat, mert „nagy öröm látni, mikor valaki megtalálja a témáját, [...] és szabad szemmel nem látható összefüggéseket fedez fel” (Klaudy 135).

Továbbá van két tulajdonság, illetve kíváncsalom, ami kiemelendő. Az egyiket a kíváncsiság szóval, a másikat az általánosítás igénye, képessége kifejezéssel nevezném meg. A kíváncsiság, a rácsodálkozás, a probléma megválaszítása általános kutatói tulajdonság is (vagy: általános emberi tulajdonság) – szinte természetes, hogy itt is megjelenik a válaszok némi lyikében. Azért szólok róla, mert jelen van az a sztereotip kép is (írói vagy másféle szövegek idézésével), mely a nyelvészeket ennél jóval kevésbé inspiratívnak, inkább adathalmozónak, pizmogónak, merev rendszerezőnek, máskor meg könnyed elméletfaragónak tartja. Ezt ellensúlyozzák a kíváncsiságra, a realitásoktól nem elszakadó felfedező hajlam szükséges meglétére való hivatkozások. Közülük hárman is éppen a „rácsodálkozás” szóval érzékeltetik ezt. Sebestyén Árpád (162) így: „A nyelvi rácsodálkozásnak ezt a vonását nemcsak Lőrincze Lajos írásaiban, hanem Sütő András nyelv művészetében is állandóan éreztem, s mi tagadás, ma is élvezem.”

A kötetben többször megjelenő másik kíváncsalom az, hogy a nyelvész ne álljon meg a nyelvi jelenségek rendezésénél, még történetük vagy rendszerük összefüggéseinek szimpla leírásánál sem, hanem lépjen tovább a jelenségek lehetséges általánosításai felé is. Azt gondolom, hogy akik nem írtak erről, azok is így gondolják, sőt, talán annyira természetesnek veszik az ilyen kutatói hozzáállást, hogy ezért nem említik. Mégis jó, hogy többen megfogalmazták ezt az igényt követelményként, talán segít felejtetni az ezzel ellentétesen megrajzolódó, apróságokkal pizmogó nyelvész-karikatúrát.

A nyelvészeti kutatásoknak absztrakciót is igénylő természetéről szóló gondolatok, valamint a nyelvészeti kutatás sajátosságairól meg a nyelvészeti irányzatokról érdeklődő két kérdésre (1. és 6.) adott válaszok általában is előhívhatják az olvasóban egy régebbi kötet emlékét, egy hasonló kérdésekre is reagáló válaszgyűjteménynek a gondolatait. Majdnem négy évtizeddel ezelőtti válaszok ezek, melyek szintén a nyelvtudomány jellegéről, alakuló jelenéről, elképzelhető jövőjéről szoltak. Előzmény ilyen módon ez a kötet is: „Vita a nyelvtudomány jövőjéről (1972)” Szerk. I. GALLASY MAGDOLNA 1976. NytudDolg. 21. Ötven nyelvészt kértem meg személyesen arra 1972-ben, hogy válaszoljon az írásban megfogalmazott kérdéseimre arról, hogy mit gondol a nyelvtudomány és benne szűkebb szakterülete jelenéről és jövőjéről, irányzatokról, hatásuk értékéről és mértékéről, a lehetséges módszerekről és várható kutatási területekről. Még további 50 nyelvészhez eljuttottak a kérdések a Bokor Levelek 6. számaként. Többen előre írásban válaszoltak, és sokan mások is személyesen részt vettek az erről a témáról megrendezett két vitán, melynek a Bokor adott keretet (fiatal nyelvészek köre, említi más vonatkozásban az E/1. II. kötet is, 88). Sajnos magáról a vitáról sem hangfelvétel, sem kivonatoló összefoglalás nem készült, azonban később kötetbe rendeztem az írásban beérkezett válaszokat. Ez az 1976-ban megjelent kötet 28 nyelvész

nyilatkozatát tartalmazza. Vállalták a nyelvtudomány alakulásáról vallott nézeteik és elképzeléseik megjelentetését is, s ne feledjük, hogy a sok tekintetben még nem könnyű, és mindenképp összetetten megközelíthető időkben.

Érdeemes összevetni az akkori, a nyelvtudomány jövőjéről is szóló elképzeléseket a jelen válaszaival. Fent említett ismertetésében Kiss Jenő is felhívja a figyelmet, hogy a Bakró-Nagy–Kontra szerkesztette első kötetben hét olyan nyelvész válaszadó is van, aki 1972-ben is az volt, s hogy ők most múltként szólnak arról, amiről akkor formálódó jövőként.

A II. kötet szerzői közül egyedül Balogh Lajos adta közre gondolatait akkor is, és ma is. Közös a két írásában – és nyelvészvonalas –, hogy egységben látja, folyamatként láttatja a múltat, jelent, jövőt, mind a tudományágak történetében, mind a nyelvében. És kiemelendő, hogy Balogh már 1972-ben arról ír, hogy milyen fontos, és hogy fontos is lesz a dialektológia szociológiai megközelítése, szociolingvisztikai szemlélete. Valamint arról is ír, kiemelten, hogy a változásvizsgálat nélkül nem lehet meg a nyelvjárások vizsgálata sem. Most, a XXI. század első évtizede végén ezt – visszatekintve is – megerősíthette.

Érdeemes lenne alaposan elemezni a nyelvtudományról tett mai megnyilatkozásokat, és összevetni az egykoriakkal is. A jelen kötet írásai nem erről szólnak elsősorban, mégis vannak benne jelentős megállapítások erről is. Ezért is emeltem ki fentebb mint kívánalmat az elemző készséggel összekapcsolt absztraháló képesség igényét, illetőleg az absztrakció szükségességét. A konkrét és absztrakt viszonya, a konkrét kutatások és az elvonatkoztatások kellő aránya, a nyelvi adatok, hangzó és írott szövegek szerepe és az általánosítás szempontja, az elméleti igényesség: mindezek szerepet kapnak – most is, korábban is – a nyelv kutatásáról való gondolkodásban. Tüzetesebb felmérésük nélkül ugyan, de az olvasmányélmény alapján az alakult ki bennem, hogy az egyensúlyra törekvés, kiegyenlítés igénye él. És nem áll egyedül Nyomárkay István azzal sem, amikor így fogalmaz (150): „Nem elsősorban az irányzatokhoz való deklarált vagy implicite kifejezett tartozás érdekel, hanem a nyelvtudományi munkák tartalma”.

3. A kötetben magáról a kutatásokról szólva többen is bemutatják témáikat, a velük kapcsolatos problémákat múltban és jelenben, részletezik terveiket. Jó ezeket olvasni (minden tudománytörténeti haszonról megfélekedve), hiszen ilyesmire jobbra csak baráti vagy szoros munkakapcsolatban kerül sor. A megnyilatkozások jellege többféle, van viszonylag rövid életrajzi beszámoló, vannak hangulatos részletező emlékezők, és tanulmány értékű írások is. Tanulmányként olvastam Sebestyén Árpádét, főként azokat a részeket, ahol a tudományos iskolateremtésnek nem fővárosi, nem nagy egyetemi lehetőségeinek nehézségeiről szól, de az ismeretterjesztésről, s a közoktatás és felsőoktatás gondjairól szólókat is; illetőleg ugyanígy Kiss Jenőét, ahogyan a hazai és egyetemes nyelvtudomány jelen alakulásáról, fejlődéséről értekezik az írását záró lapokon. Másoknál más téma emelkedik ki: emlékezetesek számomra Péntek János sorai is arról, hogy ne legyen éles határ vagy rangsor „külső és belső” nyelvészet között, a nyelv és a kultúra különböző tudományterületei közt, mint ahogyan diakrónia és szinkrónia között sem. Más vonatkozásban meg azok a részletek maradtak tanulmány jellegükkel is emlékezetesek, ahol kutatók – Békési Imre, Kassai Ilona, Klaudy Kinga, Varga László és mások is – a saját szakterületük problematikáját vázolják fel.

A kutatások, tudományágak alakulásának egyik csoportjáról olyan – tudománytörténetre is vonatkozó – megállapítások születtek e kötet több írásában (vö. Balogh Lajos, Kiss Jenő, Péntek János, Sebestyén Árpád), melyek egy irányba mutatnak. A dialektológiáról és a nyelvtörténetről, s részben a nyelv művelésről van szó, és velük összefüggésben a szociolingvisztikáról. Arról, hogy a nyelv történeti vizsgálatában és a nyelvjárások kutatásában is (és természetesen a nyelv művelésben) régóta jelen van a társadalom, társadalmi változás, rétegződés szempontja, s hogy ez a nyelvhasználat lényegéből folyó következmény, így természetes folyamat, ahogyan a nyelvtörténetben és a nyelvjáráskutatásban is felerősödött a szociolingvisztikai szemlélet. „Összenőtt, ami összetartozik” – mondja erről Kiss Jenő, saját szociolingvistává válásáról ugyan, de a tudományágak folyamataira is érti. Majd így folytatja (111): „A szociolingvisztika látás- és szemléletmód, amely mind a dialektológiát (amelyben a szociolingvisztika egyébiránt egyik felmenőjét tisztelheti), mind a nyelvtörténetet megtermékenyítette, az előbbit pedig a strukturalizmus egy időben diszkreditáló vélekedésével szemben rehabilitálta is.” Az idézetbeli zárójeles mondattal egybehangzó Sebestyén Árpád megállapítása, s ő ezt így részletezi (171): „Az európai és benne a magyar dialektológiai kutatás a 19. század elejétől a szociolingvisztikai megfigyelések kincseshányójára; aligha van igaza annak, aki ezt a diszciplínát vadonatújnak, az 1960-as években keletkezettnek hirdeti.” – A vizsgálati módszerek és tudományterületek szükségszerű érintkezéséről vagy integrálódásáról sok szó esik általában, és amint olvashatjuk, ebben a kötetben is.

4. Azt hiszem, a szerkesztők e könyv összeállításával, a szerzők a részvétellel hozzájárulnak nemcsak a tudománytörténethez és nem is csak az érdekes olvasmány létrehozásához, hanem ahhoz is – akár az erről kifejtett gondolatokkal, akár a munkásságuk ismertebbé tételével –, hogy egyetérthessünk az olyan értelmű megnyilatkozásokkal, melyek közül Kara Györgyét idézem (82): „A magyar nyelvtudomány ma színesebb, sokrétűbb, mint valaha. Sok új irányzat mellett remélhetően megőrzi s továbbviszi jó hagyományait. Jó hagyomány a nyitottság is, melyben szóhoz juthat minden iskola.”.

GALLASY MAGDOLNA

Czakó Gábor, Beavatás a magyar észjárásba

Cz. Simon Bt., Budapest, 2008. 225 lap.

Czakó Gábor könyve a Duna Televízióban péntekenként látható televíziós esszésorozat, a Beavatás VII. megjelent kötete. A műsorajánló szerint a sorozat egy „tradicionális, evangéliumi és magyar műsor, amely érzékenyen figyeli történelmünk és életünk eseményeit, megpróbál felszínük mögé pillantani, és e »széttört világ« cserepei közt az összefüggéseket megkeresni. A forgatókönyvek szerkesztett formában, könyv alakban is megjelennek, több kiadást is megérve.” Az itt bemutatott kötetnek már folytatása is napvilágot látott „Beljebb a magyar észjárásba címmel”, ez a recenzió azonban csak a Beavatást elemzi.

Czakó Gábor író, publicista, képzőművész, a magyar katolikus újságíróképzés megszervezője. 1966 óta publikál, önállóan megjelentetett köteteinek száma meghaladja a negy-

venet.¹ Műveit a pálya kezdetétől, a kádári konszolidáció idejétől fogva tiltások és botrányok kísérték, s ezek a rendszerváltás után is folytatódtak. Saját elmondása szerint is „Mindig megtaláltam a konfliktusokat az életben, vagy mások találták meg nekem” (SZIKORA 2001: 24).

A Beavatásban egy elkötelezett író foglalkozik az anyanyelvével, amelyet jól ismer, hiszen hivatásának alapvető eszköze. A véletlenszerű ötleteken, spontán megfigyeléseken túl a nyelv kialakulásáról, működéséről való elmélkedés is érezhető célja az írónak. Tehát az anyanyelvet nem csupán az irodalom eszközeként tekinti, hanem a nyelvészetével rokon látószögből is vizsgálja. Más dolog persze egy nyelvész szakszerű írása – amely helyenként túlságosan is száraz –, és más egy író nyelvbölcselete, amely tudományosan gyakran helytelen, ám közérthetőbb, követhetőbb. Ennek nyilvánvalóan megvan az a veszélye, hogy a szakmailag kevésbé tájékozott olvasó ugyanolyan érdeklődéssel fogadja be a spontán ötleteket, mint a véglegesnek szánt megállapításokat.

Ebben az ismertetőben a k o g n i t í v n y e l v é s z e t szempontjai alapján tekintjük át a könyvet. A Beavatásban felvetett gondolatok közül néhány ugyanis távoli körvonalait tekintve hasonlóan közelít a nyelvhez, mint ahogyan azt a kognitív nyelvészet is teszi. (A kognitív nyelvészetnek kiterjedt angol nyelvű irodalma van, de már magyar nyelvű összefoglalása is megjelent, l. KÖVECSÉS–BENCZES 2010).

Czakó szerint a Beavatás a „nyelvrégészet” megalapító kötete. A nyelvregészetről ezt írja a szerző: „A nyelvregész a nyelv mélyére merül, de nem a nyelvet kutatja, ahogy a régész sem a földet meg a vizet tanulmányozza, hanem a földben-tengerben lappangó emberi hagyatékot. A nyelvregész a szavakban, jelentés-összefüggésekben, szerkezetekben és egyéb nyelvi elemekben rejlő megőrződött értelményeket, összefüggéseket vizsgálja. Mindketten leletekkel dolgoznak. [Bekezdés.] A régésznek ismernie kell a földtant, a kémiát, a fizikát, no persze a történelmet, mitológiát, s ki tudja mit még. A nyelvregésznek ugyanígy kell konyítani a nyelven kívül a néprajzhoz, történelemhez, valláshoz, mitológiához s mindahhoz, amit a leletek megkívánnak” (5).

A leírás – nem túlságosan szigorúan véve – némi hasonlóságot mutat a kognitív nyelvészet célkitűzéseivel, a könyvben olvasható részletes elemzések pedig a kognitív szemantikai kutatásokkal. A kognitív nyelvészet az utóbbi negyedszázad igencsak eseménydús tudományterülete, amely a nyelvet nem az emberi megismerő rendszertől elszigetelve, hanem azzal való szoros összefüggésében vizsgálja. A nyelv leírását a jelentésre és a jelentésalkotási folyamatokra építi. A jelentést nem önmagában vizsgálja, hanem annak a folyamatnak az eredményeként, amelynek során létrejött. Ugyanakkor magukat a megértési folyamatokat sem kezeli különálló modulként, hanem holisztikusan szemléli az elme működését, és a megértési folyamatokat az elme más részeire is jellemző folyamatként elemzi. Ezért a hagyományos nyelvészettől távolabb álló egyéb tudományok: a pszichológia, a neurológia, az antropológia, az informatika és sok más terület eredményeit is felhasználja a kutatásokhoz. Végző célja pedig az ember, a nyelv és kultúra viszonyának kutatása. A kognitív nyelvészet eddigi eredményei alapján úgy tűnik, hogy kidolgozható egy kognitív kultúraelmélet. Ebben a megközelítésben a vizsgálódások egységes elméleti keretben tanulmányozzák a nyelv által hordozott és a „nyelven kívüli” kultúrát.

---

¹ A magyar katolikus újságíróképzés megszervezéséért, valamint a televíziós esszé műfajának megeremeléséért és sokoldalú irodalmi munkássága elismeréseként a már több díjjal is rendelkező szerzőt 2011-ben Kossuth-díjjal jutalmazták.

Czakó nyelvregésze szintén tágabb látókörből igyekszik vizsgálni a nyelvet, hogy ezt mint az ember által létrehozott dolgot jobban megismerhesse. A nyelvregészet azonban nem általánosságban a nyelvekkel foglalkozik, hanem kizárólag a magyarral. Ez – mint látni fogjuk – komoly hátrányt jelent a művelője számára. A könyv 11 fejezetben, 162 oldalon keresztül tárgyalja az eddig talált nyelvi „leleteket”. Ezek voltaképpen a szerzőnek anyanyelvünkre vonatkozó megfigyelései, amelyek nyelvtudományi szempontból részben megállják a helyüket, részben pedig nem. BENCZE LÓRÁNT így mutatta be a könyvet a megjelenésekor: „itt az író ír az anyanyelvről, amelyen szépírni szokott. Kosztolányi is gyakran tett hasonlóan. Nyelvtudományi szempontból sok tévedéssel. Czakó Gábor is. Mert a nyelvről, a beszédről adekvátan írni a nyelvész kompetenciája.” (BENCZE 2008).

A könyv adekvátan valóban nem nevezhető nyelvtudományi szempontból. Első és legfontosabb hiányossága – ha tudományos és nem irodalmi mércével mérjük –, hogy az összegyűjtött „leleteket” nem rendszerezi a szerző, valamint nem dolgozza fel olyan aprólékos gonddal, mint ahogy például a régész is sepregeti ecsetjével a föld alól előkerülő leleteket. Munkája nem támaszkodik szélesebb elméleti keretekre, amelyeket akár a magyar, akár más nyelvekre dolgoztak ki a nyelvészet igényével. Emiatt aztán tudományos szempontból a könyv inkább felvetődő ötletek halmaza, nagyon kevés a megnyugtatóan helyére ültetett lelet, és kevés a már létező elméletekkel az összhang.

A szóelemzések részleteit átvizsgálva rengeteg tévesztésre, hiányosságra bukkanunk, főképpen a szóalakok történeti változásait illetően. Ennek ellenére a leletek vizsgálata olyan eredményekhez is vezet, amelyek a kognitív nyelvészet számára szintén kulcsfontosságúak. Az *átkelés* szót például így elemzi: „A révész mai mestersége átkelő hajós, aki két part között jár oda-vissza. Hajdan is ezt tette, amikor a rege-világnak igencsak különös alakja vala: maga is félig-meddig szellemlény. Neveinek sokaságát át sem lehet tekinteni. Szerencsére mindenki tud Kháronról, aki a holt görögök lelkét szállította az életből a halál birodalmába, sokan ismerik a Kalevalát, melyben Vejnemöjnen büvöl túlvilággjáró ladikot, az egyiptomi Halottas Könyvet, ahol a lélek bárkán utazik, a bibliai Noé és a sumer Utnapistim történetét, akik egy pusztulásra ítélt világból mentették át az életet a vízen át egy újba, isteni segítséggel. A Gilgames-eposzban a főhóst Úr-sanabi, Utnapistim révésze viszi át a Halál vizén. A révész tehát az élet és a halál, az itt és a másvilág között utazók szállítója: lélekfuvaros.” (41).

A *révész* szó jelentésének alakulása valóban figyelemre méltó „lelet”. Ha a regék egyik fontos szereplőjeként vesszük górcső alá, nem árt tisztázni, hogy ezúttal nem a konkrét, hanem az átvitt jelentésről beszélünk: egy szimbolikus átkelésről. Sőt, pszichológiai és kultúrtörténeti szempontból a révész egy olyan archetípus, amit az egyetemes emberi gondolkodásban mindenütt megtalálunk, az egyes kultúrák mítoszaiban hasonló alakokat öltött. Ezek a mítoszok a háttérükben meghúzódó archetípusról metaforákban beszélnek (SZABÓ, megjelenőben). Kognitív nyelvészeti szempontból a *túlpart*, az *innenső part*, a *révész* és a *folyó* mind-mind egy fogalmi metaforának a részei, amelyet a következőképpen fogalmazhatunk meg: A HALÁL ÁTKELÉS. A kognitív nyelvészet által felállított metaforaelméletben ugyanis a metafora nem a szavak, hanem két fogalom, fogalmi tartomány között jön létre (KÖVECSÉS 2005: 14), funkciója pedig az, hogy segítse bizonyos elvont dolgok megértését, esetünkben például a halálét. A fogalmi metafora jellemzően olyankor alakul ki fogalmi rendszerünkben és ennek köszönhetően a nyelvben, amikor egy-egy közvetlenül nem vagy nehezen érzékelhető tapasztalatunkat konkrét tapasztalataink segítségével igyekszünk megragadni, vagy újraértelmezni. Ebben a folyamatban egy konkrét fogalom segítségével világí-

tunk meg egy elvont fogalmat. A fenti példában a révész konkrét, kézzelfogható munkájával tesszük érzékelhetővé a halált, ami egyébként mindnyájunk számára ismeretlen dolog; sosem tudjuk igazán felfogni, tehát megfogalmazni sem. Szaknyelven szólva: a konkrét és az absztrakt fogalom között leképezéseket hozunk létre: a *túlpart* megfelel a *túlvilág*-nak, az *innenső* az *evilág*-nak, a hajóban ülő *utas* a halandó földi *ember*-nek, az *átelés* a *meghalás*-nak. Ezek a regevilágbelinek nevezett alakok – révészek – tehát nem a szó konkrét jelentéseit testesítik meg, hanem itt metaforikus jelentéshasználatról van szó (ami azért fontos, mert éppen a szót használó ember észjárására vagyunk kíváncsiak).

A *kel*, *kelés* szavakat tovább vizsgálja a szerző, szóösszetételekben, illetve más igekötőkkel: „A kelés = ébredés a magyarban a szent változás szava. Átala új minőség támad: valaki útra, fegyverre *kel*, ébred, nyugtából föláll. Egyáltalán *keletkezik* valami. *Napkeltekor* eloszlik a sötét, vége az éjnek. [...] A növények, a rovarok és a madarak úgy születnek, hogy *kikelnek* a magból, a petéből, a bábból, a tojásból. Aki *kikel* magából, a megszokott énjét levette valami mássá lesz. A házasségek *egybekelnek* a nászban: újjászületnek, félből egy-ként ébrednek. A tetszhalott életre *kel*.” (41). Ezek a példák a *kel* igének, illetve néhány származékának az elvont jelentéseit mutatják be (konkrét értelmű például a *tészta megkel*; elvont jelentésű a *fegyverre kel*, *útra kel* stb.). A kognitív nyelvészetnek, ezen belül a kognitív szemantikának fontos kérdésköre az itt megfigyelt jelenség. A szókincs történeti vizsgálatában megállapíthatók bizonyos tendenciák, amelyek a történeti fejlődés során nagy valószínűséggel bekövetkeznek. Ezeknek a tendenciáknak a felderítésével, illetve magyarázatával foglalkozik többek között a kognitív szemantika. Természetesen a változások közvetlen megindoklása gyakran nem lehetséges, hiszen a történeti folyamatok hosszú idő alatt rajzolódnak ki. A szabályszerű jelentés-kiterjesztések azonban szerepet játszhatnak a szemantikai változásokban is (GYÖRI 2005: 186).

A szemantikai vizsgálódás egyik kutatási kérdése a változások iránya, amellyel kapcsolatban a kognitív nyelvészet felállított néhány általános elvet. A legáltalánosabb tendencia az, hogy a konkrét jelentésekből alakulnak ki az absztrakt jelentések. Ez az elv természetesen nem minden egyes változásra igaz, például a jelentésszűkülés eredménye gyakran ennek ellenkezője, amikor az absztrakt szó konkréttá válik (GYÖRI 2005: 187). Czakó példájában a *kel* ige jelentésváltozása figyelhető meg: a *kel* konkrét jelentése a mindennapi nyelvhasználat során metaforikussá válik, új értelmében elvont fogalmakat fejez ki, mint például *életre kel*, *kikel a mag* stb. Ez a folyamat a szemantikai változás szempontjából alapvető fontosságú, amely a kognitív nyelvészetben is értékes „leletnek” számít. Ugyanez a szabályszerű jelentés-kiterjesztés rejlik a *kert* > *kertel*; *kép* > *képzél*, *képez*, *képes*, *képtelen*, *képben van* (89); *föl* > *fölöz*, *fölös* (92) és még számos más tárgyalt szócsalád kialakulása mögött.

Ez a változási irány látható a *nap* két jelentésének kialakulásában (99) is: a *Nap* mint égitest nevéből alakult ki a *nap* mint időszak neve. Ez a kognitív folyamat a fogalmi metonímia, ami annyit jelent, hogy egy bizonyos fogalmi kereten belül egy közvetítőfogalommal tesszük hozzáférhetővé egy másikat, az úgynevezett célfogalmat (I. KÖVECSES 2005: 148, KÖVECSES–BENCZES 2010: 65). Czakó így tárgyalja: „A *Nap* csinálja a *nappalt*: amikor a *Nap*-val vagyunk, akkor van *nappal*, ez maga a *nap*. Többek közt a finnben is. Viszont a latinban, oroszban, németben, franciában stb. a *kép* két fogalommá szakadt: *sol* – *dies*, *szolnce* – *gyeny*, *die Sonne* – *der Tag* – e két nyelvben még a szavak neve is eltér! – *le soleil* – *le jour*.” (99).

A felsoroltak a kognitív nyelvészet szempontjából nézve azt jelentik, hogy a magyar nyelv egy fogalmi metonímia segítségével öntötte formába a *nap* mint időszak fogalmát,

ahol a közvetítőfogalom – az égitest neve – könnyebben hozzáférhető és (konkrétan is) szembetűnőbb tapasztalaton alapuló, mint a nappali világosság időszaka. A Nap mozgásának segítségével könnyebben konceptualizálható az idő múlása is mint absztrakt dolog (pl. *lemezgy a nap, felkel a nap*). A 24 órás nap metonímiáját így fogalmazhatjuk meg: A FÉNYT KIBOCSÁTÓ TÁRGY A VILÁGOSSÁG PERIÓDUSA HELYETT. (De a világos periódusra – nappal – vonatkozó metonímia még nem magyarázza, hogy miért hívjuk a 24 órás periódust is *nap*-nak. Két metonimikus lépésben jutunk el eddig, amelyek metonímialáncot alkotnak: A NAP MINT ÉGITEST A VILÁGOS PERIÓDUS HELYETT ÉS A NAP MINT VILÁGOS PERIÓDUS A TELJES 24 ÓRÁS PERIÓDUS HELYETT.)

Czakó az általa említett nyelvekről helytelenül jelenti ki, hogy azokban a két fogalom „kettészakadt”. Nem kérhető számon egy nyelvtől sem az, hogy milyen kognitív mechanizmusokkal alakítja ki a fogalmait. A kognitív nyelvészet számos olyan összefüggést mutatott ki a fogalmak között, ami szinte minden nyelvben (vagyis közel univerzálisan) megtalálható. A fogalmak kialakításához egy nyelv beszélői többféle eszközt is felhasználhatnak, ilyen a metonímia és a metafora is, de ezeket befolyásolják a kulturális, földrajzi és más körülmények. Például a haraggal kapcsolatos érzelmekről az emberek az eddig vizsgált különböző nyelvcsaládokhoz tartozó nyelvek nagy számában (több tucatnyi nyelvben) mint egy tartályba zárt, nyomás alatt levő folyadékról beszélnek (*fortyog, felrobban mérgében* stb.). Ez legalábbis közel univerzális felfogásra, konceptualizációra enged következtetni. Az idő fogalomkörében a nap fogalmán túl más dolgokat is lehet metonimikusan felfogni: például a francia nyelvben a karóra *montre*, ami magyarul annyit jelent: ’mutató’. Vagyis a franciák a karórájukat egy metonimikus kifejezéssel nevezik meg, az időt mutató kis pöcök nevének segítségével az egész órát mutatónak nevezik (FONTOS FUNKCIONÁLIS RÉSZ AZ EGÉSZ HELYETT metonímia). A magyar *óra* ’karóra’ kifejezés szintén metonímiából alakult ki: a 60 perces időegység neve éppúgy *óra*. Tehát az időt mutató eszköz arról kapta a nevét, amit mutat (A MUTATOTT DOLOG AZ ÓT MUTATÓ DOLOG HELYETT metonímia).

A kognitív nyelvészet fontos kérdéskörét veti fel a *magyaráz* szó elemzése is (pl. 82, 148). A magyar *magyaráz* szó megfelelői néhány említett nyelven a világossággal, megvilágítással kapcsolatba hozható fogalmak: németül *erklären*, olaszul *dichiarare*. Czakó szerint „mi szintén ismerjük, és használjuk a megvilágosító eljárást, de van erősebb lámpásunk is: anyanyelvünket bocsátjuk a homályosra” (82). Ezt a kérdést nyelvtörténeti indokokkal igyekszik megfejtetni: a *mag* töre vezeti vissza (tévesen). Ám a felvetett kérdést nem csak nyelvtörténeti tények magyarázhatják meg. Nem tudjuk ugyanis megkerülni az újabb kérdést: miért éppen így alakult a magyarban, és miért másképp a többi nyelvben ennek a szónak a története? Mennyiben más ugyanannak a fogalomnak a tartalma különböző nyelvekben? Mit jelent ez az egyes népek gondolkodására nézve?

Czakó vélhetően eddig a kérdésig igyekszik eljutni, hiszen a magyar nyelv alapján a magyarok gondolkodásmódját kívánja jobban megismerni. Az alábbi gondolatmenet is ennek a példája: „Miután mi toldalékoljuk a gyököket, szótörzseket és azok származékait is, nem csupán az egy szócsaládban támadó ellentétek egységére *döbbenünk* rá, hanem különféle távoli összefüggések hálóját bejárva a tennivalóra is. [...] A gondolkodás a gond megoldása. Először az értelmünkkel, ám ez semmi addig, amíg nem kezdünk bele a gond fölszámolásába, a *gondoskodásba*, a *gondviselésbe*. Nem csak úgy *gondolomra*, hanem hü *gondnokként átgondoltan és gondosan...*” (159). A példa nem kizárólagos magyar sajtóságot mutat. Itt is metonimikus kapcsolat van két fogalom között, amely kapcsolat számos külön-

bőző esetre vonatkozhat más nyelvekben. A kérdéses esetben a metonímia így fogalmazható meg: EGY DOLOG VAGY ENTITÁS A DOLOGRA IRÁNYULÓ CSELEKVÉS HELYETT. Az entitás a gond, a rá irányuló cselekvés pedig a gondolkodás.

Ez a probléma egy másik alapvető kognitív nyelvészeti kérdést is felvet, amelyet jó, ha ismernek a nyelvrégészek is: vajon a nyelv mennyiben határozza meg gondolkodásunkat? RONALD LANGACKER, a kognitív nyelvészet egyik alapítója így vélekedik erről: „Nem gondolom, hogy létezik valami sajátos tartalom, ami speciálisan nyelvi lenne. A fizikális beszédszervekkel szeretném ezt párhuzamba állítani. A beszédet a tüdővel, a légcsővel, a hangszálakkal, a szájjal, az orral, az ajkakkal, a nyelvvel, a fogakkal stb. produkáljuk. De ezek a beszédszervek mind egyéb okok miatt, a beszéd-től függetlenül léteznek. A nyelv kialakulásának folyamán adaptálódtak, alkalmazkodtak, finomultak.” (ANDOR 2005: 38). Vagyis a nyelv elválaszthatatlan az ember gondolkodásától, kultúrájától, életkörülményeitől, nem tudjuk önmagában vizsgálni; csak a gondolkodás és az emberi élet egyéb aspektusaival együtt érthetjük meg működését.

A nyelv és a gondolkodás egymásra hatásának kérdése már a XVIII. század végén felmerült HUMBOLDT és HERDER nézeteiben, majd a XX. században SAPIR és WHORF fogalmazta meg a nyelvi relativizmus tételét, amely szerint a nyelv meghatározza vagy legalábbis befolyásolja gondolkodásunkat. Később viszont az állítás ellenkezője is bebizonyosodott számos kognitív nyelvész vizsgálódása nyomán: a nyelvtan – sematikusan bár, de – képes a világról alkotott konceptualizációkat tükrözni. Tehát nemcsak a nyelv határozza meg a gondolkodást, hanem a gondolkodás is azt, hogy hogyan változik a nyelv. A jelenlegi álláspont szerint az a tény, hogy az egyes nyelvekben ugyanaz a tartalom eltérő nyelvtani struktúrákkal fejezhető ki, nem jelenti egyben azt is, hogy egyes népek eltérően gondolkodnának vagy éreznének. Az eltérő struktúrák azonban arra utalnak, hogy ugyanazt a fogalmi-tapasztalati tartalmat mégiscsak eltérő módon konceptualizáljuk (KÖVECSES–BENCZES 2010: 219). Közismert példája ennek a birtokviszony eltérő kifejezése az egyes nyelvekben. KÖVECSES szerint: „A gondolkodás történetileg meghatározza a nyelvet, és a nyelv folyamatosan formálja a gondolkodást. A nyelv a kognitív folyamatok történeti terméke, de a nyelv alakulásának minden egyes fázisában befolyásolja, hogy hogyan gondolkodunk” (in: BENCZES 2009: 292). Ez az elmélet tehát alapot adhat egy olyan kutatáshoz, amely azt vizsgálná, hogy a magyar nyelv, illetve a magyar beszélők konceptualizációja miben és mennyiben tér el más nyelvekétől.

A könyv végén 40 oldalas „Függelék” következik, amely a magyar nyelv kifejezés-készletét dicséri: a helyváltoztatást jelentő igék és beszéd-igék gyűjteménye valóban nagy mennyiségű igét sorol fel. A „Ki hogy hal meg?” című fejezet egy szórakoztató viccgyűjtemény, ismét metaforikus nyelvi kifejezésekkel: „A házmaster beadta a kulcsot, a molnárt felőrölte az élete, a görbe kinyúlt, a vegetáriánus fűbe harapott”. Szerepelnek még a Tejút különböző népi nevei külön fejezetben, valamint egy feladatgyűjtemény, amely a könyv anyagának tanításához nyújt segítséget. A szerző a „Függelék”-ben is a magyar nyelv sajátosságait szeretné kimutatni, ugyanakkor például az angolban is éppen annyi példa, humoros és kreatív kifejezés található, mint a magyarban a mozgás és halál, meghalás fogalmainak ábrázolására. Valószínű tehát, hogy a magyar nyelv specifikumát nem ebben kell keresnünk.

A „Szétszerkesztés” című összefoglaló fejezet fő mondanivalója az, hogy a hivatalos nyelvészek ténykedése tönkreteszi, darabokra szaggatja az anyanyelvet, mert nem ismeri el bizonyos szavak, szótövek, gyökök összetartozását. Ez a probléma a megelőző fejezetekben

is többször előkerül. Ám az általa említett összetartozó gyökök gyűjtése közben gyakran fordulnak elő téves következtetések. Például a 39. oldalon felmerül az összetartozó gyökök kérdése a *-ra/-re* rag kapcsán: „A CzF [CZUCZOR–FOGARASI-féle szótár] szerint a *rak* gyöke a *ra*. Ez pedig azonos a *-ra*, *-re*, *-rá* határozó ragunkkal, az pedig ezer év előtti, de sokfelé, pl. Széken máig mindennapos hangalakjában – *-real/-reá* – közel áll a *réülés*hez, és többek közt azt jelenti, hogy valaki valahova megy: Decsre, vagy a túlvilágra. »Péterré megyek« mondja a székely, ha Péterhez igyekszik.”

A Péterré megyek *hová?* kérdésre felelő helyhatározóragja más szóhoz illesztve így hangzik: „világá megyek, Lőrincé megyek”. Azonnal látható, hogy ez a rag nem a *-ra/-re* rag, mert az a „Péterre, világra, Lőrincre megyek” alakokat eredményezi. A Péterré *-é* ragja az ősi *-i* helyhatározóragból és az előtte levő *a/e* véghangzóból létrejött *-á/-é* rag. A *tő* és a rag közötti hosszú mássalhangzók másodlagosan keletkeztek nyúlással (az *-á/-é* helyhatározó ragból keletkezett az elvontabb *-vá/-vé* eredményhatározó rag: *sárrá*, *hazuggá*). Itt tehát olyan megállapítást tesz a szerző, amely vagy önellenőrzéssel, vagy a nyelvtörténeti kézikönyvek tanulmányozásával megcáfolható lett volna. Az ehhez hasonló tévesztések gyakran képezik túlságosan is széles körű következtetések alapját.

Bármennyire is elutasítja a nyelvészek ténykedését a szerző, némi utánajárással a saját leleteinek ellenőrzéséhez, helyes elrendezéséhez hasznosíthatná a tudományos eredményeket. A bemutatott feltevések jó része ugyanis nem maradna fenn a rostán. Sok megállapítás nyelvészeti szempontból túlhaladottnak mondható, hiszen a nyelvtudomány sokkal mélyebben elemezte már a vizsgált jelenségeket. A rostáláshoz megkerülhetetlenek az utóbbi fél évszázad magyar etimológiai szótárai (pl. TESz., MSzFE., EWUng.), illetőleg a megjelenésük óta napvilágot látott szakirodalom.

A szakmai, tudományos szemponttól eltekintve a könyv olyan író műve, aki a magyar nyelvet érezhetően szereti, és megosztja velünk az anyanyelvével „együtt töltött idő örömeit”. Ebben a tekintetben érdekes, figyelemre méltó vállalkozásnak is nevezhetjük: arra buzdítja az olvasót, hogy elgondolkodjon nyelve múltjáról, egyedi és egyetemes vonásairól, kulturális hagyományairól. Ezek közé az értékek közé azonban a tudományos eredményeket is oda kell sorolnunk, legyenek azok a nagy múltú szótörténet és etimológia vagy a fiatal kognitív nyelvészet „leletei”.

A hivatkozott irodalom

- ANDOR JÓZSEF 2005. Kognitív grammatika: A tudomány jelenlegi állása és kapcsolódó kérdések. Interjú Ronald Langackerrel. In: KERTÉSZ ANDRÁS – PELYVÁS PÉTER szerk., Tanulmányok a kognitív szemantika köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 21: 13–42.
- BENCZE LÓRÁNT 2008. Könyvbemutató. Budapest, 2008. 11. 11. www.czakogabor.hu/kritikák.
- BENCZES RÉKA 2009. Meaning-making: The bigger picture. [Interjú Kövecses Zoltánnal.] Annual Review of Cognitive Linguistics, John Benjamins Publishing company.
- GYÖRI GÁBOR 2005. Univerzális és relativisztikus tendenciák a szemantikai változásban: egy kognitív szemantikai vizsgálódás. In: KERTÉSZ ANDRÁS és PELYVÁS PÉTER szerk., Tanulmányok a kognitív szemantika köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 21: 183–206.
- KÖVECSES ZOLTÁN 2005. A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe. Typotex Kiadó, Bp.
- KÖVECSES ZOLTÁN – BENCZES RÉKA 2010. Kognitív nyelvészet. Akadémiai Kiadó, Bp.

- SZABÓ RÉKA (megjelenőben). A szimbólumok és a fogalmi metaforák kapcsolata. In: BALÁZS GÉZA – VESZELSZKI ÁGNES szerk., *Nyelv és kultúra, kulturális nyelvészet*. Bp.
- SZIKORA JÓZSEF 2001. A szocializmusban reménytelen... In: *Új Ember* 58. 2001. 06. 17. 24.

KÖVECSES ZOLTÁN – SZABÓ RÉKA

Janurik Tamás, Magyar képzőszótár A mai magyar köznyelv képzőváltozatai

Akadémiai Kiadó, Budapest, 2009. XXVIII + 337 lap

A szóképzés, illetőleg a képzők vizsgálata a morfológiának az a területe, ahol – akármennyire szeretnénk is ezt kiküszöbölni – a grammatika számtalan problémájával szembesülünk. Megkerülhetetlenek a fonológiai kérdések ugyanúgy, mint a szintaktikaiak, hiszen a képzett szó nem egyszerűen tő + képző. A folyamat megértéséhez és leírásához pontosan tisztában kell lennünk nemcsak a képzés során működő morfonológiai szabályokkal, valamint a szófajok rendszerével, az egyes szavak szófaji értékével, szerepével, hanem a különböző nyelvi szintek összefüggéseivel, a jelentéstani és nyelvhasználati vonatkozásokkal egyaránt. Bizonyos részeredmények elérése érdekében ki lehet zárni egyes szempontokat a vizsgálatból, de a komplex rendszer feltárásához elengedhetetlenül szükséges, hogy minden alkotóelemet figyelembe vegyünk, hiszen bármelyik fontosságának a megkérdőjelezése a rendszer létének a kétségbevonását jelentheti.

A szintaxisnak a XX. század második felében mutatkozó viszonylagos túlsúlyával szemben az utóbbi években (évtizedben) valamelyest megnőtt az érdeklődés a morfológia iránt. Ennek is köszönhető, hogy a korábbinál jóval több szóképzési tárgyú munka jelent meg, amelyek általában elméleti kérdésekkel vagy valamely részterülettel foglalkoznak. 2000-ben napvilágot látott a MGr., valamint a StrNyt. önálló morfológiai kötete is. Az egyetemi nyelvtankönyv az alaktani fejezetben a képzőket mint morfématípust tárgyalja elméleti megközelítésben, magával a szóképzéssel „A szóalkotás módjai” című fejezetben foglalkozik rendszerezően. A strukturális morfológia keretein belül a szóképzésnek is csak azok az elméleti és gyakorlati kérdései kaptak helyet, amelyekre az ún. hagyományos grammatika nem adott megfelelő választ, illetőleg strukturális megközelítésben más szempontok merülnek fel velük kapcsolatban.

Természetesen egyik képzőtanulmánynak vagy nyelvtannak sem volt feladata a képzőállomány teljes körű számbavétele, ez szótári feldolgozást igényel, így joggal gondolta Janurik Tamás, hogy a szakemberek körében komoly érdeklődésre tarthat számot egy olyan szótárszerű munka, amely a magyar nyelv teljes szinkrón képzőállományát veszi számba. A szerző a mű magyar nyelvű előszavát büszkeséggel és öntudattal így kezdi: „A Magyar képzőszótár (rövidítve: MKsz.) tartalmi és szerkesztési elveit tekintve is világujdonság”. (Az előszó angol nyelvű változatában a megfelelő helyen a *unique* szó szerepel.)

A könyv négy egységből áll. A római számozású bevezető részben a magyar és angol nyelvű tartalomjegyzék után „Előszó”, „Bevezetés”, majd „Útmutató a szótár használatához” következik. Ezeket követi már arab számozással a legterjedelmesebb egység, a „Szótár-

ri rész”, majd a „Képzőmutatók” című rész kapott helyet, végül a kötetet a „Statisztikai öszszesítő” zárja.

Az „Előszó”-ból megtudhatjuk, a szótár célja, hogy „a mai magyar köznyelvi szókép-zés teljes képzőállományát számba vegye és rendszerezze olyan »szótárszerű« elrendezés-ben, amelyben az egyes szótári egységek címszavait maguk az egyes képzőváltozatok alkot-ják a címszavak alatt felsorolva az adott képzőváltozathoz tartozó valamennyi szótározott képzőhordozót.” Mindezt a hagyományos modellnek megfelelő négy képzéstípus (denomi-nális, illetőleg deverbális névszóképzés, denominális, illetőleg deverbális igeképzés) szerint elkülönítve tárgyalja.

Az MKsz. szójánya néhány igekötős ige kivételével tartalmazza képzőhordozóként mindazokat a származékszavakat, amelyek az ÉrtSz. hét kötetében szerepelnek, és amelye-ket a VégSz. képzettnek jelöl. A frissítés érdekében a szótár szerkesztése során a szerző az alapszóanyagot [!] kiegészítette a 2003-ban megjelent ÉKsz.²-ben újonnan szótározott szár-mazékszavakkal. Így többek között bekerülhetett számos jellegzetesen mai becézett szóalak a főnevek és a melléknevek köréből is. A kiegészítés mindenképpen jó döntés volt. Igazán sajnálatos, és nem hagyható szó nélkül, hogy szerkesztőként az első kiadás, tehát az ÉKsz.¹ közreműködői vannak feltüntetve a hivatkozásban. Helyesbítésként álljanak itt a megfelelő nevek, amelyek a címszegyedben is olvashatók. Főszerkesztő: Pusztai Ferenc; szerkesztők: Gerstner Károly, Juhász József, Kemény Gábor, Szőke István, Váradi Tamás.

Az előzőekkel kapcsolatban szükségesnek tartok még egy „akadékoskodó” megjegyzést. Nem szerencsés egy szóképzéstani munkában az alapul szolgáló szóanyagot *alapszóanyag*-nak nevezni, mert zavaró az egybeesés az *alapszó* 'a képzés alapjául szolgáló szó' kifejezéssel.

Az „Előszó”-ból egyébként kiderül az is, hogy a szótárból kimaradtak azok a származékszók „amelyek a magyar szóképzéstől idegen képzőelemet tartalmaznak, mint például: *forgalmista, ingerencia, irodista, kitaláció, pipatórium, polgárista, szilvórium* stb.” Az ilyen típusú képzőket Janurik Tamás külön kötetbe szánja. (A tervezett cím: Magyar képzőszótár 2. Idegen eredetű képzőváltozatok.)

Ezzel kapcsolatban több kérdés is felmerül. Természetesen a szerző joga, hogy valami-lyen kritérium alapján bővítse vagy szűkítse a szótár anyagát. Azzal nem is kell foglalkozni, hogy a most kirekesztett idegen eredetű képzőváltozatok megtöltenek-e egy külön kötetet, elsősorban az az érdekes, hogy miért éppen pl. az *-ista* került a kimaradók közé, viszont az *-íroz* és az *-izál* nem?

Tanulságos lehet megnézni a 2006-ban kiadott ESz.-t. Ebben mindhárom most említett képző önálló szó- vagy pontosabban toldalékcikke megtalálható. (Itt jegyzem meg, hogy a szakirodalomban az elfogadott rövidítések között nem tartunk számon EtSzt. formát, amely az „Előszó”-ban a TESz. mellett szerepel. A pontatlan rövidítés zavart okoz, nem le-het tudni, csak feltehető, hogy nem az EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN – MELICH JÁNOS, Magyar etymológiai szótár 1–17. füzet. MTA, Bp., 1914–1944., hanem az ESz. = Etimológiai Szó-tár. Főszerk. ZAICZ GÁBOR. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2006. a hivatkozott szótár.)

Tehát az Etimológiai Szótárból kiderül, hogy a nyelvünkben 1705 óta adatolható *-íroz* ~ *-éroz* az *-ieren* képzős igék *-ir* igevégződésének magyar *-z* igeképzővel való kiegészítésé-vel jött létre a német jövevényszavak beillesztésére. A XIX. században ugyan magyar sza-vak mellett is használták, ma azonban már csak korlátozottan termékeny, főleg idegen igék nyelvünkbe illesztésére alkalmazzuk.

Az *-izál* A XVII. században került át nyelvünkbe a közélatin *-izare* igeképző magyartításával. Meghonosodott idegen névszók igésítő képzőjeként gyakori, magyar alapszó mellett viszont ma már elavult.

Az *-ista* első magyar nyelvi adata 1562-ből való, latin eredetű mellék- és főnévképző. Főleg idegen szavakhoz járul, de a XVII. század óta magyar szavakat is továbbképez. Ma is eleven, termékeny toldalék.

Az már a mai nyelvhasználat vizsgálatának a tanulsága, és a szótárból vett példákkal csak megerősíthetjük, hogy az *-izál*, *-íroz* beillesztő képzők sok esetben ugyanúgy viselkednek a tőhöz illesztve, mint például az idegen eredete miatt kihagyott *-ista*. Vö. *krit(ika) : krit-izál; plág(ium) plágizál, sillab(usz) : silab-izál, friz(ura) : friz-íroz, plisz(é) : plisz-íroz, stúd(ium) : stud-íroz* stb. Azaz olyan hangváltozásokat produkálnak, amelyek a magyar szóképzés szabályaival aligha magyarázhatók, és a szerző az „Előszó” tanúsága szerint éppen ezeket akarta elkerülni az *-ista*-féle képzők kihagyásával. A szótár anyagát tanulmányozva elgondolkodtató az is, hogy az *-izál* és az *-íroz* képzőhordozói között csak idegen eredetű szavakat találunk, ezzel szemben a szótárból kihagyott ma is használt *-ista* képzős származékszók között jó néhány olyan van, amelynek alapszava egyértelműen magyar, pl. *egyetemista, forgalmista, irodista, polgárista, zongorista*.

A szerző az „Előszó”-t követő „Bevezetés”-ben (IX–XII) fejt ki tulajdonképpen a szerkesztési elveket, a sajátos terminológiához kapcsolódó fogalmakat. Megmagyarázza a kódokat, illetve az egyes képzők, illetőleg képzőalakok és képzőváltozatok besorolásának módszerét. Műszóhasználatra több ponton eltér az általánosan elfogadottól, ami helyenként zavarba ejtő és fölösleges, de azt el kell ismerni, hogy mindvégig következetes.

Bár a képzőtípusról már volt szó az „Előszó”-ban is, itt részletezi, hogy végül is mi sorolható a denominális névszóképzők (NN), a deverbális névszóképzők (VN), a denominális igeképzők (NV) vagy a deverbális igeképzők (VV) közé.

Tisztázza a képzőjellel fogalmát is, aminek alapján megkülönböztetendők a szófajtartó, a szófajváltó, valamint a szófajjelölő képzők. Igaz, szerinte az utóbbiak csak igeképzőként fiktív tövű igei származékokon fordulnak elő. Ezt az állítást erősíti meg a fogalommagyarázatok után található összefoglaló táblázat is (XI). Ebből megállapítható, hogy nem tekinti szófajjelölésnek azokat az eseteket, amikor az önállóan nem szótározható (régebben passzív, Benkő Lorándtól fiktív, általam kötött töveknek nevezett) szótövekhez járulnak képzők, pl. *szor-os, szor-ít, szor-ul*, ezeket látens tőnek (X) nevezi. Fiktív tőnek (Z) azokat tartja, amelyek egyediek, vagyis csak egyetlen képzőhöz kapcsolódnak. Az csak a „Szótári rész”-ből derül ki, hogy a hangfestő szavakkal együtt (pl. *ciripel, lefetyel*) ezek közé sorolja az olyan beillesztő képzős származékokat is, mint *printel, menedzsel*.

A táblázatban megszámolható, hogy pontosan negyvenféle képzőszeret különböztethető meg az alapszó és a származékszó szófaji meghatározásával. Például nyolcféle szófajtartó denominális névszóképző lehet, így van főnévből képzett becézett főnév (Ss), ezt követi a főnévből képzett főnév (SS), melléknévből képzett becézett melléknév (Aa), melléknévből képzett melléknév (AA), számnévből képzett számnév (QQ), defektív szóból képzett becézett defektív szó (Dd), defektív szóból képzett defektív szó (DD), névmásból képzett névmás (PP).

A képzőszeretek megadása tehát meglehetősen árnyalt, de a határozószók egyéb szófajokkal, igekötőkkel, viszonyzókkal összemossa szerepelnek. Természetesen egyikük sincs megnevezve, defektív 'hiányos' (D) megjelölés alatt találhatók, hiszen nem ragozhatók. Határozószó-képzésről tehát nincs szó, de található egyes névszóképzők mellett DD (pl.

rög[tön] : *rög-vest, pedig* : *pedig-len*), Dd (egyetlen példája: *sutty[omban]* : *suty-i-ban*), SD (pl. *jel* : *jel-en, év* : *év-ente, szer* : *szer-te*), AD (pl. *kicsiny* : *kicsiny-enként, gyakor[i]* : *gyakor-ta*), QD (pl. *egy* : *egy-enként, egy* : *egy-képpen*), PD (pl. *ön* : *ön-ként, hány* : *hány-szorta*), VD (pl. *un* : *un-talan, vár* : *vár-tatva, süil* : *süil-ve*), XD (pl. *nyug[szik]* : *nyug-t-on*) képzőszerép-megjelölés. A kiinduló szófaj szófajváltás esetén is lehet D: DS (pl. *túl* : *túl-ság, gyalog* : *gyalog-os, át* : *át-lag*), DA (pl. *igazán* : *igazán-di, hátul* : *hátul-só*), DV (pl. *közel* : *közel-ít, le* : *le-jt, igen* : *igen-el*).

Könnyű belátni, hogy azok a szavak, amelyek a szófaji rendszerben nem sorolhatók sem az igék, sem a névszók közé, a négy fő képzőtípus elkülönítésén alapuló rendszerből valójában „kilógnak”. Nem a szerző hibája, hanem a szóképzési rendszer leírásának elégtelensége az, ami miatt a különben logikus és jól tagolt besorolás ebben a tekintetben elnagyoltnak és ellentmondásosnak tűnik. Aligha vitatható, hogy ennek átdolgozása csak a jelenleg elterjedt szóképzési felfogás több sarkalatos pontját is érintő átértékelésével lehetséges.

Az már egy másik kérdéskörhöz vezet, hogy a fenti példák egyéb problémákat is felvetnek a kielemezés módjának és jogosultságának terén, valamint azzal kapcsolatban is, hogy mely szóelemeket tekinthetjük képzőnek. Ennek taglalásába itt most nem bonyolódhatunk, elég, ha azt belátjuk, hogy közel húszezer szó elhelyezése egy zárt szóképzési rendszerben óhatatlanul számtalan ellentmondást okoz, amelyek megoldása csak kompromisszumok árán lehetséges.

E kompromisszumokról érdemben vitatkozni sajnos nem lehet, hiszen hivatkozások híján nem tudhatjuk, hogy melyek azok a legújabb szóképzéstani munkák, amelyeknek állásfoglalásait a szerző igyekezett figyelembe venni az egyes képzők elhatárolásában, csak általános utalást találunk az „Előszó”-ban ilyen háttéranyagra.

A szóanyag tanulmányozása során fellelhető anomáliáknak a feszes, jól szerkesztett „Bevezető”-ben nyoma sincs. A képzőszerépek rendszerezését a már említett jól áttekinthető táblázat foglalja össze. Ennek alapján a szótárban alkalmazott sorrendet is pontosan nyomon követhetjük, de a biztonság és a jobb tájékozódás okán mindezt megtaláljuk még az „Útmutató a szótár használatához” (XIII–XVI) című részben is, amely bemutatja a képzőváltozatok ábécérendjét, indexelését, valamint a képzőszerépek sorrendjét és a képzőhordozók jelölésrendszerét. Itt még a különböző képzőmutatók használatához is eligazítást kapunk, majd a „Statistikai összesítő” magyarázata zárja az útmutatások sorát.

Ezt követően található a bevezető rész angol nyelvű változata (XVII–XXVII: „Preface”, „Introduction” és „How to use the dictionary”), amely megkönnyíti a szótárhasználatot a magyarul nem tudók számára. (Lehet, hogy érdemes lett volna a címetek nemcsak a külön angol nyelvű tartalomjegyzékben, hanem a szótáron belül a megfelelő helyeken is feltüntetni.)

A mindezek után következő mintegy 250 lap terjedelmű „Szótári rész”-ben (1–248), az MKsz. legfontosabb egységében teljesen elkülönül a négy képzőtípus. Érdekes, hogy nemcsak a denominális képzéseket felsoroló fejezetek egyforma terjedelműek (névszóképzés 1–76, igeképzés 77–152), hanem a deverbális képzések is szinte teljesen azonos méretűek (névszóképzés 153–99, igeképzés 201–48). A képzőváltozatok képzőtípusok szerinti számszerű megoszlása a szótár végén levő statisztikai táblázatból pontosan kiderül, itt az arányok már egészen mások (NN: 642, VN: 462, NV: 284, VV: 550).

A címszavakat tulajdonképpen az egyes képzőváltozatok alkotják. Az alfejezeteken belül nemcsak a képzőváltozatok szerepelnek ábécésorrendben, hanem az ún. képzőhordozók is a megfelelő képzőszeréphez sorolva. Így az ugyanahhoz a képzőhöz tartozó képzőalakok el vannak szakítva egymástól, csak az egyes képzőalakok képzőszerép szerint megkülön-

böztett képzőváltozatai következnek egymás után. Ezzel nincs is semmi gond, hiszen az természetes, hogy a *-ság* és a *-ség* nem egymás mellett fordul elő, hanem mindkettő a betűrendi helyén. Az már bonyolítja a helyzetet, hogy a *-ság/-ség* képzőnek 9 képzőalakját és 22 képzőváltozatát regisztrálhatjuk.

Szerencsére, vagy pontosabban a szerző gondosságának és előrelátásának eredményeképpen a „Szótári rész”-t a „Képzőmutatók”-on belül öt képzőmutató követi (249–320). Ezekre igen nagy szükség van, hiszen a képzőváltozatok e szótár keretei között olyan alakváltozatokat is eredményeznek, amelyek nem feltétlenül jutnak a szótárhasználó szakemberek eszébe. Ennek több oka is lehet. Az elfogadható – és a MGr. elveivel is összhangban van –, hogy az MKsz. a *tő* és a képző között esetlegesen megjelenő ejtéskönnyítő magánhangzót minden esetben a képzőhöz tartozó előhangzóként értelmezi. Nagyrészt ennek, valamint a különböző hangtani változásoknak köszönhetőek a gyakran módosult hangtestű képzőalakok, amelyek a „szótári” egységeket alkotják. Az ezekhez nem sorolható „alakváltozatok” azonban hibás szegmentálással jöhetnek létre.

Például a már említett *-ság/-ség* képző 9 képzőalakja közül 7 (vö. *anya-ság, társ-aság, vig-asság, egész-ség, veszt-eség, bölcs-esség, béke-sség*) egyszerűen értelmezhető. Viszont tévesnek kell tartanunk az *-omság* és az *-úság* képzőalakokat, mivel nyilvánvalóan nem a képző, hanem a *tő* felől magyarázandó a hangalaki eltérés. Ez a megközelítés azért is kínálkozik, mert mindkettő csak egyetlen képzésben fordul elő. A *mártírom-ság* alapszava minden bizonnyal a *mártírium* alakváltozata, a *szaporú-ság* feltehetőleg a *gyönyörűség, nyomorúság* típusú szóalakok mintájára alakult, és egyiknél sem indokolja semmi, hogy a képzőt ne *-ság* alakban elemezzük ki.

A képzőmutatókra visszatérve, a keresést nagyon megkönnyíti a képzőváltozatok egyesített ábécérendes mutatója, de a képzőalakok összetartozását az egyesített a tergo mutatóból lehet a legjobban megfejteni, így derül ki, hogy pl. a melléknévképző *-ékony*-nak is fel vannak tüntetve olyan képzőalakjai (*oml[ik] : oml-adékony, morzs[ol] : morzs-alékony*), amelyek kielemezése megkérdőjelezhető. Itt is mindkettő ún. egy képzőhordozós képzőváltozat, de esetükben sem tarthatjuk indokoltnak, hogy eltérjünk az *-ékony* alaktól, hiszen ugyancsak a *tő*höz tartozik az *-ad*, illetőleg az *-al* szóelem. Azt tudhatjuk, hogy valójában ezek is képzők, de nagyon nem szerencsés szinkrón szempontból ilyen módon a produktív képzőhöz kapcsolni őket. Számos más esetben is tapasztaljuk – különösen a ritka vagy elavult szavak körében –, hogy a történetileg kialakult relatív *tő* már nem aktív szótári *tő*, hanem kötötté vált. Ennek értelmében a szóban forgó derivátumok felbontása: *omlad-ékony, morzs-al-ékony*, vagy ha az abszolút tövet is jelezni akarjuk: *oml-ad-ékony, morzs-al-ékony*. (A *morzs-ol* és a *morzs-al* – esetleg *morzsál* – közötti kapcsolat vizsgálata valószínűleg szintén nem a köznyelvi szinkrón elemzés tárgya.)

Általában is gondot jelent, hogy az MKsz.-ben a kellenél többször találunk olyan, az ÉrtSz.-ből átvett szóalakokat, amelyek ma már egyértelműen a régi, ritka vagy elavult szavak közé sorolhatók. Mindennek oka bizonyára a teljesség igénye, mégis – mivel a mai magyar köznyelv képzőállományának a feldolgozása volt a cél – érdemes lett volna az ÉKsz.² minősítéseit figyelembe véve kicsit megrostálni a szóanyagot. Az végül is nem okoz galibát hogy az *elav* minősítésű *bölcselem* vagy a *ritk, vál izgékony* bekerült, ugyanis mindkettő transzparens képzés, még újabb képzőváltozatokat sem kell miattuk megalkotni. Baj csak akkor van, ha a mai nyelv szempontjából már legfeljebb csak fenntartásokkal elemezhető, illetve elsősorban történetileg szegmentálható képzett szavak, esetenként megszilárdult

ragos alakulatok is helyet kapnak. Az mindenesetre kérdéses, hogy a világosan el nem különíthető formánsok tényleg a mai magyar nyelv képzőrendszeréhez sorolandók-e annak ellérére, hogy nem illeszthetők be megfelelően a mai magyar szóképzési rendszerbe, főleg nem a szigorúan zárt négy képzéstípus valamelyikébe.

A kötetet kiegészítő „Statisztikai összesítő” (321–37) elsősorban „A képzőváltozatok képzőhordozók száma szerinti mutatójával” ad nagyon jó áttekintést a képzők megoszlásáról. Igaz, hogy a pontosabb áttekintés érdekében nemcsak a képzőváltozatokat, hanem az összetartozó képzőalakokat is ki kell gyűjteni, hogy az egyes képzők adatait együtt láthassuk.

Az utolsó oldalon közölt táblázatok számaiból az is látható, hogy milyen óriási feladatot végzett el Janurik Tamás, amikor a 19315 származékszót besorolta az 1938 képzőváltozat „szócikkeibe”. Az eredmény nem maradt el. A „Magyar képzőszótár” a szóképzéstani munkák között kiemelkedő helyet foglal el, nóvum voltához nem fér kétség. A maga nemében unikális; mivel nincsenek előzményei, mintái, valójában csak önmagához mérhető. A mű legfontosabb erényei az alaposág és a következetesség, a jól áttekinthető rendszer, aminek természetesen vannak vitatható megoldásai, de mindenképpen arra készíti a szótárhasználóit, hogy újragondolják a mai magyar szóképzési modell leírását.

A szerző álláspontját ugyan egyes esetekben fenntartással kezelhetjük, de saját rendszeréhez, szerkesztési elveihez mérten nem találunk érdemi hibát sem a szótári részben, sem a mutatók között. Látszik, hogy a szerző minden adatra külön odafigyelt, a lehető legnagyobb pontossággal igyekezett összeállítani a szótárt, ami valójában képzőtár, sőt, igen bőséges adattár is egyben. A járulékos részek, a „Képzőmutatók” és a „Statisztikai összesítők” számtalan új elemzési szempontot helyeznek előtérbe, a bennük rejlő összefüggések feltárása új vizsgálati irányokat jelölhet ki. Összességében az MKsz. fontos és nagyon jól használható segédeszköz, illetőleg háttéranyag minden szóképzéssel foglalkozó nyelvész számára.

T. SOMOGYI MAGDA

KÜLÖNFÉLÉK

A lexikális szemantika és pragmatika határvonalain: Interjú Kiefer Ferencsel*

Andor József: Köszönöm, hogy elfogadtad felkérésemet erre az interjúra. Fiatal nyelvész korom óta figyelemmel kísérve nyelvtudományi kutatásaidat láthattam, megtapasztalhattam, hogy tevékenységed tematikája milyen szerteágazó, de mégis milyen mélyrehatóan alapos módon fogja át a nyelvre vonatkozó tudósi ismeretek egészét, tárgyalva, értelmezve a nyelvleírást a közismert adekvátsági – megfigyelési, leíró, magyarázó – követelmények valamennyi szintjén. Interjúm megtervezése során nem kis problémát jelentett annak eldöntése, hogy kutatói tevékenységed egészét szintetizálva, vagy pedig bizonyos általad kiemelt módon művelt területekre koncentrálva kérdezzelek-e. Végül is az utóbbi mellett döntöttem, mert úgy gondolom, hogy a beszélgetésünket olvasók, főleg azok a munkatársaid, kollégáid,

---

* A szóbeli interjú lejegyzett változatában csupán az írott forma kívánta legszükségesebb igazításokat eszközöltük. – A szerk.

akik alaposan megismerhették, ismerik tevékenységedet, valamennyien egyet fognak érteni abban, hogy korunk egyik legkiemelkedőbb, legismertebb nyelvészét, Kiefer Ferencet feltétlenül érdemes a mai nyelvtudomány egyik legizgalmasabb – s a mai napig tulajdonképpen nem kellőképpen tisztázott – problémaköréről, a szemantika és a pragmatika összefüggéseiről, összefonódásáról (vagy összefonódottságáról) és hatókörük, divatos szakterminust használva skópuszuk határvonalainak megállapításáról, szétválasztásáról kérdezni. Még tovább szűkítve a diszciplináris határvonalakat, legfőképpen azt szeretném, ha az interjú során az ún. lexikális szemantika és lexikális pragmatika összefüggéseire mutatnál rá. Azt javaslom, körvonalazzuk először a köztük létező kapcsolatokat, majd pedig, ha lehetséges, húzzuk meg a köztük levő határvonalakat. Közismert, hogy az ún. lexikális szemantika kérdéseit igen sok kiváló nyelvész kutatja, a lexikális pragmatikáról, annak akár részdiszciplináris létezéséről azonban már nem sokan beszélnek. Ma azonban már ennek is vannak nemzetközi híró szakteknétei, gondoljunk csak a brit pragmatikai iskola elsősorban londoni ágának, az ún. relevancia-elmélet modelljét művelő kiválóságaira, olyanokra, mint pl. DEIRDRE WILSON vagy ROBYN CARSTON, vagy a hozzájuk kapcsolódó, szintén brit kognitív szemantikus VYVYAN EVANS és a pszicholingvista M. LYNNE MURPHY alapvetően lexikalista orientáltóságú kutatásaira.

Kiefer Ferenc: Talán azzal kezdeném, hogy én kicsit másképp értelmezem a szemantika és pragmatika határterületét, illetve egymástól való elhatárolását. A pragmatika az én felfogásomban mindig feltételez egy interakciós kontextust. Tehát, ha nincs beszélő, hallgató, idő, hely, amihez kötött a megnyilatkozás, akkor nem beszélhetünk pragmatikáról. A világsmeret vagy a mondatkontextus figyelembe vétele még nem pragmatika. Ebből pedig az következik, hogy a lexikális pragmatika sem lesz még pragmatika attól, hogy a szó jelentésében szerephez juttatjuk a szó mondatbeli kontextusát és/vagy a mindennapi ismereteinket. Például DEIRDRE WILSON és ROBYN CARSTON említi az *iszik* igét (WILSON–CARSTON 2007: 232). A *Jancsi iszik* megnyilatkozásban az ige 'alkoholt iszik' értelemben szerepel, ez a jelentés mára már lexikalizálódott. Ha felütöd az értelmező szótárt, akkor az egyik ott található jelentés az 'alkoholt fogyaszt (mértéktelenül)'. Ez a jelentés a magyarban és az európai nyelvek többségében a szó lexikai jelentéséhez tartozik, ebben az esetben sem kell tehát a pragmatikához folyamodnunk.

A. J.: Ez egy hasonló jellegű dolog, mint amikor pl. azt mondom – szintén a WILSON és hozzájuk kapcsolódó kutatóknak a példái angolban –, hogy *Let's have a drink!*, vagy *What about a drink?* Erről mindenki tudja, hogy a *drink* lexikális egységnek mi a szótári jelentése, és amikor ez a megnyilatkozás hangzik el egy diskurzus kontextusban, akkor teljesebben egyértelmű, hogy az anyanyelvűek ezt alkoholvízre vagy valami ilyesmire értik.

K. F.: Igen. Ez azt jelenti, hogy azért vannak nyelvészetiileg érdekes kérdések. Ugye, WILSON példája valami olyasmi, ha jól emlékszem, hogy *All doctors drink*. Nyilvánvaló, hogy ha megváltoztatom az állítmányt, akkor a megnyilatkozás nem föltétlenül alkoholfogyasztásra vonatkozik. Tehát, ha például azt mondom, hogy *Péter éppen iszik*, akkor lehet, hogy kólát, vagy vizet, vagy valami mást iszik. De ez sem pragmatika.

A. J.: Persze, ugyanakkor viszont, amennyiben én ismerem Pétert, és úgy ismerem őt, hogy szeret alkohollizálni, akkor, ha azt mondom a társamnak, hogy *Péter éppen iszik*, aki esetleg szintén ismeri Pétert arról az oldaláról, hogy alkohollizáló ember, akkor lehet, hogy az alkoholra fog asszociálni, mert van egy ilyen közös háttértudásunk, ami akár úgy is felfogható, hogy ez a mi birtokunkban levő egyéni jellegű háttértudás.

K. F.: Így van. A lexikális pragmatikában gyakran beszélnek jelentésszűkülésről, jelentésbővülésről, és nem csak WILSON, mások is. Ugyanakkor az érdekes az, hogy ezek viszont klasszikus fogalmak, amelyek a XIX. század óta vannak forgalomban. A jelentésszűkülésről olvashatsz, pl. ULLMANN ISTVÁN a „Principles of Semantics [A szemantika alapelvei]” című könyvében, de erről még a klasszikus „Leíró magyar nyelvtan” is említést tesz. Persze a hagyományos nyelvleírásban a jelenség dinamikája nem jut szerephez. A diakrónia sokszor csak szinkrón metszetekből áll: a *marha* szóról például az Etimológiai Szótár megállapítja, hogy eredetileg ’vagyony’-t jelentett; a jelentésszűkülés állomásai is nyomon követhetők. 1. ’vagyony’, 2. ’ingóság’, 3. ’áru’, 4. ’jószág, háziállat’, 5. ’szarvasmarha’. A lexikális pragmatika abban különbözik a hagyományos történeti szemantikától, hogy nem a diakrón szempontú jelentésszűkülést, jelentésbővülést vizsgálja, hanem azt, hogy egy adott beszédhelyzetben hogyan szűkül vagy bővül a jelentés. Tudjuk, hogy bizonyos értelmezések csak pragmatikai szinten érhetők el. Vegyük csak azt a példát, hogy *Péter igazi férfi*. Mit is jelent ez?

A. J.: Alapvetően itt nem a nemiségére gondolunk, hanem arra, hogy milyen helyzetben viselkedik férfiként.

K. F.: Pontosán. Ismernünk kell a beszédhelyzetet. Ez lehet például az, hogy beugrik a jeges Dunába azért, hogy kimentsen egy gyermeket. *Igazi férfi*, vagyis bátor, tette kész, vitéz, de persze azt is jelentheti, hogy nagy nőcsábász. Tehát a beszédhelyzet nélkül nem tudom, hogy a megnyilatkozás mit is jelent.

A. J.: Igen. Az is egy fajta háttérismeretet képez, hogy férfias cselekedet az, ha valaki így megment valakit, és ezt nem nőkre jellemzően szoktuk meg.

K. F.: Igen. De a *férfi* szó aktuális jelentése a beszédhelyzetből, plusz ennek a háttérismeretnek az ötvözetéből adódik. Vagy vegyük a *Mária, te egy angyal vagy* megnyilatkozást. A ’jószágos szellemi lény’ jelentés ’jószágos, önzetlen nő’-vé változik. Tehát a nemkonvencionalizálódott metaforák értelmezése is gyakran a lexikai pragmatika körébe tartozik.

A. J.: A példáid kapcsán eszembe jut egy további: *Na, gyere Cicám, csináljuk ezt és ezt ...* Azt, hogy *Cicám*, csak nőnek mondjuk, szintén adott beszédhelyzetben mondjuk, de ahhoz egyfajta nexusban kell lenni vele, akármilyen nőnek nem mondhatjuk. Ez is idetartozó példa. Azt persze én nem tudom, hogy hogyan alakult ki.

K. F.: Ráadásul, a *Cicám* ebben a jelentésben csak megszólításban használható és a megszólított személy mindig kislány vagy fiatal nő. Ez viszont talán mégsem a lexikális pragmatika problémája, mivel itt már konvencionalizálódott jelentésről van szó, a *Cicám* megszólítás jelentése nem a beszédhelyzet függvénye.

Talán jobb példa a lexikai pragmatikára a tulajdonnevek köznevesülése. Tehát ha te azt mondod: *Ő az új Chomsky*, ezt csak lexikális pragmatikai eszközökkel lehet értelmezni, tehát itt a relevancia-elmélet mindenütt szerepet játszik, és magyarázatként nem is tudok mást elképzelni. Olyan esetekben, ha valakinek a viselkedéséről azt mondom: *Nahát, ez megint Mari*, a *Mari*-t nem tulajdonnévként használom, a megnyilatkozással *Mari* viselkedésére vagy valamilyen tulajdonságára utalok.

A. J.: De jó példa ez!

K. F.: Igen, de a két példa között van egy lényeges különbség. Chomsky egy ismert nyelvtudós, aki forradalmasította a XX. század nyelvtudományát, az *új Chomsky* csak egy új, hasonló forradalmat elindító nyelvtudósra vonatkozhat.

A. J.: A *Mari* esetéhez azonban már egyéni tudás szükséges.

K. F.: Pontosan. És kell hozzá az adott beszédhelyzet ismerete. Én ilyen értelmezésekre gondolok a lexikális pragmatika kapcsán. És itt, azt hiszem, szépen meg lehet vonni a két diszciplína közötti határvonalat. De vissza szeretnék még térni a polisizémia kérdésére. Azért is, mert az általam is ismert lexikális pragmatikai munkákban gyakran polisizém jelentéseket próbálnak pragmatikailag magyarázni, mégpedig úgy, hogy a pragmatikához sorolják a nyelvi kontextust is. Ezt én nem tartom helyesnek. Egy jó példa erre az *iskola* szó jelentése, már csak azért is, mert az *iskola* polisizém jelentései egy egész szemantikai mezőre vonatkoznak. Mint tudjuk, az *iskola* szó nem csak egy (oktatási) intézményre vonatkozhat, hanem a szóval jelölhetjük például az iskola helyét (*Az iskola nincs messze tőlünk*), az iskola oktatóinak és tanulóinak összességét (*Az iskola holnap kirándulni megy*), az iskolában folyó oktatási tevékenységet (*Petit untatja az iskola*) is. Az *iskola*, mint intézménynév egy konceptuális mezőhöz kapcsolódik, amely előre jelezhetővé teszi a fenti jelentéseket. Ugyanez vonatkozik sok más intézménynévre. A *parlament* szó jelentései is ebben a mezőben mozognak: *A parlament nincs messze innen; A parlament mindig untat; A parlament következő ülését vidéken tartja*. Az aktuális jelentés kiválasztásához nincs szükség beszédhelyzetre, s ennek következtében nem is beszélhetünk ebben az esetben lexikális pragmatikáról.

Azt hiszem, talán világos, hogy én hol gondolom meghúzni a határvonalat. A lexikális pragmatika legnyilvánvalóbban olyan esetekben játszik döntő szerepet, amikor a lexikális szemantikai jelentés nagyon szegény. Ez már a tulajdonneveknél is így van, de egészen világosan látszik a pragmatikai partikuláknál. A *majd* partikula kétségtelen a jövőre utal, de halasztó, elodázó jelentéselemeket is közvetíthet. Az *Írok* jelen időre, a *Majd írok* jövő időre vonatkozó tényállást fejez ki. Ez szemantika. Tudjuk, hogy az igekötős igék a magyarban általában jövő időre utalnak, a *majd* partikula igekötős igével kombinálva különféle pragmatikai jelentéseket hordoz, hiszen a jövő idő kifejezésére már jelen van az igekötős ige. A *Majd megcsinálom* megnyilatkozásban, ha a partikulát hangsúlyozzuk, az ún. halasztó effektus kerül előtérbe, amit joggal pragmatikai jelentésnek tekinthetünk.

A. J.: Az egyik tudományterület, amely a strukturalizmus szemantikáját követően alapvetően befolyásolta a jelentéstani kutatások profilját, s amely utat nyitott a lexikális szemantika pragmatizálódásának és kognitivizálódásának irányába – véleményem szerint – a múlt század 80-as éveitől egyre inkább fejlődő prototípus elmélet, annak elsősorban a szociálpszichológus és kultúrantropológus ROSCH és munkatársai által körvonalazott modellje. A prototípus fogalma egyre nagyobb szerepet kapott az olyan hagyományos szemantikai tudományterületek újabb kori, főként kognitivistá szemléletű vizsgálatában, mint a hyponímia, meronímia, a szinonímia és az antonímia paradigmatis jellegű értelmi viszonyainak leírása, újragondolása (lásd pl. CRUSE 2004: 143–57). Véleményed szerint mennyire tekinthetők megbízhatónak az ilyen bázisú kutatások eredményei? Valóban a jelentéstani pragmatizálódásáról lehet itt szó?

K. F.: A ROSCH-féle prototípus-fogalom a világismerettel, mindennapi tudásunkkal függ össze, tehát nem pragmatika. Ez az egyik megjegyzésem. A másik az, hogy bár a prototípus-elmélet érdekes újítás a szemantikában, de mint ahogy valahol te is említet, nem minden szó jellemzésénél játszik szerepet. Ha különbséget teszünk – kicsit belemelve a prototípus-elmélet részleteibe – az ún. referenciális homályosság (vagueness), azaz a között, hogy milyen módon tudod azonosítani, vagy hozzárendelni az adott elemet egy kategóriához, és a centrális elem létezése között, – itt ARMSTRONG et al. 1983. kísérletére gondolok – akkor a prototípus-elmélet nyelvészeti is érdekesebbé válik. A páros és páratlan számok-

kal végzett kísérletekből kiderült, hogy a kísérleti személyek a *kettő*-t tartották a legtipikusabb páros számnak, ez a centrális eleme a páros számok halmazának. Referenciális homályosságról ebben az esetben nem beszélhetünk. Az, hogy melyik szám páros és melyik páratlan, egyértelműen eldönthető. Az egész számok körében tehát a referenciális homályosság foka nulla, viszont van prototipikus példány. A geometriai alakzatok esetében, pl. a *háromszög*, *négyszög* esetében nincs se referenciális homályosság, de centrális elemről sem beszélhetünk. Végül különbség van, szemben a klasszikus prototípus elmélet állításával, az artefaktumok és a természetes kategóriák között. Az artefaktumok esetében föl lehet tenni azt a kérdést, hogy meddig 'szék' egy *szék*, vagy meddig 'asztal' egy *asztal*, ez azonban nem lehetséges a természetes kategóriák esetében: egy zebra akkor is zebra, ha nem csíkos, vagy ha csak három lába van. A zebra fogalma egyértelmű, a szék fogalma kevésbé az. A bizonytalanság azonban már a fogalomban adva van és nem a beszédhelyzet függvénye, tehát nem pragmatikai kérdés.

A. J.: Ráadásul ehhez még hozzájárul a kulturális tudás kérdése. Erről nekem eszembe jut a Japánban nyert tapasztalatom. Az a fogalom, ami az itt mellettem levő tárgyat [rámutat] 'asztal'-nak minősíti, azt a mi kulturális ismereteink szerint az *asztal* szó jeleníti meg, de hogy a japán ember éppen erre vonatkozóan milyen szót használ, azt én azért nem tudnám megmondani, mert a japán asztal egy rendkívül alacsony tárgy. Ugyanúgy lehet neki négy lába, de biztosan jóval alacsonyabb a mi asztalunknál. De lehet, hogy én, amennyiben nem rendelkeznék japán kulturális ismeretekkel, és nem olvastam volna sokat ezen a téren, vagy nem szeretném ezt a fajta kultúrát, hanem csak bejönnék ide, azt kérdezhetném, hogy *Mit keres itt ez a zsámoly, miért ezen ebédelünk?* Valószínűleg *zsámoly*-nak mondanám, vagy valami ilyesminek nevezném.

K. F.: Igen, ez így igaz. De visszatérnék még egyszer a prototípus-elmélet problémájára. Úgy tűnik, hogy a prototípus fogalma az eredeti elképzeléseknek megfelelően leginkább az artefaktumok és a természetes kategóriák esetében játszik szerepet, és nem volt helyes a fogalmat a szókincs egészére kiterjeszteni. Mármost a jelentés kutatója sem az artefaktumok, sem pedig a természetes kategóriák nevei iránt nem érdeklődik különösképpen. Tehát nem tudok olyan jelentéstanosról, aki nekiállna, és mondjuk a bútorokat, vagy a csigákat végigelemezni szemantikailag, ami nemcsak értelmetlen, hanem lehetetlen vállalkozás is lenne. Nem véletlen tehát, hogy a szemantikai munkákban – a kognitív jellegűektől eltekintve – nem sok szó esik a prototípus-elmületről.

Nos, mivel fölvetted a szemantikai relációknak a kérdését, vajon milyen szerepet játszik a prototípus-elmélet a klasszikus szemantikai fogalmak esetében, mint pl. a szinonímia, a meronímia, az antonímia és így tovább. Én úgy látom, hogy a prototípus-elmélet nem ad hozzá semmit ahhoz, amit az e fogalmak által jelölt jelenségekről eddig is tudtunk. Talán inkább az a baj, hogy az utóbbi évtizedekben az említett fogalmakat szinte kizárólag logikai fogalmakként használtuk. Márpedig a szinonímiának lehetnek fokozatai. CRUSE számos példával illusztrálja ezt, de azt is megjegyzi, hogy a fokozatok pontos jellemzése szinte lehetetlen. Teljes szinonímiáról van szó két szó esetében akkor, ha a két szó bármilyen szövegkörnyezetben és beszédhelyzetben felcserélhető egymással. Az ilyen szinonímia nagyon ritka. Vannak azután olyan esetek, amikor két szó vagy kifejezés nem denotatív, hanem emotív szinten különbözik egymástól. Erre klasszikus példa az angol *cordial reception* és a *heartly welcome* 'szívélyes fogadtatás' közötti különbség. Én azt hiszem, ezeket érdemes lenne újra elövenni és megnézni, hogy a mai tudásunk alapján, új elméleti keretben mit lehet

a szinonímiával kezdeni. De nincs arra vonatkozóan ötletem, csupán annyit szeretnék mondani, hogy a régi szemantikai munkákat is érdemes újra kézbe venni.

A. J.: Vannak, akik szintén rájöttek erre, Éppen most, 2010 októberében kerül majd sor Helsinkiben a szinonímia újragondolására egy nemzetközi konferencián, és nekem az a gyanúm, hogy ott majd előkerülnek ezek a kérdések. Nem véletlenül. De itt most beszűrnék valamit, mivel a két példád, az angol *cordial reception* és a *hearty welcome* kapcsán jut eszembe, hogy ami a korpusznyelvészetnek a nagy adománya a klasszikus nyelvészeti kategóriák, eszmék újragondolásához az az, hogy meg lehet látni a dolgokat. Érdekes lenne, és szintén az újragondolásnak részét képezhetné – s kérdés majd, hogy Te mit gondolsz erről –, hogy a *cordial* szó miért éppen a *reception* szóval kerül kapcsolatba. Mai tudásunkkal és eszközeinkkel egy, a konkordanciát kimutató programmal érdemes lenne megnézni, hogy a *cordial* a mai, most már hozzáférhetővé vált, gyűjtött, különféle standard vagy akár regionális nyelvezetet vizsgáló vagy taglaló, vagy az alapján gyűjtött korpuszokban mivel kollokálódik. És ezt újragondolni, akár a mező- vagy egyéb elméletek szempontjából. Hasonlóképpen a *hearty* szót is, hogy az mely lexikai egységekkel kerülhet kollokációs kapcsolatba. Továbbá, hogy ez a kettő, amit te hoztál fel, ezek a mai nyelvezetben egyáltalán elő tudnak-e bukkanni, vagy nincs-e esetleg olyan eset, hogy valamely, a *reception*-nel szinonim szó, illetve egyes áttételesen a kognitív körébe tartozó szavak tudnának esetleg kollokálódni a *cordial*-l. Szóval azt szeretném javasolni, hogy gondoljuk újra, és a korpusz adta lehetőségekkel élve vizsgáljuk meg az ilyen klasszikus felfogásokat, most már precízebben, empirikus módon.

K. F.: Igen. Úgy emlékszem, hogy a *cordial reception* is ULLMANN példája. Nála elég sok hasonló példát lehet találni. Most egyébként, amit mondasz, ez is az újragondolásnak lenne része, az tudniillik, hogy nézzünk meg egy ilyen konkordanciát. Amiből az is kiderülne egyébként – azt az ember így is érzi –, hogy elment egészen más irányba a *reception* is és a *welcome* is. Tehát már nem ugyanaz a situációs jelentése, mint ami ULLMANN korában volt.

A. J.: Ez pedig a kulturális oldal standardjainak a változása. És az alapjául szolgáló fogalmi keretekben is változások következtek be.

K. F.: Tehát amikor te a *reception* szót olvasod, akkor neked nem fog feltétlenül a *cordial* eszedbe jutni. Régebben valószínűleg szorosabban tartozott össze a két szó.

A. J.: Erről jut eszembe még valami, amit én érdekesnek tartok. Ha én a kifejezéseket magyarátom, és azt mondom, hogy *Szívélyes fogadtatásban részesült X. Y.*, akkor egyrészt meg lehetne nézni azt, hogy a *fogadtatás* szónak milyen jelzői fordulnak elő egy korpuszban, és hogy a *szívélyes* melléknév köztük van-e, és milyen gyakorisággal, és ugyanígy kontrollképpen meg kellene nézni a *szívélyes* szónak a kollokációit, és azt, hogy köztük van-e a *fogadtatás*, vagy *üdvözet*, s ha igen, milyen arányban fordul elő, hogy áll ez kapcsolatban a különféle regiszterekkel. Ezzel kapcsolatban pedig az jut eszembe, meglehetősen eretnek módon, hogy a klasszikus felfogás szerint – és ez így szerepel az iskolai grammatikákban is – a főnévnek van jelzője. De mit gondolsz arról, amit egyébként általában a költői nyelvezetről szoktak poétikusok vagy a költészet szemiotikusai felvetni, hogy releváns lehet-e arról beszélni, hogy a jelzőnek van, illetve tud lenni főneve. Ez a jelzőnek a státuszát magasabbra helyezi. Azt illetőleg tehát, hogy a *szívélyes* szó mivel képes kollokálni, azt mondhatnánk, hogy az ő kollokációja a *fogadtatás*. Persze lehet, hogy nyelvész számára ez egy „nyelvészeti kriminek” tűnik. De mégis felvetem, nem lehetne-e a felfogást ekként módosítani. Azt mondanám, lehet, hogy a költői nyelvezetben, stílusban lehetne a példák gyűjtését kezdeni.

K. F.: A kérdés nem érdektelen, de tényleg inkább „nyelvészeti kriminek” vagy „nyelvészeti játéknak” tűnik. Nem hiszem, hogy ennek bármilyen nyelvészeti hozama lenne. Elképzelhető viszont, hogy alkalmazott nyelvészeti szempontból (nyelvoktatás, számítógépes nyelvészet) hasznos lehet.

A. J.: Egy másik markánsan megfogalmazódó tudományterületet képez (főként FILLMORE lexikalista jellegű kutatásai nyomán) a kognitivisták alapú ún. keretszemantika, amely a kognitív pszichológia, a kognitív antropológia és szociológia, valamint a számítógépes nyelvészet, a mesterséges intelligencia kutatásának korai, 70-es, 80-as évekbeli szakaszában végzett vizsgálatok eredményeire és alapvető modelljeire támaszkodva szintén megújította, kiterjesztette a lexikális szemantikai kutatások körét. Az ilyen irányú kutatások térhódítása határozottan megfigyelhető, sőt, anyagi támogatottságuk nyomán olyan lexikalista szemléletű adatbázisok jelentek meg, mint Berkeleyben FILLMORE vezetésével a FrameNet (PETRUCK 1996), vagy Princetonban GEORGE MILLER, később pedig CHRISTIANE FELLBAUM irányítása mellett a WordNet (FELLBAUM 1998). Manapság pedig ezek nemzetközi elterjedését jelzi az alapmodellek testvéreinek fejlesztése Európában, Japánban, Indiában (lásd pl. Euro WordNet). Míg a WordNet és testvérmodelljei alapvetően szószemantikai bázisúak, relációs szemantikai adatbázisok, addig a FrameNet terjeszkedni látszik a szöveg, a diskurzus vizsgálatának irányába. Tekinthetők-e az ilyen irányú vizsgálatok is az eredetileg lexikális szemantikai skópuszal rendelkező kutatások pragmatizálódásának? Hogy tekint az ilyen irányú kutatásokra Kiefer Ferenc, aki nem fejlesztő munkatársként belülről, hanem a szemantika és a nyelvészeti pragmatika kutatójaként, felhasználóként, kívülről képes szemlélni ezeket a projektumokat? Mindenesetre, FILLMORE nyomán a nyelvészeti alapmodellt „keretszemantiká”-nak, nem pedig „keretpragmatiká”-nak hívják.

K. F.: Pontosán. Én is azt mondanám, hogy ez is szemantika és nem pragmatika. Mert miről is van szó? A keretszemantika a megszokott szemantikai reprezentációkat világisméleti elemekkel dúsítja fel, vagy másképpen fogalmazva, a szemantikai reprezentációt egy leegyszerűsített tudásreprezentációval egészíti ki. (Megjegyzem, hogy a nyelvi és a nem nyelvi tudás nem mindig választható el egymástól egyértelműen.) És, ugye, ez volt a mesterségesintelligencia-kutatásoknak is az eredeti célja, mégpedig nem is annyira elméleti, mint inkább gyakorlati megfontolásokból. Az alapvető kérdés az, hogy mi az a mindennapi tudás, amelyet szemantikailag még relevánsnak tekinthetünk egy szó esetében. Azt hiszem, hogy FILLMORE, talán írni nem írt róla, de valamelyik előadásában említette az esküvő keretét, keretszemantikáját. Az esküvő alapján véve egy nőt és egy férfit, és valamilyen szertartást involvál, bár nem feltétlenül egyházit. Kell valaki, aki a szertartást végzi, és kultúrától függően kell hozzá tanú. S vajon ezzel kimerül a szemantikailag releváns kerettudás? Vajon ez minden, ami az esküvő tudásreprezentációjához szükséges? Egy esküvőről szóló diskurzusban mondhatod, hogy *a pap*, így, határozott névelővel, de előzmény nélkül, ami arra utal, hogy a pap is része lehet a fogalmi keretnek. De szerepelhet *a zenekar* is, a reprezentáció valamelyik szintjén. Igazából annyi mindent tudunk egy esküvőről, és ráadásul, a különböző kultúrákban különböző lehet az az esküvő, például – nem is kell nagyon messzire mennünk – egy széki, erdélyi lakodalom másképp néz ki, mint egy budapesti. Magyarországon is vannak táji különbségek, ahol mások a szokások. Akkor hát nyilvánvalóan hozzá kell vennünk egy kulturális, vagy lokális tényezőt is, amivel ki kell egészíteni azt, ami az egész közösségre érvényes. Ez fölveti a kérdést, hogy meddig menjünk el. Merthogy ismereteink potenciálisan végtelenek. Minden szóval kapcsolatban fölidézhető olyan ismeretek,

amelyek biztosan nem képezik részét magának a keretszemantikai reprezentációnak. S én itt látom magát a problémát is, hogy valahol önkényesen azt kell mondanunk, hogy na, itt megállunk. Ennek, azt hiszem, az egyik tesztje tényleg az lehet, amit te is mondtál az előbb, hogy meg kell nézni, hogy a diskurzus hogyan viselkedik. Ha viszont a diskurzust akarjuk modellálni, akkor nem elégedhetünk meg egy statikus fogalmi reprezentációval, hanem lehetővé kell tenni azt, hogy a reprezentáció a diskurzus függvényében változhasson, tehát felülírhatóvá kell tenni a régi információt, és lehetővé kell tenni új információ beépítését. Talán kombinálni kellene a hagyományos keretszemantikai reprezentációkat egy HANS KAMP-féle dinamikus diskurzus reprezentációval (DRT, KAMP 1979). Ez azt is jelentené, hogy különböző diskurzusokhoz különböző reprezentációk rendelhetők hozzá. Ma amúgy is inkább a dinamikus szemlélet az uralkodó, ami tehát azt jelenti, hogy a reprezentációk nyitottak, a kontextusból újabb ismeretekkel gazdagíthatók, és a régi ismeretek módosíthatók. De visszatérve eredeti kérdésre, azt mondhatjuk tehát, hogy keretszemantika nem jelent pragmatizálódást, hanem inkább a szemantika határainak kiterjesztéséről van szó.

A. J.: A FILLMORE-féle keretszemantika azonban leginkább csak mondatokat vizsgál. GEORGE LAKOFF is foglalkozott vele, ő is ott volt a keretszemantika fogalmának bevezetésekor. Csakhogy ő a kommunikációelmélethez sokkal jobban kötődő, tágabb formában foglalkozott vele és láthatjuk a politikai diskurzus terén ennek az aprópénzre váltását általa (lásd pl. LAKOFF 1996, 2008), míg FILLMORE valamennyire mindig is a nyelvhez, a nyelvi reprezentációhoz akarta magát kötni, ez viszont, ilyen szempontból – az az érzésem – meglehetősen szűkre szabott attitűd (FILLMORE 1982, 1985). Nem véletlen tehát az, hogy FILLMORE és munkatársai is kezdenek nyitni a diskurzus irányába, azaz a szavakat, a szavak kapcsolatát illető szintű vizsgálatról a szöveg felé.

K. F.: Azt hiszem, ezt előre lehetett látni. A keretszemantika nem maradhat meg mondat szinten, ott nincs is feltétlenül szükség rá. FILLMORE, gondolom, azért ragaszkodott a nyelvi formákhoz, mert ő szemantikával kívánt foglalkozni. Az utóbbi évtizedekben viszont láttuk, hogy hogyan tágultak a szemantika határai. A diskurzus számos vonatkozása ma már a szemantika vizsgálódási körébe tartozik. Magától értetődik ezért, hogy a keretszemantikának is ebbe az irányba kellett elmozdulnia. A keretszemantika azonban jelenlegi formájában is egy rendkívül hasznos eszköz, még egy szűkebb szemantikát művelő nyelvész számára is, akik közé magamat is sorolom.

A. J.: Az eddigi kérdésekből is kirajzolódik az alapkérdés: hol rejtőzik a jelentés? VYVYAN EVANS nézete szerint nem a szóban, hanem a kontextusban (2009: 84). Nem a mondatban, hanem a megnyilatkozásban. Nézete, és számos kognitív nyelvész felfogása szerint szójelentésről tulajdonképpen nem is beszélhetünk. Nem radikálisan abszurd, radikálisan pragmatista az ilyen felfogás? Eszerint a szótárak tulajdonképpen céltalan eszközök lennének, hiszen a bennük megadott lexikális információ irreálisan merev és szűk? Tudjuk, persze, hogy a fent említett lexikális adatbázisok fejlesztői, s maga FILLMORE is azon a véleményen vannak, hogy a jövő szótárainak (ha majd egyáltalán *szótár*-oknak lehet nevezni ezeket a forrásokat) egyre nagyobb mértékben kell megragadniuk az enciklopédikus, a standardizált kontextuális, s nem csupán a lexikális szintű ismereteket.

K. F.: Ez így igaz. Arra a kérdésre, hogy hol rejtőzik a jelentés, nem igazán tudok válaszolni. Ez egy olyan kérdés, amelyre már sokan keresték a választ, nem nagy sikerrel. De a jelentéssel akkor is tudunk foglalkozni, ha mibenlétéről nincsenek pontos ismereteink. A jelentésről sokféle modell alkotható, és minden modellben a jelentéssel kapcsolatban sokféle

kérdés vehető fel. Olyan modellben, amelyben a jelentés levezethetősége fontos szerepet játszik, felvethető például a kérdés, hogy hogyan áll össze egy morfológiailag komplex alakzat jelentése az alakzatot alkotó elemek jelentéséből. Vegyünk egy egyszerű példát! Az *ad* jelentése így jellemezhető: az ige három vonzattal (argumentummal) rendelkezik, x az adó, y a kapó és z az a dolog, amely tulajdont cserél a cselekvés révén. Egyébként a keretszemantikának is ebből kell kiindulnia. Az *adogat* morfológiailag komplex ige, a *-gat* toldaléknak is van jelentése, mégpedig azt jelenti, hogy 'ismételten, többször kisebb mértékben'. Az *adogat* ige jelentése az *ad* és a *-gat* jelentéséből tevődik össze, jelentése tehát 'ismételten, többször ad valamit, kis mennyiségben, vagy kis porciókban'. Bonyolultabb komplex szó esetében több lépésben történik a levezetés. A szó szintjén túllépve beszélhetünk a szószerkezet, majd a mondat jelentéséről. Ezek a jelentések egymásra épülnek. A mondat és a megnyilatkozás jelentésének a megkülönböztetése egyik alapfeltevése a pragmatikának, legalábbis a pragmatika általam is képviselt felfogásának. A mondat szemantikai jelentése például előre jelezhető, a megnyilatkozásként használt mondat pragmatikai jelentése általában nem az. Én egyszerűen értelmetlennek tartok minden olyan elképzelést, amely a jelentést a megnyilatkozás szintjére redukálná. Persze, ha valakit csak a szemantikai, vagy csak a pragmatikai jelentés érdekel, megteheti, hogy csak az egyik vizsgálatára szorítkozik. A pragmatika kutatójának viszont tudnia kell, hogy a pragmatikai elemzés néhány kivételtől eltekintve szemantika nélkül nem működik jól. A szemantika ezzel szemben önmagában, tehát pragmatika nélkül is művelhető.

Többféle jelentésfogalom létezik, de egyikről sem állíthatjuk, hogy tökéletes, és a nyelvben rejlő jelentés egészéről ad számot. Minden jelentésfogalom egyszerűsít, mert másképpen nem lesz használható, és az már a választott elmélettől függ, hogy a fogalom szempontjából mit tartunk fontosnak és mit elhanyagolhatónak. A szójelentés vizsgálatában némely elmélet például különbséget tesz alapjelentés és levezetett jelentés között. Úgy tűnik, hogy ez bizonyos előnyökkel jár. Én egy példát említenék itt, amelyet a COBUILD angol szótárból veszek. Az *open* 'nyit' ige jelentései két oldalon, négy oszlopban szerepelnek, ami már mutatja, hogy mi mindenről kell számot adni. A sok jelentés annak is köszönhető, hogy az angol nem használ igekötőt bizonyos jelentések megkülönböztetésére, tehát a magyar *nyit*, *kinyit*, *megnyit*, *felnyit* igék jelentését az angol nyelv mind az *open* igével fejezi ki. De tekintsünk most el ettől a különbségtől és vegyük a következő példákat: a *kinyitja az ajtót*, *kinyitja a bördödöt*, *kinyitja a sörösüveget*, *kinyitja a konzervdobozt*, *kinyitja a zárat*, *kinyitja az üzletet* kifejezések mindegyike másfajta „kinyitás”-t fejez ki, de a 'kinyitás' alapján mindegyik esetben azt jelenti, hogy ami zárva volt és nem volt hozzáférhető, az nyitottá és hozzáférhetővé válik a „kinyitás” révén. Ez tekinthető tehát a *kinyit* ige különböző használatainak, az alapjelentésének. Persze mindjárt felmerül a kérdés, hogy hogyan lehet ebből az alapjelentésből a konkrét jelentéseket levezetni. Nézzük meg tehát, hogy mit is jelent az pontosabban, hogy *kinyitja az ajtót*, vagy *kinyitja a konzervdobozt*? Ezt, nyilvánvalóan, világismereti tényezők bevonása nélkül nem tudjuk megmondani. Tehát az alapjelentés meghatározásában a világismeret nem játszik szerepet, de ami a konkrét mondatban szójelentésként megjelenik, az ennek az alapjelentésnek kiterjesztett és bővített változata, melynek meghatározása, pontosítása csak világismereti tényezők figyelembe vételével lehetséges. De ezzel még mindig nem hagytuk el a szemantika felségterületét!

A. J.: Következő kérdésem szintén egy, a jelenkori jelentéstan (és a vele interfész viszonyban álló szintaxis) központi problémájára vonatkozik: a kompozicionalitásra, a lexikális nyelvi elemek strukturálódásának, strukturáltságának, és az ezzel kapcsolatos jelentés in-

terpretálásának, interpretálhatóságának analitikus vagy szintetizáló jellegére. Hogyan határozható meg a kompozicionalitás meglétének és hiányának elsősorban jelentéstani jellege? Beszélhetünk-e a kompozicionalitás fokáról, azaz gradációs jellegű-e a lexikális elemek között fennálló kapcsolati viszony? Felvetődik a kompozicionalitás és a non-kompozicionalitás konstrukciós természete. Természetes, hogy ennek a kurrens kérdésnek a kutatása jelentős szerepet játszik az ún. konstrukciós grammatikák vizsgálati köreiben. S a kérdés kapcsán vetődött/vetődik fel a formulaicitás, a formulaszerű szerkezetek vizsgálata, mely lexikális struktúrák azonosítása szintén felveti a lexikális jellegű kapcsolat gradációjának, valamint kompozicionalitásuk jellegének és fokának vizsgálati kérdését.

K. F.: A kompozicionalitás is egy módszertani elv, és a formális szemantikában kutatási téma is lehet az, hogy valami hogyan tehető kompozicionálissá, ami lényegében formális eszközökkel történő levezethetőséget jelent. Mindjárt hozzá kell tennem – a te kérdésedből is kiderül – hogy van a kompozicionalitás fogalmának egy lazább értelmezése. Ilyen értelemben beszélhetünk például szó szintű kompozicionalitásról, ami főleg agglutináló nyelvek esetében érdekes fogalom. A formális és laza értelmezés közötti különbséget hadd illusztráljam egy példával. Vegyük például az *ír* és a *megír* igéket. A *megír* intuitív vagy plauzibilis szinten nem kompozicionális, de formális szempontból azzá tehető. Elég azt mondanunk, hogy a *meg-* egy funktor, amely egy folyamatos igéből egy befejezett és rezultatív igét hoz létre. Ez intuitíve nem látható be azonnal. De egy formális szemantikus számára ez egy nyilvánvaló eljárás. Tehát ő azt fogja mondani, hogy az igekötős igék jelentős része kompozicionális, mert ha az igekötőhöz valamilyen formális jelentést hozzárendelünk, az igekötős ige jelentése már levezethető lesz az igekötő és az ige jelentéséből. A kompozicionalitás, azt hiszem, a formális szemantikában sokkal fontosabb, mint a nem formális szemantikában.

Te fölvetted a kompozicionalitás fokának a kérdését. Mind a szó, mind szó szerkezet vagy mondat esetében persze vizsgálhatjuk a kompozicionalitás fokát is. Például a *tanítatgathat* ige teljesen kompozicionális, mert minden eleméhez hozzá tudunk rendelni egy jelentést és az ige jelentése ezekből levezethető. Ezzel szemben a *meglátogathat* ige csak részben kompozicionális, mert a *látogat* nem kompozicionális, hanem lexikalizálódott képződmény, és mint már láttuk, a *meg* igekötőnek sem tudunk önálló jelentést tulajdonítani. Ugyanezt tehetjük meg magasabb szinten is. Például ha olyan elemek vannak a mondatban, amelyek valamilyen beszélői attitűdöt fejeznek ki, akkor szigorú értelemben a mondat már nem teljesen kompozicionális, mert az attitűdöt kifejező elem nem tartozik a denotatív jelentéshez. Tehát, például a *Sajnos a fiam megbukott* mondatban a *sajnos* nem része az állításnak, a mondat denotatív jelentésének, hanem az adott tényállással szembeni beszélői attitűdöt fejezi ki. Az ilyen mondat nem kezelhető egy igazságfeltételes szemantikában. De vajon beszélhetünk-e itt kompozicionalitásról? Az attól függ, hogy tudunk-e olyan modellt konstruálni, amelyben az ilyen mondatok jelentése is levezethetővé válik. Egyébként a kompozicionalitás foka nem egy jól megfogható fogalom, ezért nem is érdemes túl nagy jelentőséget tulajdonítani neki.

A. J.: Magyar vonatkozásban ezzel kapcsolatban jut eszembe az igazából leíratlan – legalábbis én nem láttam leírását – kifejezésnek, a *Csókolom*-nak a kérdése. Amikor egy adott szituációban ezt mondjuk. Azt is szoktuk mondani, de nem műveltetői értelemben, mert az nem lenne releváns, hogy *Csókoljatjuk a nagymamát!*, ahelyett például, hogy *Üdvözljük a nagymamát!* Az ilyen kifejezéseket mindig az adott formában használjuk az adott szituációban. Ez képezi a formulaikus kötöttséget. Azt nem mondom, hogy *csókoltam*, vagy *csókolod*. Tehát a ragozási paradigmából egy-egy tag kiemelt státust nyer, és az formulaizálódik.

K. F.: Világos. Ilyen esetben szinte eltűnik a szemantikai tartalom, a megnyilatkozásnak kizárólag pragmatikai funkciója van. De mondok neked egy másik példát. Kedvenc példám közé tartozik és a köszönésekhez, üdvözletekhez, megszólításokhoz kapcsolódik. Párizsban töltesz el egy bizonyos időt, szereted a friss baguettet, s elég hamar kiválasztod magadnak azt a péket, aki a legjobb baguettet süti a környéken. Reggel leszaladsz egy fél baguettért a reggelidhez. S mivel sokszor otthon dolgozol, így délben megint leszaladsz egy fél baguettért az ebédhez. És este esetleg megint. Na most, te ugye, reggel *Bonjour!*-ral ('Jó napot!') köszönsz. Néhány nap múlva a péknél már tudni fogják, hogy te rendszeres vásárlójuk vagy. Az eladó, amikor elköszön – most ide bejön az eladó és a vevő közti viszony is – mondhatja ugyan neked azt, hogy *Bonjour!*, de általában inkább *Bon matinée!*-t ('Jó délelőttöt!') fog mondani. Én ugyanezt nem mondhatom neki, illetve nem mondanám, mert, ugye, más az ő szerepe a vevő–eladó hierarchiában. Azt is mondhatja, hogy *Bon journée!*, tehát *egész* napra kíván jó napot, ha tudja, hogy délben nem jön a vevő. Délben, amikor megint megyek, majd elköszönök, én megint *Bonjour!*-t mondok, ő viszont nekem általában *Bon après-midi!*-t ('Jó délutánt!') fog mondani, mert tudja, hogy én este megint jövök. Vagy ha nem jövök, akkor is. Legyen egy jó délutánom. Ha este is megyek, én megint *Bonjour!*-ral köszönök el, ő viszont *Bonne soirée!*-val ('Jó/kellemes estét!') búcsúzik. És ez mind azt jelenti, hogy 'Viszontlátásra!'. Ez csak ebben az irányban működik, az eladó alattam áll a vevő–eladó hierarchiában. Ezért a részéről sokkal udvariasabb, ha a fent említett kifejezésekkel köszön el, mintha csak *Bonjour!*-t mond. Fontos tehát a beszélő és a hallgató közötti (hierarchikus) viszony, a megnyilatkozás időpontja és helye, ezt mind tudni kell, hogy helyesen tudjuk használni és értelmezni a köszönéseket. A köszönéseknél, tudjuk, a pragmatika sokkal fontosabb a szemantikánál. Egyszer talán megírom a francia köszönések pragmatikáját.

A. J.: Én pedig a *Csókolom!* pragmatikáját. Annyira komplex, és külföldiek számára annyira nehéz, hogy kinek mondhatjuk. Miért mondhatja valaki, és én miért mondom, és ő miért nem mondhatja, és így tovább.

K. F.: Sőt, ugye, létezik ráadásul a *Kezét csókolom*. S azt már nem is ugyanúgy használod, nem ugyanakkor monddod, mint a *Csókolom!*-ot.

A. J.: Továbbá sokszor nem is azt mondom, hogy *Kezét csókolom*, hanem inkább azt, hogy *Kezicsókolom*. Tehát még az is része ennek a problémának, hogy hogyan redukálom a kifejezést.

K. F. (nevetve): Vagy azt mondom, hogy *Csókollak*.

A. J.: Ennek a pragmatikája pedig már egészen más. S itt jön az a kérdés, ami engem nagyon érdekel, hogy a szinonimitás nem csupán jelentéses problémát képez. Amikor te most itt felhozad a *Csókollak* példáját, egy adott viszonyban álló emberpár esetében általában férfi a nőnek szokta mondani ezt. Újabbán azt is hallani, hogy *Pusszantalak*. Nem pedig *Puszillak*. Érdekes pragmatikai kutatást jelentene mindezek vizsgálata.

De lépünk tovább! Az előző kérdéshez szorosan köthető a következő. Milyen értelemben lehet a kompozicionalitás–non-kompozicionalitás szemszögéből vizsgálni az ún. kollokációk, azaz a (FIRTH felfogása szerint) tartalmi, funkcionális és strukturáltság tekintetében is egymás szomszédsági vonzáskörébe tartozó lexikális, vagy akár grammatikai természetű elemek jelentését? Persze, az előzőekben valamennyire már érintettük ezt a kérdést.

K. F.: Igen. Ezek az együtt előforduló szavak. Sokszor ez gyakorisági probléma is, és nem véletlen, hogy készültek kollokációs szótárak is. A COBUILD is csinált ilyent. Kár, hogy nincs magyar kollokációs szótárunk. A kollokációk problémájához a kompozicionali-

tásnak nincs köze. A lexikalizálódott kollokációkat szótároznunk kell. ULMANN-nál olvashatjuk például, hogy az *erős tea* angolul *strong tea*, de annak ellenére, hogy a *powerful* is 'erős'-et jelent, nem mondhatjuk a **powerful tea*-t, a számítógép esetében viszont fordított a helyzet, jó a *powerful computer* és rossz a **strong computer*. Talán szintén ULLMANN példája, hogy a *mély álm* az angolban nem **deep sleep*, hanem *sound sleep*. Ez kontrasztív szempontból kétségtelenül figyelemre méltó és a nyelvoktatás szempontjából hasznos információ, de a jelentés kutatója számára kevésbé az.

(Folytatjuk.)

ANDOR JÓZSEF

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Bañcerowski Janusz 70 éves*

Bañcerowski Janusz professzor úr, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Lengyel Filológiai tanszékének egykori vezetője és a Szláv és Balti Filológiai Intézet igazgatója 2011. január 2-án töltötte be hetvenedik életévét. A köszöntő nincs könnyű helyzetben, már csak a műfaj miatt sem. Úgy vélem, nem szükséges pályaképet felvázolnom, hiszen a professzor urat Magyarországon kívül az egész Közép-európai régióban jól ismerik, több száz tudományos közleménye mellett a munkáira történt közel két ezer hivatkozás ékes bizonyítéka annak, hogy ismerik és értékelik. Így ebben a hivatalos, de érzelmi háttérét és tartalmát tekintve szubjektív köszöntőben egyéniségének és munkái szellemi háttérének néhány, általam különösen fontosnak vélt vonását emelem csupán ki.

Bañcerowski Janusz a legnevesebb lengyel, majd később orosz egyetemeken folytatott tanulmányai alapozták meg klasszikus nyelvészeti képzettségét. Hallgatott indoeuropeisztikát, különös érdeklődéssel tanulta a szanszkritot és a szlavisták számára oly fontos litván nyelvet. Mindehhez a képzéshez jelentős többletet adtak információelméleti és alkalmazott nyelvészeti tanulmányai is. Így alakult és érlelődött meg benne az a komplex kutatási módszer, amelyet a világ nyelvi képéről írt munkáiban ismerhetünk meg. Filozofikus gondolkodású, erudícióval megáldott alkotó, akinek munkássága az utóbbi másfél-két évtizedben teljesedett ki. A világ nyelvi képének kutatásában a konkrét nyelvi anyagból indul ki, s annak alapján megy tovább az egyes profilokból adódó általános következtetések levonásáig. Ebben a nagy szabású, és tulajdonképpen befejezhetetlen munkában jelentős iskolát teremtett, elsősorban a doktoranduszok, de az érdeklődő hallgatók szélesebb körében is.

Azt a tényt, hogy ünnepeltünk klasszikus iskolázottságú kutató, legékebben talán a Kárpát Nyelvatlasz legutóbbi kötete mutatja. E kötet szerkesztését nem csupán irányította, hanem a tudományos „aprómunka” legnagyobb részét is ő végezte el. Panaszkodott is olykor, hogy a nyelvatlasz munkája rengeteg idejét emészti fel, de ezeket a kifakadásokat soha sem vettem komolyan, hiszen tudtam, hogy ő maga is érzi és tudja, milyen fontos, sőt nélkülözhetetlen munkát hozott létre, de a tudománnyal való foglalkozás mindig elégedetlenség-

---

* A köszöntés elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2011. március 29-i ülésén.

gel jár: amíg az egyik munkát végezzük, már egy másikra gondolunk, s ha néha sok időnk megy rá egy-egy feladat elvégzésére, sajnáljuk, hogy ennek esetleg egy másik tervünk megvalósítása látja kárát.

Munkái kapcsán külön kell szólnom az ünnepeelt nyelvismeretéről is. Magyar nyelvtudásáról elmondható, hogy tökéletes. Tökéletes annyiban, amennyiben magyar anyanyelvem ismeretét tökéletesnek tartom. Lényegében nem az, noha régebben divatos volt, hogy valakiről, aki egy idegen nyelvet jól beszélt, azt mondták, hogy „perfekt” angol, német vagy francia. Tudjuk persze, hogy perfekt nyelvtudás nincs. Bańczerowski professzor úr olyan kiválóan megtanult magyarul, hogy nyelvünk finom árnyalatait is érzi. Ezzel párhuzamosan olvasta bele magát a magyar irodalomba, így jutott a magyar civilizáció ismeretének birtokába. Sok magyar kolléga tanulhatna tőle félreérthetetlen, világos, egyértelmű fogalmazást! Külön hangsúlyoztuk magyar nyelvi ismereteit, de nem mehetünk el szó nélkül amellett sem, hogy oroszul, angolul és németül olvas és beszél; a lengyelt nem is szükséges külön megemlítenünk.

A professzor úr jelentős szerepet töltött és tölt be ma is a Kar tudományos életében. Iskolát teremtett a világ nyelvi képének kutatásában. A Szláv és Balti Filológiai Intézetten kívül is sokszor hívják egy-egy előadás, sőt kurzus tartására más tanszékekre, például az amerikanisztikai intézetbe vagy az Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékekre is. A Lengyel Filológiai Tanszék és a Szláv és Balti Filológiai Intézet vezetése mellett tagja volt a Bölcsészettudományi Kar Doktori Tanácsának, mint a Nyelvtudományi Doktori Iskola vezetője. Több sikeresen megvédett PhD-értekezés témavezetője, opponense, bíráló bizottsági elnöke és tagja.

Tagja a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottságának. Érdemes munkásságot fejt ki a Magyar Tudományos Akadémia Etikai Bizottságában is. Ünnepeletünk választmányi tagja a Nyelvtudományi Társaságnak, valamint alelnöke a Modern Filológiai Társaságnak is, amely a modern filológia terén kifejtett munkásságát a Társaság legnagyobb kitüntetésével, a „Pro Neophilologia in Hungaria” kitüntetéssel ismerte el.

Szívesen látott és gyakran hívott vendége a Nyugat-magyarországi Egyetem Savaria Egyetemi központjának, állandó előadója volt a Gadányi Károly professzor úr által szervezett Nemzetközi Szlavisztikai Napoknak, előadásokat tartott a Veszprémi Egyetemen és a Pécsi Tudományegyetemen is. Rendszeres résztvevője volt a Nemzetközi Szlavisztikai Kongresszusoknak. Kiterjedtek külföldi kapcsolatai is, elsősorban a Nancy Egyetemmel, de lengyelországi felsőoktatási intézményekkel is.

Tagja a Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae, valamint a Studia Slavica Savariensia című nemzetközi szlavisztikai folyóiratok szerkesztőbizottságának.

Bańczerowski Januszról el kell mondanom, hogy benne igazi barátra találtam. Vidám egyénisége, szellemessége, széles körű tájékozottsága szinte inspirálja a vele beszélőket, új gondolatokat ébresztve bennük. Mint tanszék- és intézetvezető munkatársai érdekében dolgozott, segítve tudományos és hivatali karrierjüket. Számos esetben személyesen járt utána kollégái ügyes-bajos dolgainak, ha a helyzet úgy hozta magával, többször is. Barátság, igazi, önzetlen kollegialitás, a munkatársak megbecsülése, jó kedély – így tudnám egyéniségét jellemezni.

Hetvenedik életévét teljes szellemi és fizikai frissességben élte meg, így semmi akadálya annak, hogy munkáját professor emeritusként is folytathassa, talán kevesebb előadással vagy szemináriummal, de változatlan kedvvel és erővel. Az ő esetében is elmondható, hogy vétek lenne az évtizedek alatt felgyülemlett tudás és tapasztalat kihasználásáról lemondani.

Születésnapján nem is kívánhatunk mást, mint további tudományos lendületet, hozzá pedig fizikai erőt.

Tisztelt Professor Úr, kedves barátom, Isten éltesen sokáig!

NYOMÁRKAY ISTVÁN

Éder Zoltán 80 éves*

Tisztelt Elnök Asszony, kedves ünneplésre összegyűlt társasági tagok, tisztelt Tanár Úr! Éder Zoltán tanár úr tegnap ünnepelte 80. születésnapját. Öröm és megtiszteltetés, hogy ebből az alkalomból itt üdvözölhetjük, és a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében köszönhetem őt.

Ünnepeltünk Budapesten született, József Attilával és Márai Sándorral egyazon napon, április 11-én, értelmiségi családba: édesapja jogász, édesanyja német–francia szakos tanárnő volt. A könyvekkel, az irodalommal, a nyelvekkel való foglalkozás természetes közegként vette körül, megalapozva a későbbi pályát. Az elemi lakóhelyén, Kispesten végezte, majd következtek a bencés gimnáziumi tanulmányok Pesten, Kőszegen és Csepelen. Kiváló tanárokat, szilárd grammatikai ismereteket, klasszikus műveltséget és előadói készségének megalapozását köszönhette nekik.

A kőbányai I. László Gimnáziumban tett érettségi után az ELTE magyar–olasz szakján kezdte meg egyetemi tanulmányait. Negyedéves bölcsész korában fonetikai tárgyú cikket közölt tőle a Magyar Nyelvőr, de szakdolgozatát olasz irodalomtörténetből írta. Ez a kettősség, a nyelvészet és párhuzamosan az irodalom iránti szeretet egész pályáját végigkísérte. Végzés után nem sokkal, 1956-ban a csepeli Jedlik Ányos Gimnáziumban indult tanári pályája. Egy tanévet töltött itt, utána Újpesten, Babits Mihály hajdani tanárságának színhelyén tanított 1963-ig. Itt született első könyve, a „Babits a katedrán”, amely máig a Babits-kutatás nélkülözhetetlen forrásmunkája (Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1966.). Ugyanakkor eszközfonetikai jártasságát és didaktikai felkészültségét hasznosítva ötletes és népszerű olasztanárnak is bizonyult: melyik diák ne tanulta volna szívesen a személyes névmás ragozását és az ige jövő idejét egy népszerű olasz slágeren bemutatva?

A középiskolai tanári évek zárását a Szilágyi Erzsébet Gimnáziumban töltött három év jelentette, és 1965-től már az MTA Nyelvtudományi Intézetében dolgozott. Lőrincze Lajos mellett a Nyelvművelő kézikönyv megszerkesztésében vett részt, és ennek kapcsán számos nyelvművelő írása is megjelent különféle lapokban. Itt kezdett nyelvtudomány-történettel foglalkozni. Ennek a korszaknak az eredményei 1972-ben a Révai Miklósról szóló kötet (Révai Miklós. A múlt magyar tudósai. Akadémiai Kiadó, Bp., 1972.), 1973-ban Révai stilisztikájának a kiadása (Révai Miklós: A magyar szép toll. Közzétette és az utószót írta: Éder Zoltán. Akadémiai Kiadó, Bp., 1973.), és 1978-ban a Benkő József nyelvészeti munkásságát tárgyaló monográfia (Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság. Akadémiai Kiadó, Bp., 1975.). Ez utóbbi könyv lett kandidátusi disszertációja is, amelyet 1979-ben védett meg. Az Intézetben végzett munka révén bekap-

---

* A köszöntés elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2011. április 12-i ülésén.

csolódhatott a tudományos közéletbe is: számos nyelvészeti bizottság tagja, titkára, kandidátusi, nagydoktori védések opponense volt.

1974-től a nápolyi Keleti Egyetemen nyert el egy állást, és az itt töltött ötévnyi vendégprofesszorság új területe nyitott meg Éder Zoltán számára: a magyar mint idegen nyelv oktatását. Öt évvel később, amikor hazatért, az ELTE Központi Magyar Lektorátusának vezetését vette át docensként. Ez a lektorátus, melyet most tanítványa, Szili Katalin habilitált docens vezet, immár A Magyar mint Idegen Nyelv Tanszék néven a Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézeten belül működik. 1982-ben Éder Zoltán hazánkban először kidolgozta és beindította a magyar mint idegen nyelv tanári szakot. Az oktatás mellett a tanszéki kutatást is megszervezte: kutatócsoportjával 1983-tól létrehozta a „Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből” című sorozatot. Ebben az időben bontakozott ki teljesen nyelvtudomány-történeti munkássága, amelynek középpontjában a XVIII–XIX. század áll: Sajnovics, Gyarmathi, Verseghy, Telek József stb. munkássága, de Sylvester Jánostól a kortárs Szabó T. Attiláig sok nyelvészünkkel foglalkozik. Éder tanár úr szinte minden tanulmánya azóta is sűrűn idézett munka a tudománytörténettel foglalkozó kutatók számára. A „Gyarmathi Sámuel Nyelvmesterének egyik fő forrása” című tanulmánya egyúttal habilitációs doktori értekezésének témája is lett (MNy. 1995: 52–63, 140–56, 291–310). 25 ilyen témájú tanulmányát tartalmazza az 1999-es „Túl a Duna-tájon” című kötet, címével is utalva a magyar szellemiség Európához kötődéséhez (Túl a Duna-tájon. Fejezetek a magyar művelődéstörténet európai kapcsolatai köréből. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Bp., 1999.). Személyes ismeretségben, jó barátságban volt számos jelentős hazai és külföldi nyelvessel, irodalmárral, így Szabó T. Attilával, akinek munkásságát monografikus igényrel dolgozta fel ebben a kötetben.

A legtöbben már az egyetemen elkötelezik magukat vagy a nyelvészet vagy az irodalom mellett, de Éder Zoltán egész pályáján mindvégig kitűnő nyelvész és kitűnő irodalmár is volt, a *grammatikus* szó klasszikus, osztatlan értelmében: egyaránt foglalkozott irodalomtörténettel, nyelvtudomány-történettel, stilisztikával, a széles értelemben vett nyelvműveléssel.

A nyelvtudomány-történeti kutatások tehát munkásságának csak az egyik felét jelentik. Ugyanilyen jelentős irodalomtörténészként is. A Babits-kutatók a már említett „Babits a katedrán”-monográfia mellett a „Gólyakalifa” sajtó alá rendezését is Éder Zoltánnak köszönhetik. 2002-ben a „Régi napok illata” című kötetben a Katedra-monográfia mellett összegyűjtött Babits-tanulmányai is napvilágot láttak (Régi napok illata. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Bp., 2002.). Ezek a gazdagon adatolt tanulmányok olyan fontos dolgokat is feltártak, mint Babits regényírói módszere: miként teremtett világot regényeiben kiváló megőrző emlékezete segítségével. De sokszor idézik az angol–magyar műveltségkövetítő, Békássy Ferenc írásainak kiadását is (Egy angol–magyar műveltségkövetítő. Válogatás Békássy Ferenc hátrahagyott írásából. Hungarológiai ismerettár 4. Nemzetközi Hungarológiai Központ, Bp., 1989.).

Legtalálhatóbb azonban egy másik görög szóval *filológus*-nak nevezhetnénk. Bámulatos kitarással nyomozza ki a műveket, kéziratokat, akár hazai, akár külföldi könyvtárakban, nem szólva az antikváriumokról. Ha kutatói módszeréről, felfedezéseiről kerül szó, Éder tanár úr azt szokta mondani, hogy nincs semmi titok. Egyszerű dolgot kell tenni: hivatkozások helyett végig kell olvasni az eredeti szövegeket. Figyelmesen olvasva az eredeti szöveg szinte óhatatlanul új eredményekhez vezet. Amihez azt tehetjük hozzá, hogy ehhez olyan szakmai felkészültség is kell, mint az övé. Számos példa közül csak egyet emelve ki: hogy a

Verseghy említette „Hálai Franczia Grammatiká”-t kinyomozva és elemezve eszébe juthasson a kutatónak, hogy a „Hálai Franczia Grammatika” okfejtése kitől is ismerős, és így fény derülhessen arra, hogy Verseghy mellett Gyarmathi is merített belőle: ez a grammatika a „Magyar Nyelvmester” egyik fő forrása.

Minden tanulmányát mintaszerű filológusi munka, gazdag adatolás, nagyfokú rendszeresség, legendás pontosság jellemzi, és ahogy saját magától, más kutatóktól is ezt várja el. Ünnepeztünk értekezéseinek a sikeréhez hozzájárul a megfogalmazásmód, a stílus. Mind-egyik írása világos, könnyen követhető, élvezetes szövegű; elvont, összetett tárgyakról is átláthatóan, érthetően és irodalmi igénnyel szól.

1999-ben nyugdíjba vonult az ELTE Bölcsészettudományi Karáról, de egy alkotó ember esetében a nyugdíj legfeljebb jogi kategória. Évekig tanított még nyelvtudomány-történetet a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen. Az utóbbi évek terméséből Társaságunk számára különösen fontos a társaság folyóiratának, a Magyar Nyelvnek a történetét feldolgozó 2005-ös tanulmány (A Magyar Nyelv száz éve [1905–2004]. MNy. 2005: 384–406), ami egyúttal a Magyar Nyelvtudományi Társaság történetének krónikája is. 2006-ban pedig Szabó T. Attila és Pais Dezső barátságának történetéről közölt cikket (Szabó T. Attila és a Magyar Nyelvtudományi Társaság. MNy. 2006: 262–9).

Tisztelt Tanár Úr! Ezen a jeles ünnepen, a 80. születésnapon a Társaság és a magam nevében is sok szeretettel és tisztelettel kívánok jó egészséget és további hasonlóan gazdag, eredményekkel teli éveket a magyar nyelv- és irodalomtudomány javára! Isten éltesse!

C. VLADÁR ZSUZSA

Kiefer Ferenc 80 éves*

Kiefer Ferenc 2011. május 24-én ünnepelte 80. születésnapját. Különösen szép az ilyen kerek évforduló, ha az ünnepeltet – mint most is – jó egészségben, alkotó ereje teljében köszönhetjük. Az évforduló jó alkalom rá, hogy átgondoljuk, mit is köszönhet Kiefer Ferencnek a nyelvtudomány, a magyar nyelvészet, és mit köszönhetünk neki mi, közvetlen munkatársai, tanítványai. Elsősorban nem is két tucatnyi könyvét, mintegy kétszáz tanulmányát szeretném felidézni – hiszen a Magyar Nyelvtudományi Társaság tagságát e munkákra nem kell emlékeztetni; nap mint nap használjuk őket, nap mint nap hivatkozunk rájuk. A Kiefer Ferenc által szerkesztett „Strukturális magyar nyelvtan” négy kötete mindnyájunk számára megkerülhetetlen. A mondattannal foglalkozók az 1967-es „On Emphasis and Word Order”-t is gyakran forgatják. Szemantikai monográfiái, köztük „Az előfeltevések elmélete” 1982-ből, a 2000-es „Jelentésemélet”, a 2005-ös „Lehetőség és szükségszerűség” és a 2007-es „Aspektus és akcióminőség” a jelentéstan alapműveinek számítanak. Morfológiai munkásságát egy 1970-es „Swedish Morphology” indította, majd a „Generative Morphologie der Neufranzösischen” következett 1973-ban. A magyar morfológiával is könyvterjedelemben foglalkozott, többek között az „Új magyar nyelvtan” „Morfológia” részében és a „Strukturá-

---

* A köszöntés elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2011. május 24-i ülésén.

lis magyar nyelvtan” „Morfológia” kötetének több fejezetében. Nevezetesen pragmatikai tanulmányai is, köztük a „Journal of Pragmatics”-ben megjelent írások.

Kevesbé közismert, hogy Kiefer Ferenc mennyi tisztség, kitüntetés birtokosa. Nemcsak az MTA-nak tagja, hanem az Osztrák Tudományos Akadémiának, az Academia Europaea-nak és a párizsi Európai Tudományos és Művészeti Akadémiának is. A Stockholmi Egyetem, a Párizsi XIII. Egyetem és a Szegedi Egyetem díszdoktora, és nyolcadik éve a nemzetközi nyelvészszövetség, a CIPL elnöke. Tiszteleti tagja mind az Amerikai, mind a Brit Nyelvtudományi Társaságnak.

A száraz adatokból azonban nem olvasható ki Kiefer Ferenc valódi jelentősége, a magyar nyelvtudomány fejlődésében betöltött szerepe. Véleményem szerint az elmúlt évtizedekben senki annyit nem tett a magyar nyelvészetnek a nemzetközi nyelvészeti életbe való integrációjáért, a magyar nyelvészet tartalmi és intézményi modernizációjáért, mint ő.

Az az év, 1962, amikor Kiefer Ferenc nyelvészpályafutása elindult, a strukturalizmus előtti nyelvészethez visszalépő „Mai magyar nyelv rendszere” megjelenésének éve, a magyar nyelvtudomány izolációjának korszaka. Ebben a közegben, amikor nyugati könyvekhez, folyóiratokhoz alig-alig lehetett hozzájutni, talált rá e generáció néhány tagja a strukturalizmusra és az induló generatív nyelvelméletre. Egy kedvező fordulat folytán 1964-ben többüket amerikai Ford-ösztöndíj is segítette az új nyelvészeti irányzatok elsajátításában. Amerikából hazatérve ott megszerzett elméleti és módszertani ismereteiket minél szélesebb körben igyekeztek továbbadni; nemcsak az ELTE Általános Nyelvészeti Tanszékének hallgatóit oktatták, hanem informális szemináriumokon mi, érdeklődő fiatal nyelvészek is tanulhattunk tőlük.

Kiefer Ferenc nemcsak a generatív elméletet hozta haza Amerikából, hanem a modern tudomány szociológiájának ismeretét is, és ezen ismereteit is, Amerikában kiépített személyes kapcsolatait is a magyar nyelvészeti élet modernizálására, tanítványainak „helyzetbe hozására” használta fel. Amerikában a korszak legkiválóbb nyelvészeivel került baráti viszonyba, és általa mi is jó ismeretségbe kerülhettünk velük. Akkoriban nemigen volt mód nemzetközi konferenciákat szervezni, vendéglőadókat hívni – de a kor meghatározó nyelvészeinek sora Kiefer Ferenc hívására az ő személyes vendégeként is idejött. Ők később ösztöndíjakkal, meghívásokkal támogatták az itt megismert fiatalokat. Magam is egy olyan pisai nyári egyetemen ismerkedtem meg behatóbban a formális nyelvészettel, melyen Kiefer Ferenc is kurzust tartott, és melyre vagy féltucatnyi magyar fiatalnak szerzett ösztöndíjat.

Amikor Kiefer Ferenc a John Benjamins sorozatszerkesztője lett, pozícióját a magyar nyelvészet külföldi megismertetésére használta fel; magyar nyelvészek angolra fordított tanulmányaiból állított össze egy kötetet. A szerzők sora Telegdi Zsigmondtól, Károly Sándortól, Hajdú Pétertől, Molnár Ilonától Szabolcsi Annáig ívelt. Máig emlékszem, milyen meglepetéssel és milyen szívesen fogadta Papp Ferenc a kötetbe írott cikkéről készült lektori jelentést; azt mondta, életében ez az első részletes, érdemi bírálat, melyet egy folyóiratba vagy tanulmánykötetbe leadott cikkéről kapott. Abban, hogy a magyar nyelvészeti folyóiratokban, a honi tanulmánykötetekben mára meghonosodtak a nemzetközi sztenderdek, a valódi bírálat, a kettős vaklektorálás, Kiefer Ferencnek vannak úttörő érdemei. Tudomány-szociológiai törekvéseinek eredményessége más területeken is szembeötlő. Ma már nyelvészeti diákkonferenciákon is azt tapasztaljuk, hogy követelmény a nemzetközi kitekintés, a vizsgálat elméleti-módszertani háttérének megvilágítása, és általánossá vált a kiosztmányon vagy PowerPoint-prezentáción alapuló, jól szerkesztett, a hallgatót világos gondolatmenet mentén végigvezető szabad előadás. Kiefer Ferenc kezdeményezései vezettek el oda,

hogy a magyar nyelvészek ma már egyenrangú félként vannak jelen a külföldi folyóiratokban, külföldi kiadóknál, és eséllyel pályázhatnak nemzetközi kutatási támogatásokra is.

Kiefer Ferencet ma is foglalkoztatják a tudományszociológiai kérdések, például a tudományos teljesítmény objektív mérésének és nemzetközi összemérhetőségének problémája. Fontos szerepe volt abban, hogy sikerült a nagydoktori fokozat megszerzéséhez egzakt kritériumokat megállapítani. A nemzetközi pályázatok miatt szükségessé vált a tudományos teljesítmények mérésének nemzetközi egységesítése. Kiefer Ferenc ennek érdekében az ESF-nél, az Európai Tudományos Alapítványnál végzett úttörő munkát; nagy szerepe volt a napokban véglegesített ERIH folyóirat-osztályozás kezdeményezésében és kialakításában. Az e munka során megfogalmazott követelmények egész Európában jótékony hatással vannak a nyelvészeti folyóiratok szerkesztési gyakorlatára.

Végezetül mi mást kívánhatnék Kiefer Ferencnek és saját magunknak: folytassa ugyanúgy, mint eddig, még legalább két évtizedig!

É. KISS KATALIN

Péntek János 70 éves

A magyar nyelvudomány romániai művelői sajátos helyzetükből következőleg az átlagosnál bizonyosan nagyobb mértékben hordozzák a kötelesség és a felelősség súlyát. A mai Magyarország területénél nagyobb országrészen – összefüggő területeken és szórványhelyzetben, s egyre fogyó számban – élnek a rájuk (is) bízott magyar anyanyelvűek. De a múlt miatt is. Erdély a maga kulturális fontosságának s a magyar nyelvvel való tudatos törődés értelmiségi hagyományának a szempontjából aligha közömbös az utódok számára. Különösen tekintettel arra a tényre, hogy a kolozsvári egyetemen működött az a nyelvésztriász, amely mély nyomokat hagyott az erdélyi s – elsősorban Szabó T. Attilának köszönhetően – a magyar nyelvudományban is. (Erre utal Péntek János egyik 2002-ben megjelent tanulmányának a címe: „Örökség és kihívás. Az erdélyi magyar nyelvudomány a század- és ezredfordulón”). Szabó T. Attila, Márton Gyula és Gálffy Mózes több szempontból személyes példa is volt Péntek János számára, hiszen egyetemi éve alatt mindhármuk aktív oktató volt: három, egymástól különböző egyéniség, három különböző életút. A kisebbségi értelmiségi lét mint meghatározó körülmény azért hangsúlyozandó külön, mert szakmán kívüli feladatokkal bőven jár. Arról nem is beszélve, mit jelentett és jelent a módszereiben változó hivatalos kisebbségpolitika útvesszőiben való eligazodás és mindaz, ami ezzel jár.

A kalotaszegi Körösfőn születni nem akármilyen ajánlólevél a magyar kultúra szemzőgéből nézve. Aligha véletlen, hogy Péntek Jánosból a magyar kultúra és nyelv iránt érzékeny felnőtt vált, hogy útja a kolozsvári egyetem magyar szakára, majd tanszékére vezetett, hogy az ő tanszékvezetése idején bővült a tanszék a magyar néprajz kutatásának és oktatásának a feladatával. Egyetemi tanulmányait Péntek János már nem a Bolyai, hanem a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen kezdte. A népélet iránti érdeklődését a szülőföld ébresztette föl benne, a néprajz is kezdettől fogva közel állt szívéhez. Az élőnyelvvél foglalkozó nyelvészként kikerülhetetlenül találkoznia kellett a kisebbségi lét nyelvhasználati kérdéseivel, s már csak ezen keresztül is az erdélyi magyarság gondoljaival. Természetes tehát az ő esetében is, hogy a dialektológia és az etnobotanika mellett egyre inkább helyet követeltek munkásságá-

ban azok a területek, amelyek a kisebbségi anyanyelvhasználat témakörébe tartoznak: a magyar–román kétnyelvűség, a nyelvpolitika, a nyelvi tervezés meg az anyanyelvi oktatás kérdései. A kolozsvári egyetem magyar tanszékének vezetőjeként nemcsak szűkebb szakmai, hanem oktatás- és tudománypolitikai szempontból is felelősségteljes tevékenysége 1990-ben kezdődött, amelynek következményeként az említett „nagy öregek” után ő lett, s ma is ő a romániai magyar nyelvtudomány legismertebb alakja az egész Kárpát-medencében. Tanszékvezetőként hagyományőrző és újító is: folytatta elődeinek az erdélyi magyar nyelv kutatására, történeti és regionális értékeinek feldolgozására, a tudománytörténet számontartására irányuló erőfeszítéseit, egyszersmind azonban a szociolingvisztika és a kognitív nyelvészet útját is egyengette tanszékén úgy, hogy közben a kisebbségi kétnyelvűség kutatásának elismert szakemberévé vált. Tudományos tevékenységének legnagyobb elismeréseként a Magyar Tudományos Akadémia 2004-ben külső tagjává választotta.

Gyakorlott terepmunkásként a vizsgált közösségnek s az élőnyelvnek, az erdélyi nyelvhasználatnak kiváló ismerője, s mint ilyen kutatót nyelvészeti realizmus s a modern tudományközi területek, nemkülönben az alkalmazott nyelvtudomány iránti érzékenység jellemzi. A rendszerváltoztatás utáni évek szabadabb légkörében fontos szerepet játszott a kolozsvári egyetem magyar nyelvi oktatási kereteinek a bővítésében, az akkori reformokban és kapcsolatépítésben – a magyarországi intézményekkel különösen is. Az egyetlen romániai magyar doktori iskolát ő alapította Hungarológiai stúdiumok címmel. Szívén viselte az előző nemzedék kéziratban maradt nagy munkáinak kiadásra való előkészítését, s a tanszék közreműködésével biztosította Szabó T. Attila Erdélyi Magyar Szótörténeti Társaságának a folyamatos szerkesztését is. Tevékeny részt vállalt átfogó közös kutatásokban (gondoljunk a korpusztervezési és nyelvrehabilitációs programra, a romániai magyar hivatali nyelv kialakítására vagy a romániai magyar tankönyvek szaknyelvi gondozására). Alapítója és 1997-től elnöke az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetségének. Az MTA 2001-ben létesült erdélyi magyar nyelvi kutatóállomását, a Szabó T. Attila Nyelvi Intézetet ő szervezte meg s vezető elnökként, nagyon fontos közhasznú tevékenységet folytatva az erdélyi magyarság anyanyelvi nyelvhasználatának az érdekében. Ő az MTA Kolozsvári Területi Bizottság (Kolozsvári Akadémiai Bizottság: KAB) elnöke, a Magyar Tudományosság Külföldön és az Anyanyelvünk Európában Elnöki Bizottságnak pedig tagja. Számos kitüntetés birtokosa, megkapta például a Magyar Nyelvtudományi Társaság Csúry Bálint- és Bárczi Géza-éremét. A magyar állam 2010-ben a Magyar Köztársasági Érdemrend középkeresztje odaítélésével ismerte el sokoldalú tevékenységét. 2011-ben a Debreceni Egyetem avatta díszdoktorává.

Irányító, szervező tevékenységére továbbra is nagy szükség van. Rengeteg ugyanis a magyar nyelvvel összefüggő teendő (anyaggyűjtés, feldolgozás, tudományos ismeretterjesztés) Romániában (beleértve a nyelvváltás küszöbére jutott csángó nyelvhasználat kutatását is). Ahogy egy erdélyi PhD-hallgató budapesti védésén az elnöklő Hajdú Mihály mondta 2011-ben az eredményes védés után: a szociolingvisztikai, dialektológiai, névtani stb. gyűjtéseket és feldolgozásokat Erdélyben nem „lehetne, kellene”, hanem „kell, muszáj, kötelező” folytatni. Rátermet fiatalokat várnak a mezősgéi magyar szórványok, még mielőtt végleg eltűnnének. Nagy szükség van a szociolingvisztikai eredmények további következetes alkalmazására, s égető szükség van a népesség körében folytatott felvilágosító munkára. Erre adott jó példát Péntek János azzal, hogy okosan érvelve körlevelet írt erdélyi magyar szülőknek arról, miért érdemes magyar tannyelvű iskolába íratni gyermekeiket.

A 70. életévét 2011. július 7-én betöltő Péntek Jánosra gondolva nemcsak műveinek, tanulmányainak hosszú sora, széles körű tevékenysége jut eszünkbe. Az is, hogy a magyar nyelvtudomány erdélyi követe, hogy fáradhatatlan utazó, hogy nemcsak tudós nyelvész, hanem az erdélyi magyar nyelv ügyének mindenek szolgáltatója, hogy kapcsolatteremtő és -tartó kolléga, hogy kiegyensúlyozó, békét teremteni képes ember is. Azt kívánjuk, maradjon meg ilyennek. Azt kívánjuk, hogy az ozsdolai kikapcsolódásokat kövessék mindig az aktív szakmai és közéleti tevékenység gyümölcsei – a közösség és a tudomány javára egyaránt.

KISS JENŐ

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Bereg megye 1570. évi személynevei*

Babics – Berekfaß: Lau. *Babich*; **Also Vereczke:** Luc. *Babicz*. < A *Bába* név horvát, ruszin vagy szlovák patronimikon képzős alakja: 'öregasszony, a nagyanya által felnevelt gyermek' (MIZSER 2007b: 82). Megj.: Beregszászon ma is élő név.

Babka – Ökörmeßő: *Babka* Maxin. < Ruszin eredetű: 'üllővas', a kovácsmesterségre utal. (MIZSER 2007b: 83).

Babó – Kaszon: Gr. *Babo*. < Több indítékú név: 1. 'guba v. bolyhos gyapjúpokróc', 2. 'vadbab' (CsnSz. 56), 3. 'tetű' (MIZSER 2009a: 117). M: ?

Bac ~ Bács – Munkacz: Jo. *Bacz*. < 1. Bac: a német *Batz* 'fapapucs' átvétele (BAHLOW 1967: 50), 2. Bács: magyar *bács* 'számadó juhász' (CsnSz. 57). M: ?

Backó – Ardo: Ant., Me. *Baczko*; **Berekfaß:** Ma. *Backo*. < A *Ba*-val kezdődő nevek (pl. *Balázs*, *Bálint*) -*ckó* képzős alakja (MIZSER 2007–2008: 142).

Bacsó – Adon: Ant. *Baczo*; **Wary:** St. *Baczo*. < 'számadó juhász' (CsnSz. 58–9).

Bacsu – Wary: Bl. *Bachiw*. < Az előző név alakváltozata.

Badak – Deda: Ant. *Badak*; **Berekfaß:** St. *Badak*. < Világi személynév (MIZSER 2007–2008: 142). Megj.: Beregdédán ma is élő név.

Badó – Rafaina Vifalu: Amb. *Bado*; **Boltrag, Kereczen:** Em. *Bado*; **Nağ Dobron:** Fr. *Bado*; **Kaszon:** Lad. *Bado*; **Barlobas:** Volphgangus *Bado*. < Világi személynév (CsnSz. 59). Megj.: Nagydobronyban és Rafajnaújfaluban ma is élő név.

Bagi – Vgornia: Ant. *Bagi*; **Szalka:** Ben., Pa. *Bagi*; **Tiудар:** R. Val. *Bagi*. < 'Bagról való' (CsnSz. 60). Megj.: Az egykori Bereg megyei község Tiszaszalka határába olvadt. Gergelyiugornyán és Tiszaszalkán ma is élő név.

Bagó – Boltrag: Bl. *Bago*; **Homok:** Damianus *Bago*. < 'bagoly' (CsnSz.61). M: ?

Bagonya – Szernie: Jo., Nic., R. Th. *Bagonia*. < Világi személynév, esetleg pusztá helyiségnév Hont és Zala megyében (CsnSz. 61).

Bagus – Nagy Gutth: Cl. *bagus*. < Világi személynév (FNESz. 1: 558, *Hajdúbagos*).

Bajkó – Berekfaß: Em. *Baiko*. < 'bolondos, bamba' (CsnSz. 63).

---

* L. MNy. 2011: 123–6.

Bajsza ~ Bojsza – Balafe: Gas. *Baisza*; **Berekfaj:** St. *Boisza*. < 'bajusz' (MIZSER 2007–2008: 142).

Bak – Gath: And., R. And., Jac. *Bak*; **Berekfaj:** Em., Lad. *Bak*; **Farnos:** Th. *Bak*. < Világi személynév (CsnSz. 65–6). Megj.: Beregszászon és Gáton ma is élő név.

Bakó – Berekfaj: Amb., Jo. *Bako*; **Kis Mufaj:** R. Ant. *Bako*. < 1. világi személynév, 2. 'mészáros' (CsnSz. 70). Megj.: Beregszászon ma is élő név.

Bakócai – Adon, Attia, Kereczen, Hethien: Fr. *Bakoczej ~ Bakoczei*, részbirtokkal rendelkező nemes. < 'a Baranya megyei Bakóca faluból való' (CsnSz. 69).

Bakos – Derczen: Ant., Ge. *bakos*; **Wyfalu:** Em. *Bakos*; **Wary:** Th. *Bakos*. < 1. világi személynév, 2. 'olajsütő, olajsajtoló' (CsnSz. 70). Megj.: Derczenben és Beregújfaluban ma is él.

Baksa – Som: Me. *Baxa*. < Világi személynév, nemzetségnév (CsnSz. 70). Megj.: Beregsomban ma is élő név.

Balázs – Baloffalua: Dem. *Balas*; **Cziomonía:** Fr. *Balas*; **NağMusaj:** Jo. *Balas*; **Marok:** Me. *Balas*; **Cziarnavoda:** Nic. *Balas*; **Kalnik:** Jo. *Balaß*. < Martirológiumi személynév (CsnSz. 72–3).

Balassi – Berekfaj: Alb., Em. *Balassi*; **Kouazo:** Ben., Jac. *Balassi*; **Szalka:** Gr., Lad., Sim. *Balassi*. < A *Balázs* név patronimikon képzős alakja (CsnSz. 72–3). Megj.: Ma *Balácsi* formában él Beregszászon és Tizzaszalkán.

Balázska – Munkacz: Me. *Balaska*. < A *Balázs* név becézett alakja (CsnSz. 74).

Bálint – Boltrag: Ant. *Balint*; **Batthiu:** Nic. *Balint*; **Rafaina Vifalu:** Vin. *Balint*. < 1. martirológiumi személynév (CsnSz. 75), 2. a *balin* halnév *bálint* változata (MIZSER 2006b: 175).

Balkog – Wyfalu: Ben. *Balkog*. < Talán a *bakog ~ bákog* 'dadog' ige (TESz. 1: 224) a névadás alapja.

Balla – Bodolo: Jo. *Balla*; **Surañ:** Gr. *Ballia*. < Az újszövetségi *Barlabás* rövidült alakja (CsnSz. 76–8).

Balog – Kigios: Alb., St. *Balog*; **Surañ:** R. Amb. *Balog*; **Jand:** And. *Balog*; **Berekfaj:** Ben., Bl., Jo. *Balog*; **NağMusaj:** Bl., Fr. *Balog*; **Bodolo:** Dem. *Balog*; **Marok:** Em. *Balog*; **NağMusaj, Wjyd:** Ge. *Balog*; **Wjyd:** Gr. *Balog*; **Czetfalua, Gellenes, Gulacz, Kigios, Wjyd:** Jo. *Balog*; **Halabor, Wjyd:** Mi. *Balog*; **Kereczen:** Pe. *Balog*; **Czetfalua:** St. (kétszer), Val. *Balog*; **NağDobos:** Cas. *Balogh*; **Dauidhaza:** Jo. *Balogh*. < Több indíték lehetséges: 1. világi személynév, nemzetségnév, 2. 'balkezes', 3. 'rossz, gonosz' (CsnSz. 79–80), 4. 'akinek hiányzik a jobb keze', 5. 'másságot mutató személy' (MIZSER 2006c: 58). Megj.: Badalón, Beregszászon, Csetfalván, Gelénesen, Gulácson, Haláborban, Jándon, Kígyóson, Márokpapiban, Nagymuzsalyon, Tiszakerecsenyben, Tiszaviden ma is élő név.

Balos – Rafaina Vifalu: Vin. *Balos*. < 'balkezes; süket; ügyetlen; félszeg' (CsnSz. 80).

Balu – Munkacz: Ben., Dem. *Balu*. A keleti szlovák *Bala* (< *Baltazár*) név vocativusa.

Bamsa – Kalnik: Pe. *Bamsa*. < Ismeretlen eredetű.

Bán – Iuani: St. *Ban*; **Kaszon:** Th. *Ban*; **Cziarnavoda:** And. *Banh*. < Lehet világi személynév, illetve méltóságnév (CsnSz. 81–2). Megj.: Csarodán ma is élő név.

Bandó – Munkacz: St. *Bando*. < 'együgyű, ügyefogyott' (CsnSz. 82).

Bánk – Feiercze: Em., Mi. *Bank*; **Lauka:** Pe. *Bank*. < Világi személynév (CsnSz. 84).

Bankó – Zolyua: Pa. *Banko*. < Világi személynév (CsnSz. 84), esetleg elírás a *Vanko* (< *Ivan*) név helyett (MIZSER 2007b: 81).

Bankor – Kaszon: Gr. *Bankor*. < Talán a székelyföldi 'bokros, cserjés terület' jelentésű szó lehet az alap (ÚMTSz. 1: 540).

Bányai – Bereķfař: Pa. *Baniay*; **Munkacz:** Th. *Baniay*. < A CsnSz. (85–6) helységevből vezeti le, a jelentése inkább: 'homok-, kőbánya mellett lakó' (MIZSER 2007–2008: 142). Megj.: Beregszászon ma is élő név.

Bara – Kaydano: Mi. *Bara*. < Vagy a *Barabás* név rövidülése, vagy a *Bartalan* név -a képzős alakja (CsnSz. 86–7).

Barabás ~ Barlabás ~ Barrabás ~ Borobás – Tiудар: Pe. *Barabas*; **Rakos:** Mi., R. St. *Barlabas*; **Hethien:** Luc. *Barrabař*; **Czetfalua:** Me. *Barrabas*; **Matthius:** Cl. *Borobas*. < Újszövetségi eredetű személynév (CsnSz. 87–8). Megj.: Mátyuson *Borobás* formában ma is élő név.

Barát – Gulacz: R. Fr. *Barat*; **Takos:** Gr. Lau. (kétszer), St. *Barat*; **Gergelj:** R. Me., Pe. *Barat*; **Marok:** And., Pe. *Barat*; **Nađ Musaj:** Th. *Barat*. < 'szerzetes' (CsnSz. 91). Megj.: Gulácson és Tákoson ma is élő név. A felsorolt adófizető jobbágyok biztosan nem voltak szerzetesek, az őseik sem lehettek, ezért a névadás motivációja bizonytalan.

Barci ~ Bárci ~ Barcsi – Cziarnavoda: Em. *Barchy*. < 1. 'a Borsod megyei Barca községből való', 2. 'az Abaúj megyei Bárca faluból való' (CsnSz. 92–3), 3. 'a Somogy megyei Barcs vagy a Hunyad megyei Barcsa helységevből való' (CsnSz. 93–4). Megj.: *Barci*, illetve *Barcsai* formában él Csarodán.

Barcsa – NađBegan Alb. *Barczia*; **Mocziola:** Luc. *Barchia*; **Bereķfař:** Jo. *Barczia*. < Vagy a *Barabás* vagy a *Bartalan* név -*csa* képzős alakja (CsnSz. 93).

Bari ~ Bári ~ Bereķfař: Mar. *Bari*. < 1. *Bari*: a *Barabás* vagy a *Bartalan* név becézője, 2. 'a Zemplén megyei Bári faluból való' (CsnSz. 94). Megj.: Ma *Bari* formában él Beregszászon.

Barkaszi – Munkacz: Ben. *Barkaszi*; **Som:** Me., Th., Val. *Barkaszi*. < 'a Bereg megyei Barkaszó faluból való' (CsnSz. 95). Megj.: Ma is él Beregsomban.

Barla – Derczen: Em., Pa. *Barla*; **Surañ:** Jo. *Barlia*. < Az újszövetségi *Barlabás* rövidülése (CsnSz. 76–7, *Balla*).

Barlók – Afzte: St. *Barlok*. < A *Barlabás* név -*ók* képzős alakja (CsnSz. 97, *Barók*).

Barna – Also Vereczke: Barna Panyko; **Nađ Dobroń:** Th. *Barna*; **Barlobas, Jand, Vgornia:** Ma. *Barna*, birtokrésze van az említett falvakban. < Vagy a *Barnabás* név rövidülése vagy tulajdonság: 'barna hajú, szemű' (CsnSz. 96–7).

Barók – Batthiu: Ant. *Barok*. < A *Barabás* név -*ók* képzős alakja (CsnSz. 97).

Baronyi – Vgornia: Gr. *Baroni*. < 'a Máramaros vagy az Ung megyei Baranya faluból való' (CsnSz. 90–1, *Baranyai*).

Barta – Hethien: Fr., Pa. St., St. *Barta*; **Ijnete:** Jo. *Barta*; **Farnos:** Mar. *Barta*; **Kaszon:** Amb. *Bartha*; **Borsoua:** And. *Bartha*; **Som:** Ben. *Bartha*; **Adon:** Dio. *Bartha*; **Cziomonía:** Jac. *Bartha*; **Namén:** Jo. *Bartha*; **Papi*:** Nic. *Bartha*; **Kaszon, Mocziola:** Sim. *Bartha*; **Szernie:** Th. *Bartha*; **Nađ Musaj:** Cas. *Barthia*. < Az újszövetségi *Bartalan* név rövidülése (CsnSz. 99–100). Megj.: Beregsomban, Fornoson, Hetyenben, Izsnyétén, Mezőkaszonyban, Nagyborzsován, Szernyén, Tiszaadonyban, Vásárosnaményban ma is élő név.

Baszó – Bereķfař: Ben. *Baszo*. < 'a nemi életet kedvelő' (MIZSER 2007–2008: 142).

Bátor – Bene: And., St. *Bathor*. < Világi személynév (CsnSz. 105).

Battyán(y)i – Szalka: Th. *Battiani*. < 'A Zemplén megyei Battyánból való' (CsnSz. 180, *Bottyáni*).

Batykó – Nelipine: And. *Batyko*; **Zentmiklos:** El. *Batyko*; **Duzina:** Fr. *Batyko*; **Czierneleo:** Ignatius *Batyko*; **Bobolifia:** Ge. *Batyko*; **Fölső Vereczke, Ifnete:** Jo. *Batyko*; **Kölczin:** Laz. *Batyko*; **Kalnik:** Luc. *Batyko*; **Ökörmeß:** Mar. *Batyko*; **Lauka:** Mi. *Batyko*; **Palhoua:** Nic. *Batyko*; **Holobina:** R. Nic. *Batyko*; **Repede:** San. *Batyko*; **Loho:** Sta. *Batyko*; **Also Vereczke, Nelipine:** St. *Batyko*. < Ruszin eredetű: 'atya', illetve a pap megszólítása. Nem tekintem valódi vezetékneveknek. Általában a felsorolásban az utolsó helyen szerepel (MIZSER 2007b: 81), tehát pl. *András* (stb.) *atya* a megfelelője.

Bátyu – Munkacz: Em. *Batiu*; **Gulacz:** Nic. *Batthiw*. < *Bátyú* pusztai helységnév Bereg megyében (FÉNYES 1851: 2: 102–3).

Batyus – Ifnete: Jac. *Batyus*. < A *batyus* szó csak a XIX. századból adatható (EtSz. 315), de a *batyu* is csak 1792-ből (TESz. 1: 260). Így a 'batyuzó' jelentés nem meggyőző.

Bede – Czefalua: Eg. *Bede*; **Wary:** Lad. *Bede*; **Bene:** R. Pa. *Bede*. < Világi személynév (CsnSz. 109–10).

(Folytatjuk.)

MIZSER LAJOS

LEVÉLSZEKRÉNY

Kovács Apor írja: Jelen levelemmel fel szeretném hívni az önök figyelmét egy nyelvészeti tévedésre, mely általánosan elterjedt, és sok szak- és tankönyvben tévesen közlik. Az *isa* szóról van szó. A szót a Halotti beszéddel kapcsolatosan említik, amelyben szerepel írott formában, 'bizony' jelentéssel. Mindig hozzátézik, hogy a szó azóta kihalt. Véleményem szerint ez súlyos tévedés. Én Paptamásiban (Románia, Bihar megye, Nagyváradtól 20 km-re északra) nevelkedtem egy színmagyar faluban. Az ott élők széles körben általánosan használják élő beszédben, leggyakrabban egy válasz megerősítéseként, például a következőképpen: „Én, *isa*”, „Igen, *isa*”, „Ő, *isa*” stb. Minden esetben a szó értelme 'bizony', és semmiképpen sem az *is az* szókapcsolat rövidülése (ahogy több magyartanár is gondolta, akiknek felvettem a kérdést). Ha jól emlékszem, akkor nemcsak a faluban, hanem a térségben mindenütt használják a szót, de ezt nem tudom körülhatárolni. Nem írtam volna Önöknek, ha az interneten nem talállok meg egy ugyanilyen témájú blogbejegyzést, ami teljes mértékben alátámasztja az általam elmondottakat (elérhetősége: <http://galistvanelek.blogspot.com/2008/12/kezd-gondolatok-2008-december-31.html#comment-form>). Azt gondolom, hogy a kérdést érdemes lenne megvizsgálni, hiszen könnyen tisztázható dologról van szó, és amennyiben a szakértők egyetértenek véleményemmel, akkor javítani lehet a tankönyveket is.¹

---

¹ A kérdésfelvetés aktualitásáról l. újabban H. TÓTH TIBOR írását: Újabb adalékok a Halotti Beszéd *isa* szavához. In: LADÁNYI MÁRIA – DÉR CSILLA – HATTYÁR HELGA szerk., „...még onnét is eljutni túlra...” Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére. Tinta Kiadó, Bp., 129–32. – A szerk.